

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834)
KAÇAR HANEDANININ DIŞ POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Cem UNCU
(Tezi Hazırlayan)

DANIŞMAN:
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN

İZMİR-2018

**T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

**FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834)
KAÇAR HANEDAN'I NIN DIŞ POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Cem UNCU
(Tezi Hazırlayan)**

JÜRİ ÜYELERİ

**Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN (Danışman)
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN
Doç. Dr. Özer KÜPELİ**

İZMİR-2018

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum "Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası" adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Cem UNCU

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Cem UNCU

Numarası : 92140002304

Anabilim Dalı : Türk Tarihi

Tez Başlığı (Türkçe) : Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası

Tez Başlığı (İngilizce) : The Foreign Policy of the Qajar Dynasty in the Period of Fath Ali Shah (1797-1834)

Tez Savunma Tarihi : 25.04.2018

Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Özer KÜPELİ

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle

Oy çokluğuyla

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. KAÇAR HANEDANI ve FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ	7
1.1. Ağa Muhammed Han ve İran’da Kaçarların Hâkimiyeti	7
1.2. Feth Ali Şah Dönemi	13
1.2.1. Feth Ali Şah’ın Kişiliği ve Özel Hayatı	16
1.2.2. Feth Ali Şah Döneminde Sosyal Yapı ve Devlet Teşkilatı.....	22
1.2.3. Şah’ın Son Yılları (1828-1834) ve Vefatı.....	29
İKİNCİ BÖLÜM	31
2. FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834) KAÇAR HANEDANI’NIN DIŞ POLİTİKASI	31
2.1. Abbas Mirza ve Dış Politikadaki Önemi.....	33
2.2. İran - Osmanlı İlişkileri ve Sınır Sorunları.....	39
2.2.1. Osmanlı Devletinin Şark Meselesi ve Kaçarlardan Önce İran-Osmanlı İlişkileri.....	39
2.2.2. XIX. Yüzyılın Başlarında Kaçar - Osmanlı İlişkileri	41
2.3. İngiltere'nin Elçisi John Malcolm ve İngiltere-İran Yakınlaşması (1800)....	46
2.4. Rus Yayılmacılığı.....	50
2.4.1. II. Katerina ile I. Pavel (Paul) Dönemleri.....	53
2.4.2. Aleksandr Dönemi (1801-1825)	57
2.5. İlk Kaçar-Rus Savaşı (1804-1813) Yılları	60
2.5.1. 1804-1807 Yılları.....	63
2.5.1.1. Napolyon Bonaparte'mın İran ve Rusya Politikası.....	69
2.5.1.2. Finkenstein Antlaşması (1807)	71
2.5.1.3. Tilsit Antlaşması (1807)	74
2.5.2. 1807-1813 Yılları.....	76
2.5.2.1. İngiltere'nin Elçisi Harford Jones ve İran-İngiltere Antlaşması (1809)	76

2.5.2.2. Kaçar-Rus Savaşının İkinci Safhası	78
2.5.2.3. Gülistan Antlaşması (1813)	83
2.6. İngiltere'nin Elçisi Sir Gore Ouseley ve İran-İngiltere Antlaşması (1812-1814).....	86
2.7. Osmanlı - İran Savaşları (1820-1823)	90
2.7.1. Erzurum Antlaşması (1823) ve Sınır Anlaşmazlıklarının Çözümü	94
2.8. İkinci Kaçar - Rus Savaşı (1826-1828)	97
2.8.1. Türkmençay Antlaşması (1828).....	104
2.9. Rus Elçi Griboyedov'un Katledilmesi (1829).....	109
2.10. Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarından Sonra İran.....	113
2.10.1. Herat Seferi (1833).....	115
2.10.2. Hakimiyet-Mülkiyet Kayıpları ve İktisadi Zararlar	118
2.10.3. Siyasi Vakaların Sosyo-Kültürel Duruma ve Modernleşmeye Etkisi.125	
2.11. Başarısız ve Umutsuz Bir Dönemin Sonlanması	127
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA	136
ÖZGEÇMİŞ.....	164
ÖZET.....	166
ABSTRACT	166

ÖN SÖZ

İran ve İran'daki Türklerin tarihi, Türk ve yabancı bilim adamları tarafından çalışılmaktadır. Ancak özellikle İran ve İran'daki Türklerin tarihi konusu İranlılar ve Avrupalılar tarafından iyi bir şekilde çalışılmışken Türkiye'deki çalışmalar kısıtlıdır. Türk tarihinin önemli bir parçasını oluşturan İran'ın, Türk devletleri ve milletince iyi bilinmesi gerekmektedir. Çünkü Türkler, İslam öncesi dönemde bile bu topraklardaki devlet ve topluluklarla ilişki halinde olmuşlardır. Türkler, İslam dini ile tanıştıktan sonra İran coğrafyasına girerek hakimiyeti ele geçirmişlerdir.

Tarihi efsanelere göre İran, altı bin yıllık geçmişe sahiptir. Binlerce yıl öncesinde bile İran, Turan ile (Türklerin atası Tur'a verilen topraklarda), yani Turan'da yaşayan halklarla savaş halindedir. Farsların milli destanı Şehname'de İran-Turan savaşları ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Efsane olduğu için anlatılan hikâyelerin hangi kısımlarının gerçek olduğunu bilmek, İngilizce ifadesiyle 'story ile history'i ayırt etmek çok zordur. Efsanelerde, Farsların Afrasyab şeklinde isimlendirdikleri Türk hükümdarını biz 'Alp Er Tunga' olarak bilmekteyiz. Afrasyab, Turan'ın sahibi Türklerin atası Tur'un torunudur. Günümüzde, İran'daki Türklerin büyük bir kısmının yaşadığı topraklar, 'İran Azerbaycan'ı ya da daha çok 'Güney Azerbaycan' olarak bilinmektedir. Başta Tebriz, Erdebil, Urmiye olmak üzere Meraga, Hoy, Selmas gibi şehirlerden oluşan bu bölge, yaklaşık 150.000-200.000 km²'dir. Kuzey Azerbaycan olarak bilinen kısım, 86,600 km²'lik Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Güney Azerbaycan, Fars etkisindeyken Kuzey Azerbaycan'da da yoğun bir Rus etkisi görülmektedir.

Tarihi belgelere göre Turan halkı, en az bin yıldır İran coğrafyasındadır. Türkler yönetmiş, yönetilmiş, savaşmış nihayetinde bir şekilde bu coğrafyada bulunmuşlardır. X. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar kısa aralıklar haricinde İran'ı, Türk sultanlar, şahlar yönetmiştir. Rıza Şah Pehlevi'nin askeri darbeye iktidarı zorla ele geçirip İran'daki son Türk iktidarını yıkmasından doksan üç yıl sonra bile İran topraklarında büyük bir Türk nüfusu mevcuttur. Bu tarihi sebeplerle ve günümüz sorunlarıyla birlikte İran, Türk tarihi ve tarihçiliği açısından çok önemlidir.

Velhasıl konu ve bölgeye yönelik ilgisizlik, bilgisizlik sonucunu doğurmuştur. Tufan Gündüz'ün söylemiyle "*İranlılar büyük sadrazamlarıyla, vezirleriyle övünürken biz bin yıllık sultanlarımızla övünmüyoruz.*" Farıların dünya ve özellikle de Orta Doğu tarihindeki önemleri, dil ve kültür alanındaki etkilerinden kaynaklanmaktadır. Farsça, binlerce yıldır İran toprakları ve çevresinin yaygın dili olmuştur. Farsça'nın bölge halkları tarafından özellikle X. yüzyıldan itibaren bu kadar yaygın bir şekilde kullanılmasında ve Farsça'ya değeri verilmesinde Kaçarlar gibi Türk boylarının, hanedanlarının büyük katkıları olmuştur. Kaçarlar, İran'daki Türklerin yurdu Azerbaycan sınırları dışındaki Tahran'ı başkent yapmışlar ve Türkçe'yi hor görüp Farsça'yı devlet kademelerinde yaygın olarak kullanmamışlardır.

Tezimizin konusu olan Kaçarlarla ilgili günümüzde bilimsel çalışmaların az sayıda olması ve hâlihazırdaki çalışmaların da ilgi çekmemesinin sebebi belki de Safevîler ve ardılları Afşarlar, Zendler ve Kaçarların isimlerinin Osmanlı vekayinâmelerinde zikredilmemesi olabilir. Bu devletlerle yapılan ilişkilerde muhatap olarak İran, Acem, Kızılbaş, Acem Şahı gibi isimler geçmektedir. Belki bunun da etkisiyle cumhuriyet dönemi hatta günümüzde dahi tarih kitaplarında Safevî sonrası (Afşar, Zend, Kaçar) hanedanların Osmanlı ile münasebetleri 'Osmanlı-İran İlişkileri' adı altında ele alınmaktadır.

Çalışmamızın konusu genel olarak İran'daki son Türk hanedanlığı olan Kaçarların hükümdarı '*Feth Ali Şah dönemi (1797-1834) dış politikası*'dır. Bu dönemin uluslararası ilişkilerinde ve dış politikasında pasif konumda olan Kaçarlar, diğer devletlerin konum ve hamlelerine göre politika üretmeye çalışmışlardır. İran Türkleriyle birlikte aynı dönemde Anadolu Türklerinin yani Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu durumda uyguladığı bu siyasete 'Denge Siyaseti' denebilir. Bu denge siyaseti genellikle, düvel-i muazzama olarak adlandırdığımız İngiltere, Rusya, Fransa karşısında uygulanmıştır. Bu sebeple Feth Ali Şah dönemi dış politikasını, Orta Doğu, Kafkaslar ve Türkistan'da sömürgeci/yayılmacı bir tutum sergileyen Rusya-İngiltere-Fransa ile Osmanlı Devleti bağlamında ele almaya çalıştık. Bunu da, Kaçarların bu devletlerle ilişkilerini farklı başlıklar altında değil, tekrara düşmemek ve olay bütünlüğünü

bozmamak adına savaş, antlaşma ve diplomatik gelişmelere göre kronolojik bir şekilde ele aldık.

Turan ile birlikte İran'a merak ve ilgimin artması lisans yıllarıma dayanır. Güney Azerbaycan'dan gelen dostlarla tanışmam, lisans 1. sınıfta hocam Okt. Fazıl Özdamar'ın önemle İran meselesinin üzerinde durması, 3. ve 4. sınıflarda hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmad Hesamipour Khelejani'den aldığım Farsça dersler, İran'a ve İran tarihine olan ilgimin-bilgimin temellerini atmıştır. Bende oluşan merakla birlikte bu konularda inceleme yaptıkça İran Türklüğünün Türkiye'de yeteri kadar ilgi çekmediğini fark ettim. Doğal olarak İranlılar, Kaçar tarihi hakkında bizden fazla bilgiye ve meraka sahipler. Ancak Batılıların, İranla bizden daha çok ilgilenmeleri, çalışmalar yapmaları düşünmemiz ve kendimizi sorgulamamız gereken bir konudur. Bu düşüncelerle birlikte İran'a karşı tecessüsümün artması sonucu İran Türklüğüyle ilgili çalışma hevesi oluştu. Ancak İran çalışırken, İran'ın milli ve mezhepsel sebeplerle Anadolu ile Türk Dünyası arasındaki (biz hariç) en büyük engellerden biri olduğu da gözümüzden kaçmadı.

Çalışmamızda Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'nden ve T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden; yayımlanmış Rus arşiv belgelerinden (*Акты Собранные Кавказскою Археологическою Коммиссиею*), yayımlanmış İran arşiv belgelerinden (*Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye; Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba muntika-i Kafkas; Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba menâtikî ez Asya-yı Merkezî*), yayımlanmış İngiliz arşiv belgelerinden (*British and Foreign State Papers; A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries; A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers; Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)*), yayımlanmış Osmanlı arşiv belgelerinden (*Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*), İran ve Osmanlı tarihleri ile İngiliz elçi ve askerlerin yazdığı tarihleri içeren kaynak eserlerden; İngiliz elçi, diplomat, asker ve seyyahların kaleme aldıkları seyahatnamelerden ve gezi notlarından; kitap, makale, doktora tezi ve ansiklopedi maddelerini içeren araştırma ve inceleme eserlerinden yararlandık.

Bu çalışmaya başlamama vesile olan ve tezin başarıyla tamamlanmasında katkıları olan kişilere teşekkürü bir borç bilirim. Öncelikle bu konuyu çalışma imkânı veren, 2014'te başladığım ders aşamasından tezimi tamamladığım bugünlere kadar yaşadığım sıkıntılarda yardımcı olan, yaşadığım sıkıntıları babacan tavrıyla hoş gören ve hayatımın ikinci dönüm noktasında büyük emeği olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN'e; yukarıda da zikrettiğim gibi lisans yıllarımda verdikleri derslerle, yaptıkları sohbetlerle İran'a olan ilgimin ve bilgimin temelini atan Okt. Fazıl ÖZDAMAR, Prof. Dr. Mehmet ERSAN ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmad HESAMİPOUR KHELEJANI'ye; hem tez konumun kıvılcımını yakan hem de hayatımda büyük bir dönüm noktası olan Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsüne girdikten sonra dersleriyle, sohbetleriyle, hayata bakış açısıyla ve hayat tarzıyla rol-model olan ayrıca kitapların nasıl okunması, filmlerin nasıl izlenmesi, çalışmaların/fikirlerin nasıl yazıya dökülmesi gerektiğini öğreten Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN'a; nasıl ve neden bilim yapmamız gerektiğini öğretip, İran Türklüğü çalışmamı teşvik eden ve tez konumun şekillenmesinde yardımcı olan Prof. Dr. Osman KARATAY'a; Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde yüksek lisans öğrencisi olmak için başvurduğumuz andan itibaren bizlere yol yordam öğretip her anlamda yardımcı olan Arş. Gör. Dr. Mertcan AKAN ve Arş. Gör. Dr. Umut ÜREN'e; tez yazım sürecindeki her türlü teknik yardım ve manevi desteğinden dolayı yüksek lisans ders döneminden yol arkadaşım Arş. Gör. Recep Efe ÇOBAN'a; Farsça eserleri tarama, araştırma konusunda yardım eden Hürmüz KALINKAYA'ya; yaptığı eleştiri ve yönlendirmelerle çalışmamızın son haline gelmesinde emeği olan Doç. Dr. Özer KÜPELİ'ye ve Öğr. Gör. Dr. İlker KÜLBİLGE'ye; Birleşik Krallık Ulusal Arşivi (National Archives) ve British Library'den belge temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DÖNMEZ'e, elindeki Farsça kaynak eserleri paylaşmaktan çekinmeyen ve her konuda sorularımı cevaplayan Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH'ye; 2015'te Necmettin Erbakan Üniversitesinde araştırma görevlisi olarak göreve başladığım günden itibaren her konuda destek olan, Rusça'yı öğretmesinin yanı sıra çalışmamda kullandığım Rusça belgelerin teyidi, tezimin kontrol ve düzeltme aşamalarında danışmanım gibi yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Kemal ÖZCAN'a ne kadar

teşekkür etsem azdır. Bana ufaklık bir yardımı dokunup da ismini sayamadıklarımın af diliyor ve onlara da teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak, beni bugünlere kadar okutan daha da önemlisi eğiten annem Sema UNCU ve babam Adil UNCU'ya; bana olan güvenini her daim hissettiren ablam Aslı UNCU'ya, henüz lise yıllarındayken çok çalışkan ve başarılı bir öğrenci olmamama rağmen benim okuyacağıma dair inancını belirten dedem merhum Ali İhsan GÜNAYDIN'a; ben 9-10 yaşlarındayken sevgi ve saygı ile Türk Kültürü'nün önemini kavratılan, en güzel yolla Türklük bilinci aşıl原因an iyi ve onurlu insan dayım merhum Tahsin GÜNAYDIN'a; kendimi bildim bileli disiplinli ve ahlaklı çalışmanın, ilim yapmanın, bilim adamı olmanın kanlı-canlı örneği dayım Ayhan GÜNAYDIN'a; tanıştığımız günden beri ilmî anlamda beni destekleyen, yıldığım anlarda cesaretlendiren, ayağa kaldıran, akademik alanda bugünlere gelmemin temeli olan üniversite yıllarındaki başarılarımın mimarı ve son dönemdeki yoğun çalışma dönemimde her türlü cefamı çeken eşim Neşe UNCU'ya ve doğduğu günden itibaren yaşama sevinci veren, hayatımıza anlam katan ama dünyada geçirdiği sekiz ayın her gününde tezle uğraşmam sebebiyle bir yandan affına sığındığım kızım Gökçe UNCU'ya sonsuz teşekkürler.

Cem UNCU
Konya- 2018

KISALTMALAR

a.g.b. : Adı geçen bildiri

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.md. : Adı geçen madde

AE.SMST.IV. : Ali Emiri - IV. Mustafa

AKAK : Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею,
(Aktı Sabraniye Kafkazskuyu Arheografieskuyu Komissieyu)

Bkz. : Bakınız

B.O.A. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C. : Cilt

C.HR. : Cevdet Hariciye

ev. : Çeviren

DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Doc. : Document

DVN.NMH. : Name-i Hümayun Evrakı

Fasc. : Fascicle

FO : Foreign Office

h. : Hicri

HAT. : Hatt-ı Hümayun

HRT. : Haritalar

IOR/L/PS	: India Office Records / Political and Secret Department Records
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
km.	: Kilometre
km ²	: Kilometrekare
M.	: Miladi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
DİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Vol.	: Volume
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

İran tarihinin son bin yılında başat unsurun Türkler olduğu açıktır. X. yüzyıldan itibaren İran'da görünen Türkler, Türkistan'dan göç ederek bu topraklara yerleşip bin yıl boyunca devletler ve hanedanlıklar kurarak İran'a hükmetmişlerdir. Bu bin yılda kısa aralıklar haricinde İran'ı yöneten millet olan Türkler İran'da Büyük Selçuklu Devleti gibi cihan-şümûl bir devlet kurmuş ancak devletin kurumlarında ve devlet geleneklerinde İranlılardan da fayda sağlamışlardır. İran Türklüğü, siyasi ve kültürel alanda altın çağını Selçuklular döneminde yaşamıştır. Moğol istilasına uğrayan İran toprakları, XVI. yüzyılda Safevîler ile birlikte tekrar yükselişe geçmiştir. Safevîlerin yıkılışıyla birlikte İran, fetret (tavaif-i mülûk) dönemine girmiştir.

Şah İsmail'in 1501'de kurduğu Safevî Devleti, XVII. yüzyılın sonlarına doğru çöküş sürecine girmiştir. Safevîler XVIII. yüzyılda ise İran'daki iktidarı tamamen kaybetmişlerdir. Safevîler saltanatlarının son iki yüz yılında, Batıda Türklerle uğraşırken Doğuda da Afgan ve Özbeklerle mücadele etmişlerdir. Sonucunda bu mücadeleyi kaybeden Safevîler, Horasan'ı Özbeklere, İsfahan'ı da Afganlara karşı kaybetmişlerdir. Safevî Şah'ının Şii politikasına muhalif olan Afganlar, 1709'da başlattıkları seferi on üç yıl başarılı bir şekilde devam ettirerek Kandahar, Herat, Meşhed, Kirman ve nihayetinde de İsfahan'ı ele geçirmişlerdir. Aslında bir baskın gibi başlayan Afgan seferi İran'ın istilası ile sonuçlanmıştır.¹ 1722'de, başkent İsfahan'ın düşmesi ve Hüseyin Şah'ın kayıtsız şartsız teslim olması üzerine İran'ın resmi hakimi Afganlar olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Tahmasb Mirza, Kazvin'e kaçarak Kaçarlara sığınmıştır.²

Son Safevî şahı Hüseyin'in üçüncü oğlu Tahmasb Mirza, II. Tahmasb adıyla hükümdarlığını yeniden ilan ettiğinde İran'ı yöneten üç ayrı hükümdar vardı. Kazvin'de hüküm süren kendisi, İsfahan'da İran'ın doğu kısımlarını tamamen istila eden Afganların lideri Mir Mahmud ve Sistan'da Melik Mahmud. Hükümdarlığını ilan etmesine rağmen Kazvin'i de elinde tutamayan II. Tahmasb, Tebriz'e çekilmek zorunda

¹ P. M. Sykes, **A History of Persia**, Vol. II, London, 1915, s. 312.

² Tufan Gündüz, "Safevîler" maddesi, **DİA**, C. XXXV, 2008, s. 455; **Profile of Iran**, 1967, Tahran, s. 43; Mirza Bala, "Kaçar" maddesi, **İslam Ansiklopedisi (M.E.B.)**, C. VI, 1977, s. 35.

kalmıştır. Afgan istilasından sonra tahtında güvenli bir şekilde oturamayan II.Tahmasb'a, bu süreçte Esterâbâd ve Merv Kaçarları destek vermişlerdir.³ Bu desteği, avantaja dönüştürmek isteyen Kaçarların Aşağı Baş aşiretinden Feth Ali Han⁴, etrafında kuvvetler toplayıp II.Tahmasb üzerinde nüfuz kurmuş ve saltanat nâibi, emîrül-ümerâ tayin edilmiştir.⁵ Bu sırada Kaçarlar ile Afşarlar arasında taht için büyük ve kanlı bir mücadele başlamıştır. Bu mücadeleyi kaybeden Kaçar sülalesinin cediti Feth Ali Han, 1726'da idam edilmiştir. Resmi olarak tahtta oturan II.Tahmasb olsa da, kararı alanın Nadir (Şah) Afşar olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Çünkü Feth Ali Han, Nadir Afşar'ın iktidara giden yolunda büyük bir engeldi. Feth Ali Han öldürülünce, oğlu Muhammed Hüseyin Han Kaçarların reisi olmuştur, ki kendisi Kaçar hanedanlığını kuracak Ağa Muhammed'in babasıdır.⁶

İran'da, Safevî hâkimiyetinin sona erdiği dönemde Afganlar, devletin merkezi İsfahan'a kadar gelmişlerdir. 1722'de Afgan ordusu, payitaht İsfahan'ı ele geçirse de, İran'da yedi yıl hüküm sürebilmişlerdir. Bu sırada, Horasan taraflarında İran'ı kurtaracak Nadir Kuli ismiyle biri ortaya çıkmıştır. Safevî Devleti'ndeki boylar arasında güç bakımından ikinci sırada olan Afşar boyuna mensup olan Nadir Bey, Horasan'daki Kırklı uruğundandır. Kariyer basamaklarını hızla çıkan Nadir Bey Afşar, devlet içerisindeki görevleri sırasında konumunu güçlendirmiş ve önemli bir yer edinmiştir. İstiladan geriye kalan Safevîler, II. Tahmasb ile Afşar aşiretinden Nadir Kuli liderliğinde İran'ın bir bölümünü tekrar hâkimiyetleri altına almışlardır. Safevî Devleti'nin çöküşü ve Afganların işgali onda devlete sahip olma fikrini harekete geçirmiştir. Afganları mağlup edip Horasan'ı ele geçirdikten sonra bu maksadını gerçekleştirmeye koyulmuştur. Naiplik makamındaki Feth Ali Han'a karşı tedbirler alıp, sonunda onu öldürerek naiplik makamına kendisi geçmiştir. Nadir Bey, 1732 yılına gelindiğinde, naibi bulunduğu Şah II. Tahmasb'ı aklının azlığı, iktidarsızlığı ve liyakatsizliği sebebiyle tahttan uzaklaştırarak, yerine henüz bir yaşına basmamış oğlu

³ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safevî Devleti Tarihi**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 115, 116; Mirza Bala, **a.g.md.**, s. 35.

⁴ Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Han'ın dedesidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Sâdık Seccâdî, "Feth Ali Han" maddesi, **DİA**, C. XII, 1995, s. 450.

⁵ Faruk Sümer, "Kaçarlar", **DİA**, C. XXIV, 2001, s. 51.

⁶ Abd ül-Rezzak Donboli, **Ma'aser al-Sultaniya**, Tebriz, 1242/1826, (Çev: Sir Harford Jones Brydges, **The Dynasty of the Kajars** (The Reigning Royal Family of Persia), London, 1833) s. 5, 6.

Abbas'ı tahta çıkarmıştır. Son Safevî şahı olarak anılan III. Abbas'ın 'Vekilü'd devle'si yani naibi yine Nadir Afşar olmuştur.⁷ Ardından devletin tüm kontrolünü ele geçiren Nadir Afşar, 1736'nın başında İran'ın her tarafından çağırılmış yüzlerce boy beylerini,

(Harita 1: 1729-1730 Yıllarında "Memalik-i İran")⁸

âlimleri ve büyükleri Mугan Ovası'ndaki kurultayda toplamıştır. Nadir, kurultayda yaptığı konuşmada, her ne kadar halkın hükümdar seçmekte serbest olduğunu belirtmiş olsa da, kendinden başkasının hükümdar olamayacağını da hissettirmiştir. Söz konusu kurultayın sonucunda Nadir Bey, şah unvanını alıp 8 Mart 1736'da İsfahan'da taç giyip, tahta çıkmıştır. Kendi adına hutbe okutmuş, sikke bastırarak kendini 'Şah' ilan edip İran'ın yeni hükümdarı olmuştur. Böylece Safevî Devleti son bulup yerine Afşar

⁷ Azmi Özcan, "Nadir Şah" maddesi, *DİA*, C. XXXII, 2006, s. 276; Tufan Gündüz, *a.g.md.*, s. 455; Ernest Tucker, "Nāder Shah", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2018, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/nader-shah> (erişim tarihi 11 Ocak 2018).

⁸ *B.O.A., HRT.*, Har. No: 103a.

Hanedanlığı kurulmuştur. Bir dönem Afgan istilasına maruz kalan İran'da, Afşar Türklerinden Nadir Şah'ın ortaya çıkmasıyla birlikte kısa bir dönem de olsa istikrar sağlanmıştır. Ancak artık İran'da Safevî dönemindeki istikrar kalmamıştır ve 1747'de Nadir Şah katledildikten sonra İran tamamen karışacaktır.⁹

Nadir Şah'ın siyasi ve askeri anlamda başarılı icraatlarına rağmen İran halkı, Şiiliğe karşı hiç bir zaman ilgi duymayan şahı sevmiyordu. Şahın, Şiiliği ortadan kaldırma çabalarına destek olmamak bir yana köstek olmuşlardır. Şii halk, kendilerine olan tavizsiz ve sert tutumu nedeniyle, ona karşı düşmanlık beslemeye başlamışlardır. Ayrıca, onun zorbalığına karşı da genel bir isyan vardı. Çünkü geçtiği yerlerde, ardında kesik başlardan oluşan piramitler bırakıyordu.¹⁰ Kısa süre içerisinde şaha karşı isyanlar baş göstermiştir. Sarayın içinde de Kaçar ve Afşar reislerinden oluşan suikast takımı kurulmuş ve bir gece Nadir Şah uyurken üzerine atılıp parça parça doğramışlardır. Nadir Şah 1747'de öldürülünce yerine Ali Kulu Han hükümdar olmuştur.¹¹ Sadece on bir yıl hüküm süren Nadir Şah, bu kısa sürede devletin sınırlarını genişletmiş ve Türk-İslam birliğini sağlamak adına çok çalışmıştır. Bazı batılı yazarlar, Nadir Şah'a askeri yeteneklerinden dolayı Doğu'nun Napolyon'u derken bazıları ise Büyük İskender'e benzetmişlerdir.¹²

Nadir Şah'ın suikast sonucu ölmesiyle, 1747'de İran'da tekrar bir iktidar mücadelesi ve yaklaşık elli yıl sürecek (Zend Hanedanlığı'nı da kapsayan) kargaşa devri başlamıştır.¹³ Safevî hükümdarı Şah İsmail için Anadolu'dan İran'a göçen Kaçar Türklerinin soyundan gelen Ağa Muhammed Han ortaya çıkana kadar İran'da, 'Zend Hanedanlığı' (1750-1794) dönemi de dâhil olmak üzere tekrar siyasi birlik ve merkezi otoriteden yoksun bir dönem yaşanmıştır. İran'daki boylar dağılmış ve liderler, farklı bölgelerde bağımsızlık ilan edip hükümdarlık iddiasına kalkışmıştır. Azerbaycan'da

⁹ M. R. Arunova & K. Z. Eşrefyan, **Nadir Şah-ı Avşar**, Selenge, İstanbul, 2015, s. 102, 103; Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safevî Devleti Tarihi**, s. 128, 129.

¹⁰ P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 367.

¹¹ Azmi Özcan, **a.g.md.**, s. 277; Ernest Tucker, "Nâder Shah", **Encyclopædia Iranica**, online edition, 2006, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/nader-shah> (erişim tarihi 11 Ocak 2018).

¹² Mehmed Emin Resulzade, **İran Türkleri** (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 50, 51; **Profile of Iran**, s. 44, 45.

¹³ Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", **AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VII, S. 2, Afyonkarahisar 2006, s. 54-59.

Azad Han, Mazenderan'da Kaçarlı Muhammed Hasan Han¹⁴ baş gösterirken İsfahan'da da Zendli Kerim Han öne çıkmıştır. İran'a hükmetmek adına yapılan bu mücadelede başı çekenler Zendler ve Kaçarlardır. Zend boyunun şefi Kerim Han, bu dönemde başta Kaçarlar olmak üzere rakiplerini bertaraf etmiş, Fars'a, İsfahan'a ve çoğunlukla güney İran'a hüküm sürer hale gelmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden üç sene sonra 1750'de, artık İran'da durum şu şekildeydi; Fars'a Kerim Han Zend, Horasan'a Nadir Şah'ın torunu Şahrüh, Azerbaycan'a da Afganlardan Azad Han hâkimdi.¹⁵ Kerim Han Zend 'Safevîlerin Naibi veya Vekili' unvanıyla Şiraz'ı başkenti yapmış ve orayı saraylarla, bahçeli köşklere, camiler ve yüksek tonozlu pazarlarla süslemiştir. Günümüz Şiraz'ında bu dönemin mimari yapısının çoğu korunmuştur.¹⁶

Bu dönemde Zendlerin hâkimiyetine karşı başkaldırıları vardı, başkaldıranlardan biri de Muhammed Hasan Han'dır. Develü Kaçarlarından Muhammed Hüseyin Han'ın da içinde bulunduğu Kerim Han Zend'in ordusu ile Muhammed Hasan Han'ın kuvvetleri savaşmış ve Muhammed Hasan yenilmiş, kaçarken 1759'da öldürülmüştür. Zend ordusundaki Muhammed Hüseyin Han'a, Zend Hanedanı tarafından Esterâbâd beylerbeyliği görevi verilmiştir. Diğer Kaçar beyleri Ağa Muhammed Han ve kardeşi Hüseyin Kulu Han¹⁷, dayıları Koyunlu Muhammed Han ve yakınları ile birlikte yakalanıp Şiraz'a gönderilmiştir. Ancak onlara iyi davranılmış hatta Kerim Han Zend bazı meselelerde çoğunlukla da devlet işlerinde Ağa Muhammed Han'a danışmış ve onun fikirlerine önem vermiştir. Kerim Han Zend 1779'da ölünce yerine kardeşi Zeki Han gelmiştir. Bu tarihlerden sonra İran'ın kuzeyinde bir güç yükselmeye başlayacaktır. Bu güç Kaçarlı Muhammed Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han'dır. Ağa Muhammed, Kerim Han Zend'in eşlerinden biri olan halası Hatice Begüm'ün yardımı ile Şiraz'dan kaçmış ve taht için on yedi sene sürecek büyük ve uzun bir mücadeleye başlamıştır. Ağa Muhammed Han, Zend hükümdarı Kerim Han ölünce 1779'da hükümdarlığını ilan etse de sadece İran'ın kuzeyi hâkimiyeti altındaydı. Zendlerin bu dönemi aile-boy içi kargaşayla geçiyordu. Bu ailenin son hükümdarı Lutf Ali Han, Ağa Muhammed üzerine birkaç sefer yapıp başarı elde etse de nihai olarak İran'ın hakimiyetini kazanan kişi

¹⁴ Muhammed Hasan Han 1757'de oğlu Ağa Muhammed Han'ı Azerbaycan valisi yapmıştır.

¹⁵ Faruk Sümer, **a.g.md.**, s. 51.

¹⁶ **Profile of Iran**, s. 45.

¹⁷ Feth Ali Şah'ın babası. bkz.: P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 367.

olamamıştır. Bu seferlerin sonunda, 1794'te Ağa Muhammed Han tarafından öldürülmüş ve Zend hanedanı son bulmuştur.¹⁸

Kaçar Hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han, Safevî lideri Şah İsmail gibi Türk unsuruna dayanarak İran'da iktidarı ele geçirmiştir. Ağa Muhammed Han 1779'da taht mücadelesine başlayıp Zend hanedan lideri Kerim Han'ı öldürdükten sonra İran'da hüküm sürse de resmi olarak 1796'da İran tahtına oturmuş ve İran'daki son Türk iktidarı başlamıştır. Ağa Muhammed Han küçük yaşta hadım edildiği için çocuğu yoktur. Bu sebeple Ağa Muhammed Han'dan sonra abisi Kulu Han'ın oğlu Baba Han 1797'de tahta çıkmış, ancak bundan sonra Feth Ali Şah adıyla anılmıştır.

XIX. yüzyılda İran, Anadolu ve Orta Doğu'ya Avrupalı devletlerin hem siyasi hem ekonomik anlamda müdahaleleri artmıştı. İran, Feth Ali Şah'ın Kaçar hükümdarı olduğu XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren İngiltere, Rusya ve Fransa arasında mücadele alanı olmuş ve bu durum da devleti (siyasal ve sosyo-ekonomik olarak) her yönden etkilemiştir. Feth Ali Şah ise İran'ın içinde bulunduğu vahim durumu lehine çevirmeye çalışıp, bu devletlerle anlaşmalar yapıp devleti ayakta tutmaya çalışmıştır.

¹⁸ Rıza Kurtuluş, "Zendler", *DİA*, C. XLIV, 2013, s. 257, 258; John Perry, "Zand Dynasty" *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2018, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/zand-dynasty> (erişim tarihi 12 Ocak 2018).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAÇAR HANEDANI ve FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ

1.1. Ağa Muhammed Han ve İran'da Kaçarların Hâkimiyeti

1742'de Esterâbâd'da dünyaya gelen Ağa Muhammed, Koyunluların¹⁹ reisi Muhammed Hasan Han'ın en büyük oğlu ve Safevîlerde ünlü bir devlet adamı olan Feth Ali Han'ın torunudur. O da Kaçar Türkmen Devleti'ni kurmadan önce Koyunluların reisi olmuştur. Ancak Zendlerin iktidar olduğu dönemde Kerim Han onu tehlikeli bulduğu için Şiraz'da tutmuştur. Buna rağmen Ağa Muhammed, Kerim Han'ın tutsağı olduğu on altı yıl boyunca bir mahkûmdan çok onurlu bir konuk olarak görülmüştür. Siyasi ve askeri anlamda yetenekli olduğu anlaşılan Ağa Muhammed, Farsça, Türkçe ve Arapça'nın yanı sıra Rusçaya hâkimdi ve Fransızca da konuşuyordu.²⁰

Kerim Han Zend 2 Mart 1779'da son nefesini vermiştir. Onun ölümünün ardından, İran'daki iç savaş ve iktidar mücadelesi bir kez daha patlak vermiştir çünkü Zendlerden hiç kimse, devleti onun kadar etkili yönetmeyi başaramamıştır. İşte Ağa Muhammed de, Zend hanedan lideri Kerim Han öldükten sonra 1779'da taht mücadelesine başlamıştır. Ağa Muhammed, hapis tutulduğu Şiraz'dan kaçtıktan sonra yaklaşık on yıl boyunca, Kaçar boylarını ve İran'ın kuzey eyaletlerindeki Türkleri birleştirmek için çaba harcamıştır. Doğu Hindistan Şirketi'nden George Forster'a göre, Hazar Denizi bölgesinde Rus İmparatorluğu'na bağlılığını bildirmeyen ve boyun eğmeyen Ağa Muhammed Han böylece Kerim Han Zend'in ölümünden sonra İran'daki en güçlü lider konumuna yükselmiştir.²¹ Mazenderan, Esterâbâd ve Horasan'ın bazı bölgelerinin hükümdarı olan Ağa Muhammed Han, bu yıllarda müstahkem bir kasaba olan Sari'de ikamet etmektedir.²² 1789'da ise karargâhını/idare merkezini, Hazar Denizi'nin hemen güneyindeki, Sari'den Tahran'a taşımıştır. Bu tarihten itibaren İran'ın

¹⁹ Kaçarların bir kolu.

²⁰ J. R. Perry, "Āgā Mohammad Khan Qājār" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, <http://www.iranicaonline.org/articles/aga-mohammad-khan> (eserin yazılı basımı için bkz. Cilt I, Fasikül 6, sayfa 602-605).

²¹ George Forster, *A Journey from Bengal to England Through the Northern Part of India, Kashmire, Afghanistan and Persia, and into Russia by the Caspian-Sea*, Vol. II, London, 1808, s. 224.

²² George Forster, *a.g.e.*, s. 221.

büyük bir kısmına hükmetse de, şahlık tacını 1796'ya değin takmamıştır. Çünkü Zend Hanedanlığı hala daha son bulmamıştır ve 1796'ya kadar Ağa Muhammed'le savaşmaya devam etmişlerdir. Yani Ağa Muhammed 1789'da, İran'daki kontrolü ele geçirse de, 1796 yılına kadar resmi olarak taç giymemiştir.²³

(Fotoğraf 1: Ağa Muhammed Han)

Ağa Muhammed, 1792'de Şiraz'a saldırıp Zandleri mağlup etmiş, buradaki Zandlerle birlikte onların destekçileri olan Lek ve Lur kavimlerinden oluşan 12.000 aileyi Esterâbâd ve Mazenderan taraflarına nakletmiştir. Ayrıca şehrin duvarlarını yıktıran Ağa Muhammed, sarayın kapı ve sütunlarını dahi ganimet olarak Tahran'a

²³ Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah" maddesi, **DİA**, C. I, 1988, s. 455, 456.

götürmüştür. Ağa Muhammed şahlığını ilan etmeden önce Tebriz'i de almıştır²⁴, burası Kaçar Hanedanlığı için önemli bir yer olmuştur. Çünkü Kaçar veliahtları mirzalar burada yetişip, bu şehirde oturmuş, bu yüzden de Tebriz'e "darü's-saltana" denilmiştir.²⁵ Zendlerin hakimiyetindeki Şiraz'ı alan Ağa Muhammed'in önünde tek bir engel kalmıştır; Kirman. Zend hükümdarının bulunduğu Kirman'ı kuşatan Kaçarlar, şehri ele geçirdikten sonra büyük bir katliam yapmışlardır. Bu zafer sonrasında 1794'te Lütf Ali Han da öldürülerek, Zend Hanedanlığı'na son verilmiş ve böylece Ağa Muhammed Han'ın İran'ın tek şahı olması adına hiçbir engel kalmamıştır.²⁶

Ağa Muhammed henüz resmi olarak tahta çıkmadan evvel Güney Kafkasya taraflarına göz dikmiştir. Kaçarlar yönetime geldiklerinde İran'ın genel yüzölçümü yaklaşık üç milyon km² idi ve Ağa Muhammed Han, İran'dan koparılan toprakları geri alıp, devlete Safevîler zamanındaki ihtişamını kazandırmak için altmış bin kişilik ordusuyla Azerbaycan ve Gürcistan üzerine yürümüştür.²⁷ Bu yüzden Ağa Muhammed'in Güney Kafkasya seferlerini yapmasının en makûl sebebi olarak yeniden birleştirdiği İran'ın sınırlarını Safevîler (1501-1736) zamanındakine ulaştırmak istemesi gösterilebilir.²⁸ Zira Ağa Muhammed, 1795'te Tiflis üzerine sefere çıkmadan evvel Tiflis hâkimi II. Irakli'ye gönderdiği mektupta; daha önceki İran şahlarından İsmail'in, Gürcistan Eyaleti'ne hâkim olduğu ve bu sebeple Gürcülerin, Ruslarla ilişkilerini keserek eskiden olduğu gibi İran'a itaat etmesini, vergiyi de Tahran'a (Ağa Muhammed Han'a) göndermesini söylemiştir. Ancak II. Irakli, Kaçar şahının teklifini reddederek Rus çaricesi II. Katerina'ya bağlı kalacağını söyleyince, Ağa Muhammed Han ordusuyla Gence'den hareket ederek Tiflis'e varmıştır. 11 Eylül 1795'te II. Irakli'nin kaçarak Tiflis'i terk etmesiyle birlikte Kaçarlar savaşı kazanan taraf olmuşlardır.²⁹ Şehri

²⁴ Kerim Han Zend öldükten sonra bağımsızlıklarını ilan eden Güney Azerbaycan Hanlıkları olarak anılan başta Tebriz olmak üzere Kardağ, Hoy, Meraga, Erdebil, Urmîye, Makû ve Serab Hanlığı İran'daki siyasi birliği oluşturan Ağa Muhammed Han tarafından İran'a bağlanmışlardır.

²⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Tarihte Tebriz**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, s.147, 148; Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2010, s.70.

²⁶ Rızâ Kulu Han Hidâyet, **Ravzatus-safâ-yı Nâsirî**, c. XIII, Tahran, 1385, s. 7371.

²⁷ Abdolvahid Soofizadeh; Özgür Türker, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne" **History Studies**, Vol. 7, Issue 3, 2015, s. 160.

²⁸ Abdurrahman Ateş, "Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferleri ve Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1797)", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**: Yıl 8, Sayı 16, Bahar 2014, s. 41, 42.

²⁹ Ali Asgar Şemim, **İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, h. 1375, s. 41.

ele geçiren Kaçar ordusu, Tiflis'i yağmalamıştır ve bu süreçte binlerce insan esir alınmış, birçoğu da hayatını kaybetmiştir.³⁰ Ağa Muhammed Han, Tiflis'in yağmalanmasından, çıkarılan gözlerden, kesilen kafalardan³¹ ve kazığa oturtmalardan sorumlu tutulduğu için eserlerde 'sadist' olarak anılır. Bu sefer sırasında Ağa Muhammed Han'ın huzurunda yetmiş Gürcü'nün kafası kesilmiş ve şehre girildikten sonra binlerce kişi katledilmiş, yaklaşık on bin kişi esir alınmıştır.³² Bu savaşta yaşanan vahşet, Kaçar tarihi kaynaklarına dahi yansımıştır. Savaş çok uzun sürmüş ve Aras Nehri'ni kırmızıya boyayacak kadar kan dökülmüştür. Savaşı kaybeden Gürcülerin çoğu, Tiflis'i terkeden hükümdarları II. Irakli kadar şanslı değillerdi. Çok azı kaçmayı başarabilmiştir. Esir alınan, işkence edilen, kafası kesilen Gürcülerin haricinde kiliseler yakılarak tahrip edilmiş ve görevli papazlar öldürülmüş veya elleri bağlanarak Aras Nehri'nin sularına bırakılmışlardır.³³

Ağa Muhammed'in Güney Kafkasya'ya önem vermesinin diğer sebebi de, Rusların artık Kafkas sıradağlarının güney taraflarına geçmeleri ve bunun etkisiyle bu bölgede yaşayan Hristiyan Gürcülerin, Rus himayesine girmesidir. Zaten bu döneme kadar Gürcü kralları, Türk (Osmanlı ve Safevî) himayesinden kurtulabilmek amacıyla aynı dine mensup Ruslardan yardım istemişlerdir. Türklerin himayesinden Rusların himayesini tercih etmişlerdir.³⁴ Kaçarların 1795'teki Gürcistan seferinin ardından, Rus çariçesi II. Katerina'nın emriyle harekete geçen Rus kuvvetleri 1796'da başta Derbend olmak üzere Kafkasya'yı işgal etmişlerdir. Ardından güneye inen Rus ordusu Bakü,

³⁰ Abdurrıza Huşeng Mehdevi, **Tarih-i Revabit-ı Haric-i İnan**, Tahran, h. 1379, s.198, 199.

³¹ Ağa Muhammed'in bu uygulamayı tahta çıkmadan evvel de icra ettiği görülmektedir. Son Zend hükümdarı Lutf Ali Han'ı alt eden Ağa Muhammed, Lutf Ali Han'ın tutulduğu yerde, esir aldığı üç yüz kişinin kafatasından bir piramit oluşturmuştur. bkz.: P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 384.

³² **АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею**, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлись 1866, Том. I (1398-1802), (**Акти Sabraniye Kafkazskuyu Arheograficeskuyu Komissieyu**, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis 1866, C. I (1398-1802), s. 426, Belge No: 543; Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**, Tauris Parke Paperbacks, 2006, s. 63; Abdolvahid Soofizadeh; Özgür Türker, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne" **History Studies**, s. 162.

³³ Rızâ Kulı Han Hidâyet, **Ravzatus-safâ-yı Nâsırî**, c. XIII, s. 7383, 7384.

³⁴ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 35.

Gence ve Karabağ gibi Azerbaycan'ın önemli yerlerini ele geçirseler de II. Katerina'nın ölümü üzerine Rus kuvvetleri bu bölgelerden geri çekilmişlerdir.³⁵

Uzun yıllardır İran'a fiilen hükmeden Ağa Muhammed Han, 1796'da 'şehinşahlık' tacını giyerek adına hutbe okutup, para kestirmiş ve aynen Nadir Şah gibi Mugan ovasında saltanatını resmen ilan etmiştir.³⁶ Tüm bu mücadeleler sonucu, siyasi birliğin sağlanması üzerine İran, Safevîlerin ardından tavaif-i mülûk olarak adlandırılan dönemden ve hercümerçten Kaçar boyunun banisi Ağa Muhammed Han sayesinde kurtulmuştur.³⁷ O, böylece İran'da Türk hâkimiyetini yeniden ve son kez yükselterek Kaçarlar Hanedanlığı'nı kurmuştur. Ağa Muhammed Han, Şah İsmail'in türbesindeki kılıcı kuşanmış ve oniki imamcı Şiiliğe bağlı olarak, Şiiliğin koruyuculuğunu üstlenip ilan etmiştir.³⁸ Bunun en önemli sebebi bize göre; uzun süredir iktidar boşluğu olup birliğe, beraberliğe daha çok da dönemin (XVII. yy sonu - XVIII. yy başı) konjonktürel sebeplerinden dolayı, milli bir kimliğe ihtiyaç duyan İran'ı çağdaş ve milli bir devlet³⁹ haline getirme çabasıdır. Ayrıca Ağa Muhammed Han, Şia için manevi değeri çok yüksek olan Horasan'daki Meşhed'i ve Karabağ'daki Şuşa'yı ele geçirmiş, İran'daki siyasi birliği sağlamıştır.⁴⁰

Artık resmi olarak Kaçar Türkmen Devleti'ni kuran Şah, Tahran'ı da devletin yeni başkenti olarak ilan etmiştir. Tahran'ın başkent olarak seçilmesi bir tesadüf değildir. Tahran, Kaçarların güç merkezi ve geleneksel toprakları olan Esterâbâd bölgesine daha yakın olması, devletin merkezinde bulunması ve Ağa Muhammed Han'ın göz diktiği Kafkasya-Gürcistan bölgesine daha yakın olması açısından stratejik

³⁵ Julius von Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the years 1807 and 1808*, London, 1814, 217, 218; John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1989, s. 80, 81.

³⁶ Mirza Bala, *a.g.md.*, s. 35; Faruk Sümer, *a.g.md.*, s. 51, 52.

³⁷ San'an Azer (M. Sadık Aran), *İran Türkleri*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1942, s. 8.

³⁸ Said Nefisi, *Tarih-i İçtimai ve Siyasi-yi İran der Devre-yi Muasır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Feth Ali Şah)*, C. I, Tahran, 1383, s. 75; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Yay., 2016, s. 116; Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1991, s. 513.

³⁹ Ağa Muhammed kendi göremese de bu amacına kısmi olarak ulaşmıştır diyebiliriz, çünkü önceki bölümde bahsettiğimiz üzere İran'daki Türk boyları içerisinde Kaçarlar her ne kadar nüfus oranı bakımından az olsalar da Safevîlerden sonra İran'da en uzun hüküm süren Türk boyudur. Bkz.: Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2011, s. 91.

⁴⁰ İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 851; U. G. Türkeş, *Türklerin Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2010, s. 383.

bir konumdaydı. Ayrıca şehir, Mazenderan ile Orta İran arasında bulunuyordu ve burada güçlü bir hükümdar yoktu. Ağa Muhammed Han büyük ihtimal bu (coğrafi ve stratejik) sebeplerle Tahran'ı, yeni kurulan Kaçar Devleti'nin başkenti yapmıştır. Ağa Muhammed'in bu şehri başkent yapmak için önceden düşündüğü ve karar verdiği de anlaşılmaktadır çünkü o İsfahan'dan ayrılıp Tahran'a doğru yola çıkarken yanına birçok inşaatçı, zanaatkar ve mühendis almıştır.⁴¹ Ancak Tahran'ın dezavantajları da vardı; mesela ilkbaharda şehri basan seller, yaz aylarında havanın çok sıcak olması ve nem. Tahran, bir eyalet başkenti iken Ağa Muhammed Han sayesinde payitaht olmuştur ve halen daha İran İslam Cumhuriyeti'nin başkentidir.⁴²

Kurduğu hanedanlığın başında çok kısa bir süre kalabilen Ağa Muhammed, altmış üç yaşındayken 17 Haziran 1797'de bir suikasta kurban gitmiştir. Bu suikastın ise şahın, zulüm ve hırs gibi göze çarpan kişisel özelliklerinin bir yansıması olduğu söylenmektedir. Ancak o, hedeflerine ulaşmak için halkına ve komşu devletlere bu şekilde davranmıştır. Ağa Muhammed, İran'ı eski günlerine kavuşturmak için, yasaların ve düzenin işleyişi için çok emek harcamıştır. Yine devlete eski ihtişamını kazandırmak için yaptığı seferlerin ardından para ve mücevherler kazansa da hayatı boyunca şaşa ve gösterişten kaçınmıştır.⁴³ Ağa Muhammed Han, Şii dünyasının en kutsal mabetlerinden biri olan Necef'teki Hz. Ali'nin türbesi yakınlarına defnedilmiştir.⁴⁴

Ağa Muhammed Han, zorba ve acımasız davranışlarından dolayı eleştirilse de, on sekiz yıllık kararlılığı ve ülkeyi birleştirme çabaları sayesinde İran'ı tek bayrak altında toplamıştır. Şah'ın bu kadar zorba olmasının temel sebebi şudur; Nadir Şah'ın (1747) ölümünden sonra, günümüzde Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Ermenistan olarak adlandırdığımız 1501'den beri çeşitli İran hanedanları tarafından yönetilen toprakların birçoğu, farklı hanların idaresi altına girmiş veya Gürcistan gibi fiilen

⁴¹ Nobuaki Kondo, **Islamic Law and Society in Iran (A Social History of Qajar Tehran)**, New York, 2017, s. 13.

⁴² Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**. Tauris Parke Paperbacks, 2006, s. 65; Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner (Çev. Reşat Uzmen), **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s.14.

⁴³ J. R. Perry, "Āgā Mohammad Khan Qājār" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, <http://www.iranicaonline.org/articles/aga-mohammad-khan> (eserin yazılı basımı için bkz. Cilt I, Fasikül 6, sayfa 602-605); Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2010, s. 70.

⁴⁴ William R. Polk, **Understanding Iran** : everything you need to know, from Persia to the Islamic Republic, from Cyrus to Ahmadinejad, New York, 2009, s. 67.

bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Ağa Muhammed'in sert politikaları sonucunda 48 yıl sonra, hepsi Ağa Muhammed Han tarafından yeniden İran Devleti'nin toprağı yapılmıştır. Ağa Muhammed'in başarı ile sonuçlanan Kafkasya ve Tiflis/Gürcistan seferleri, İran'ın güvenliği ve birliği açısından büyük önem taşıyordu. Bu sebeple Kaçarlar söz konusu bölgeyi egemenlik alanı olarak görmüştür. Zira Ruslar da Kafkasya'yı Orta Asya ve İran'ın anahtarı olarak gördükleri için XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgeye yoğun bir ilgi göstermişlerdir.⁴⁵ Sonuç olarak Ağa Muhammed Han, iyi bir yönetici ve lider olan Nadir Şah'tan sonra ağır bir buhrana giren İran'ı denetim altına almak ve asayişini sağlamak için çok çalışıp, olabildiğince sert davranmıştır.⁴⁶

1.2. Feth Ali Şah Dönemi

Henüz Zend Hanedanı hüküm sürerken, babasının isyankâr davranışlarından şüphelenilen Baba Han, beş yaşındayken Şiraz'daki Kerim Han Zend'in sarayına rehin olarak gönderilmiş ve orada yaşlı amcası Ağa Muhammed Han'ın yanında büyümüştür. Ayrıca Ağa Muhammed Han, Zend sarayında uzun tutsaklığı döneminde hadım edilmiş olsa da, Baba Han'ın annesiyle evlenmiş ve aslında onun üvey babası olmuştur. Amcası, Zend tahakkümünden kurtulup İran'da saltanatını ilan ettiğinde o da amcasının seferlerine katılmıştır. Başarılı seferlerin ardından Fars, Yezd ve Kirman valisi olmuştur. Amcası Ağa Muhammed başkenti Tahran'a naklettikten sonra, Baba Han da Şiraz'da ikamet etmiştir. Şah, bir sefere çıkacağı zaman yönetimi sağlaması için genelde veziri Hacı İbrahim'i Tahran'da bırakmıştır.⁴⁷ Eski Zend başkenti Şiraz'da dört yıl Fars valiliği yapan Baba Han, deyim yerindeyse burada pişmiş ve yönetme sanatını öğrenmiştir.⁴⁸

1797 Mayıs'ında Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'da öldürülmesi haberi başkente ulaşınca, ayaklanmalar patlak vermiş ve karışıklıklar çıkmıştır. Hatta bu

⁴⁵ Abdullah Temizkan, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 2, 2013, s. 314.

⁴⁶ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, s. 512, 513.

⁴⁷ Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk Sipihri, **Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)**, c. I, Tahran, 1338/1960, s. 48.

⁴⁸ Abbas Amanat, "Fath-'Alī Shah Qājār", **Encyclopædia Iranica**, Vol. IX, Fasc. 4, s. 407-421. Dijital Versiyon için bkz: <http://www.iranicaonline.org/articles/fath-ali-shah-qajar-2>.

karışıklık içinde, şahın cenazesi bile defnedilememiştir.⁴⁹ Feth Ali Şah'ın hükümdarlığını kabul etmeyen, Ağa Muhammed'in kumandanlarından Sadık Han Şakaki'nin kontrol altına alınmasından sonra sabık şahın cenazesi defnedilebilmiştir.⁵⁰ Ağa Muhammed'in ölümünden sonra, ilk önce kardeşi Mehdi Kuli Han ve daha sonra da Horasan'ın eski kör hükümdarı Şahrüh Afşar'ın oğlu Nadir Mirza atalarının tahtında hak iddia etmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen, ölümünden önce Ağa Muhammed Han, Hüseyin Kuli Han'ın oğlu ve kendi yeğeni olan Baba Han'ı varisi seçmiştir. Baba Han tahta çıktığında ilk önce amcası Mehdi Kuli Han'ı hükümdarlık iddiasını tekrar düşünmeye ikna etmiş ve Mehdi Kuli de yeğenin iktidarını kabul etmiştir. Hükümdarlığını amcasına kabul ettiren şah, ardından tahtta hak iddia eden Nadir Mirza'nın ordularını topladığı Herat'a doğru hareket etmiştir. Baba Han'ın komutasındaki uzun savaş sonucunda taht ortağı Nadir Mirza 1802'de acımasızca öldürülmüştür. Ve Feth Ali Şah şu sözü söylemiştir: "*Nadir, Feth Ali'yi öldürdü ve Feth Ali, Nadir'i öldürdü.*"⁵¹ Tüm bu gelişmelerin sonucunda İran tahtının tek sahibi, devletin kurucusu Ağa Muhammed Han'ın abisi Kulu Han'ın oğlu Baba Han olmuş ve bundan sonra Feth Ali Şah adıyla anılmıştır.⁵² Şîî İmamların duasıyla birlikte Feth Ali Şah'ın adına yeni sikkeler basılmıştır. O böylece, İran'da ve Kaçar Devleti'nde tam egemenlik iddiasını açıkça ortaya koymuştur.⁵³

Yönetim ve ordu üzerindeki etkisi çok olan sadrazamlığa, İbrahim Han görevlendirilmiştir. Saltanatının kırılğan başlangıcında ve özellikle de 1797-1801 yılları arasında yeni şah, hem boy hem hanedan içinde hem de idari mahallerde büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 1801'e kadar farklı bölgelerde isyanlar devam etmiştir. Feth Ali Şah 1801'de İsfahan'ın kontrolünü tam olarak sağlamış ve para bastırarak Cuma hutbesini kendi adına okutmuştur. Artık tahtında güvenle oturan Feth

⁴⁹ P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 393.

⁵⁰ Said Nefisi, **Tarih-i İçtimai ve Siyasi-yi İran der Devre-yi Muasır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Feth Ali Şah)**, C. I, s. 65.

⁵¹ İlk adı geçen Nadir, Nadir Şah'tır, ilk Feth Ali de Nadir Şah tarafından öldürülen Baba Han'ın büyük dedesidir. İkinci Feth Ali, Baba Han'ın kendisi ve ikinci Nadir de Nadir Mirza'dır. Bkz: <https://iranologie.com/the-history-page/the-qajars/>.

⁵² Ağa Muhammed Han küçük yaşta hadım edildiği için çocuğu yoktu, bu sebeple abisinin oğlu Feth Ali Şah tahtın varisi olmuştur.

⁵³ Rabino di Borgomale, **Medals and Seals of the Shahs of Iran, 1500-1948**, London, 1951, s. 10, 29.

Ali Şah'ın sürekli iktidarına göz diken ve sorun çıkararak hatta daha önce iki kere affettiği kardeşinin gözlerine mil çektirilmiş, 1803'te de gizli bir şekilde idam edilmiştir.⁵⁴

Feth Ali Şah, hükümeti devraldığı anda devlet oldukça fakir, yaklaşık yarısı devlet tarafından kontrolü zor olan göçebelerden oluşan, tahmini altı ile dokuz milyon⁵⁵ arası nüfus ve payitaht olarak büyük bir kasabayı andıran Tahran vardı.⁵⁶ İskoç seyyah James

(Fotoğraf 2: Tahran)⁵⁷

⁵⁴ R. Watson, **A History of Persia**, London, 1866, s. 117-120, 130-132.

⁵⁵ Ondokuzuncu yüzyılda ülke genelinde genel bir nüfus sayımı yapılmadığı için toplam nüfus için yapılan tahminler farklılık göstermektedir. Fransız heyetiyle İran'da bulunan General Gardane 1807'de İran'daki nüfus için "en fazla dokuz milyon" tahmini yapmıştır. Sir John Malcolm XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde nüfusun altı milyon olduğunu ileri sürmüştür. Fransız diplomat ve oryantalist Pierre-Amedee Jaubert, nüfusun altı buçuk milyondan fazla olduğunu karar kılmıştır. bkz.:A. K. S. Lambton, "Land Tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 469; Gavin Hambly, "The Traditional Iranian City in the Qajar Period", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII, s. 542; Sir John Malcolm, **A History of Persia** (From Early Period to the Present Time), Vol. II, London, 1815, s. 518-519.

⁵⁶ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s. 14.

⁵⁷ Sir Porter, **a.g.e.**, s. 312, 313.

Baillie Fraser, Tahran'ın, İran'daki en fakir şehirlerden biri gibi gözüktüğünü ve seyahat ederken yön bulabilmek için kullanılacak bir kubbe ya da minarenin bile gözükmeyişini kaleme almıştır. Ayrıca, şehrin fazlasıyla engebeli dağlarla⁵⁸ ve çamurdan yapılmış duvarlarla çevrili olduğunu belirtmiştir. Ancak şehri saran duvarlar o kadar küçüktür ki birkaç kilometre uzaklaşınca onları görmek mümkün değildir.⁵⁹ XIX. yüzyılın ilk döneminde İran'da en kalabalık şehir İsfahan'dır. XVIII. yüzyılın sonunda yüz bin kişi olduğu tahmin edilen şehir nüfusunun, Kaçarların iktidara gelmesiyle siyasi istikrarın sağlanması, yönetimin iyileşmesi ve güvenliğin artmasıyla birlikte 1815'e kadar iki yüz bine ulaştığı düşünülmektedir.⁶⁰

Feth Ali Şah zamanında, İran'da tamamen yeni bir dönem başlamıştır. İlk başta o amcası gibi zorba değildi. Belki de bunun sebebi, amcası Ağa Muhammed Han döneminin aksine Feth Ali Şah zamanında iç savaş ve iktidar mücadelesinin pek fazla olmamasıdır. İran'ın son yüz yılı göz önüne alındığında, bu yıllar çok daha istikrarlı gözükmektedir. Ancak iç savaş ve karışıklıklar olmamasına rağmen Kaçarlar deyim yerindeyse dış mihrakların ülkeye müdahalelerinden kurtulamamışlardır.

1.2.1. Feth Ali Şah'ın Kişiliği ve Özel Hayatı

Gençliğinde Baba Han olarak anılan Feth Ali Şah (d.1771), Ağa Muhammed Han'ın küçük kardeşi Hüseyin-Kuli Han'ın oğludur. Baba Han tahta çıktıktan sonra Feth Ali Şah olarak anılmıştır. Aslında gerçek adı Feth Ali'dir, gençlik yıllarında kullandığı Baba Han bir ünvanıdır.⁶¹

⁵⁸ Elbette bu durum Tahran'a özel değildir. James Edward Alexander, bu konuyla ilgili düşüncesini şu şekilde belirtmiştir: "*İran, muhtemelen dünyanın en dağlık ülkesidir.*" bkz.: James Edward Alexander, **Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26**, London, 1827, s. 177.

⁵⁹ James Baillie Fraser, **A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran; with Travels Through Various Parts of Persia**, vol. I, London, 1838, s. 416.

⁶⁰ Sir William Ouseley, **Travels in Various Countries of the East** (more particularly Persia), Vol. III, London, 1819, s. 24; Sir John Macdonald Kinneir, **A Geographical Memoir of the Persian Empire**, London, 1813, s. 111; Sir John Malcolm, **A History of Persia** (From Early Period to the Present Time), Vol. II, London, 1815, s. 519-520.

⁶¹ <https://iranologie.com/the-history-page/the-qajars/>.

Feth Ali Şah, Kaçar hanedanının ikinci şahı olsa da Kaçarları teşkilatlandıran⁶² kişi olduğu için devletin kurucusu gözüyle de bakılabilir.⁶³ Bunun bir sebebi de Feth Ali Şah, Kaçar hanedanının reisi ve atası olmuştur, çünkü sonraki Kaçar şahları onun soyundan devam etmiştir. Kaçar devletinin bürokrasisi de Feth Ali Şah'ın yönetimi döneminde önemli ölçüde gelişmiştir.⁶⁴ Yabancı devletlerle ilişkilerin artmasıyla birlikte sivil idarecilerin ve bürokratların sayısı bu dönemde önemli ölçüde çoğalmıştır.⁶⁵

Feth Ali Şah, amcasına göre tamamen farklı bir hükümdardır. İlk olarak ondan daha yumuşak olduğu kesindir. Ayrıca tahta yeni çıkan şah, amcasının aksine şaşalı bir hayatı seviyordu. İran, Feth Ali Şah döneminde ahlaki ve siyasi anlamda bir düşüş yaşarken⁶⁶, göz kamaştırıcı süslemelerle, mücevherli kostümlerle birlikte saray hayatındaki ihtişam da zirveye ulaşmıştır.⁶⁷ Feth Ali Şah'ın mücevherlere verdiği önem, Tahran'da şahın huzuruna çıkan Sir Robert Ker Porter'in⁶⁸ şu satırlarından net bir şekilde anlaşılmaktadır: "*(Şah) bulunduğumuz salona sol taraftan girdi ve egemenliğini hissettiren adımlarla ilerledi. Böyle mükemmel bir ihtişamı daha önce hiç görmemiştim. Aynı şekilde tarif edilemeyecek bir ihtişamla tahtına oturdu. Eğer davranışlarında bir böbürlenme olsaydı, o kadar etkilenmezdim ki böyle olsaydı şah rolünü üstlenmiş bir adama bakıyor gibi hissederdim. Oysa ki şu an burada, şahsındaki muhteşem egemenliği ve muktedirliği görüyorum. Keza o da görkemli ve egemen görüldüğünü*

⁶² Kaçarlarda maliye, dahiliye, hariciye ve düvel-i hariciye nezarethaneleri Feth Ali Şah döneminde kurulmuştur. Bkz.: Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.**, s. 42. Kaçarların ilk dönemlerinde devlet teşkilatındaki gelişim ve reformlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Vanessa Martin, "An Evaluation of Reform and Development of the State in the Early Qājār Period", **Die Welt des Islams**, Vol. 36, Issue, 1996, s. 1-24.

⁶³ Birebir örnek olarak uymasa da Osmanlı Devleti'nin kurucuları olarak gösterilen Osman Gazi-Orhan Gazi benzetmesi yapılabilir. Çünkü Kaçar Devleti'nin gerçek kurucusu Ağa Muhammed Han saltanatını ilan ettikten bir sene sonra suikaste kurban gitmiş bu yüzden devletin teşkilatlandırılması görevi Feth Ali Şah'a kalmıştır.

⁶⁴ Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk Sipih, **Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)**, c. I, s. 84, 85.

⁶⁵ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 156.

⁶⁶ Donald N. Wilber, **Iran: Past and Present**, New Jersey: Princeton University Press, 1948, s. 78.

⁶⁷ Ehsan Yarshater, "The Qajar Era in the Mirror of Time", **Iranian Studies**, Vol. 34, No. 1/4, Qajar Art and Society, 2001, s. 191.

⁶⁸ Rusya, İspanya ve İran'a yaptığı seyahatlerle tanınan İngiliz sanatçı, yazar, diplomat ve seyyah. 1817'de St. Petersburg'tan Kafkasya ve Tahran'a uzanan bir yolculuğa çıkmıştır. Tahran'da Feth Ali Şah'ın huzuruna çıktığında şahın portresini çizmiştir.

hissediyor... Şah, adeta bir mücevher aleviydi, gözleri kamaştırıyordu. Elbisesinin detayları şu şekildeydi: Başında, üç yükseltiden oluşan azametli bir taç vardı. Bu şekil, Yüce Şah'ın tacına özgü gibi görünüyordu. Taç, yüzeyinden yansıyan parlak ışıktaki en güzel renklerden bir karışım oluşturmak için, kalın setli elmaslar, inciler, yakutlar ve zümrütlerle bezenmişti... Kıyafeti altın dokumadan oluşuyordu ve aynı takılarla kaplıydı. Omuzlarından aşağı salınan, muhtemelen dünyadaki en büyük iki dizi inci vardı. Ancak ihtişam konusunda hiçbir şey kollarını saran geniş bilezikleri ve belini kuşatan kemerini aşamazdı. Güneş ışınları onlara değdiğinde alev gibi yanıyorlardı. Bu aşırı parlaklıktan türetilen mücevher isimlerini öğrendiğimizde, bizim için şaşırtıcı olmadı. Sağ kolundaki mücevherin adı Nur Dağı, soldakinin ise Nur Denizi idi... Bu muhteşem elmaslar, Nadir Şah Delhi'yi işgal ettikten sonra Hindistan'dan İran'a getirilmişti. İran'a taşınan hazinenin, altmış milyon tümen değerinde olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu hazinenin hiçbir kısmı, Şah'ın koluna taktığı muazzam değerli elmaslar kadar değerli değildir."⁶⁹ Giyim-kuşamına çok önem veren şah, ordugâhtayken dahi bu ihtişamından ödün vermemiştir. Şah ordugâhtayken sanki Tahran'daymış gibi giyinmiştir. Mor kaftanı, küçük bir elmas ağıyla, altın ve incilerle bezenmiştir. Tacı ise, büyük bir elmas ve bir mavi bir de beyaz kaşmir şalla süslenmiştir.⁷⁰ Mücevherlerini ve değerli eşyalarını gittiği her yere götüren Feth Ali Şah'ın ölümü de bu mücevherlerle birlikte olmuştur. 1834'te İsfahan'da öldüğünde, 'Nur Denizi' adlı muhteşem elması da dahil olmak üzere diğer mücevherleri de üzerindeydi. Şah öldükten sonra bu değerli mücevherler, şahın kardeşine verilerek güvenli ellere teslim edilmiştir.⁷¹ Şah, yaşadığı şaşalı hayatta nadiren de olsa şarap ve İngiliz birası da içmiştir.⁷² Aslında Şah'ın hükümdarlığı zamanında, doktorları tarafından tavsiye edilmesi üzerine 'nadiren' içki içmesinin asıl sebebi tövbe etmiş olmasıdır. Feth Ali Şah'ın 1792-1797 yılları arasında Fars valisiyken içki içtiği bilinmektedir. Ancak amcası

⁶⁹ Sir Robert Ker Porter, **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819 and 1820**, vol. I, London, 1821, s. 325, 326.

⁷⁰ Clements R. Markham, **A General Sketch of the History of Persia**, London, 1874, s. 362, 363.

⁷¹ Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk Sipihri, **Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)**, c. I, Tahran, 1338, s. 311.

⁷² James Baillie Fraser, **Narrative of a Journey into Khorasan, in the Years 1821 and 1822** (Some Account of the Countries to the North-East of Persia), London, 1825, s. 193.

Ağa Muhammed'in ve İran'daki mollaların korkusuyla bu alışkanlığından vazgeçmiştir.⁷³ Ağa Muhammed tarafından tahtın resmi varisi ilan edilen Feth Ali Şah tövbe etmiştir. Feth Ali Şah ve oğulları İran'a hükmettikleri zaman da ülkede içki yasağını sert bir şekilde uygulamışlardır.⁷⁴ İçki yasağının sert bir şekilde uygulanmasında mollaların da etkisi oldukça fazladır. 1814-15 yıllarında İran'da yaşanan kuraklık sonrasında Tahran'daki şeyhülislam Molla Muhammed Zencani, yağmur yağmamasının sebebi olarak ülkedeki Hıristiyanların içki içmesini göstermiştir. Sözlerine itimat eden halkı da içkinin daha fazla içildiği Ermeni mahallesine baskın yapmaya yönlendirmiştir. Yapılan baskında mahalledeki Ermeni kilisesi ve şaraphaneler tahrip edilmiştir.⁷⁵ Fakat anlaşılan bu yasak devlet büyükleri tarafından delinebiliyordu. Çünkü Fransız akademisyen Belanger 1825'te, veliaht ve Azerbaycan valisi Abbas Mirza'nın düzenlediği herkesin alenen bol bol içki içtiği bir resepsiyona katıldığını kaleme almıştır.⁷⁶

Dış görünümünü beğenen ve bu konuda özgüveni tam olan Feth Ali Şah'ın, avlandığı, ata bindiği ve at üzerinde savaşa girdiği resmedilen tabloları sadece başkent Tahran'da değil devletin diğer başlıca şehirleri Tebriz ve Şiraz'daki sarayların duvarlarını da, süslemiştir.⁷⁷ Feth Ali Şah'ın kişiliğindeki şaşa ve şatafat, devlet işlerine ve bürokrasiye de yansımıştır. Sir John Malcolm⁷⁸ şaşırıldığı bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "*Sıradışı durumlarda, İran sarayının ihtişamını hiçbir şey aşamaz. Bu durumlarda, olabilecek en disiplinli şekilde hazırlanılır ve ortaya büyük bir ihtişam sahnesi çıkar. İktidar sahiplerinin, bu törenlerin en ihtişamlı şekilde yapılması kadar dikkat ettiği başka birşey yoktur.*"⁷⁹

⁷³ Feth Ali Şah'ın Ağa Muhammed'den de çekindiği için içkiyi bıraktığı iddia edilir. Ancak Ağa Muhammed'in de yeğeni gibi, henüz şahlığını ilan etmeden önce Mazenderan'dayken içki içtiği bilinmektedir. Bkz.: Rudi Matthee, **The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900**, Princeton University Press, 2005, s. 179, 180.

⁷⁴ Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 180, 181.

⁷⁵ Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 197.

⁷⁶ Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 184.

⁷⁷ Thomas Lumsden (Teğmen), **A Journey from Merut in India, to London (Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland and France - During the years 1819 and 1820)**, London, 1822, s. 103.

⁷⁸ 1800'de İran'a gelen İngiliz elçi.

⁷⁹ Sir John Malcolm, **A History of Persia (From Early Period to the Present Time)**, Vol. II, London, 1815, s. 555.

(Fotoğraf 3: Feth Ali Şah)⁸⁰

Fotoğraflarında dikkatleri üzerine çeken, beline kadar uzanan sakallarına çok dikkat ederdi ve en az sakalının görkemi kadar da gösterişli giyinirdi. Yakışıklı yüzü ve uzun sakalından aşırı derecede gurur duyan şah hakkında ilginç hikayeler aktarılmaktadır; şah, sarayda resmini yapan bir ressamı, sakalından dolayı görülemeyen çenesinin altındaki benini yanağında çizmesi konusunda ısrarcı olmuştur.⁸¹ Şah'ı gören John Malcolm onu "*boyu ortanın üzerinde, yaşı otuzdan biraz fazla, sakalları*

⁸⁰ Sir Robert Ker Porter'in çizdiği Feth Ali Şah'ın portresi. Bkz.: Sir Robert Ker Porter, **a.g.e.**, s. ii.

⁸¹ P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 426.

olağanüstü uzun, parlak ve siyah" olarak tanımlamıştır. Kişilik olarak ise "*insancıl ve başarılı*" olmasına rağmen "*çekingen, zayıf ve açgözlü*" olarak nitelendirmiştir.⁸²

(Fotoğraf 4: Feth Ali Şah)⁸³

⁸² Abbas Amanat, "Fath-'Alī Shah Qājār", **Encyclopædia Iranica**, Vol. IX, Fasc. 4, s. 407-421. (Dijital Versiyon için bkz: <http://www.iranicaonline.org/articles/fath-ali-shah-qajar-2>.; Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980, s. 114.

⁸³ Şahın göz kamaştırıcı görünümünün bir yansıması olarak, bu ve bunun gibi saray duvarlarını süsleyen büyük portreler hatta kaya kabartmaları, ayrıntılarıyla uygulanan protokol ve görgü kuralları, Kaçar saray adetlerinin tipik örnekleriydi. Bkz.: Abbas Amanat, "Iranian Identity Boundaries - A Historical

Fraser da, Şah'ın kişiliğiyle ilgili olarak; onun şaşalı bir hayat yaşamasına karşın kesinlikle cömert olmadığını, monarşinin en üstündeki tek karar verici kişi olmasına rağmen cesaret sahibi olmadığını, hatta tam tersine, tehlikeyle karşı karşıya kalındığında tartışmalı kararlar verdiğini belirtir. Bunlarla birlikte Şah'ın, aklını kullanma becerisinin ve yeteneklerinin de kısıtlı olduğu düşünülürse, böyle bir ülkenin hükümdarı olmaya pek uygun olmadığını düşünmektedir.⁸⁴

İran, Rusya ve Orta Asya tarih profesörü Muriel Atkin'in söylemiyle Feth Ali Şah haremim nimetlerinden faydalanmış ve bunun sonucu olarak, soyunu yaklaşık üç yüz çocukla devam ettirmiştir.⁸⁵ Şah'ın, isim kayıtları olan yüz altmış eşi vardı ancak bunların hepsi şaha çocuk vermemiştir.⁸⁶ Şah, kendi kızlarının çoğunu Kaçar beylerine, diğer boylara ve yüksek rütbeli yetkililere vererek, akrabalık bağıyla onların saraya bağlılıklarını garanti altına almıştır.

1.2.2. Feth Ali Şah Döneminde Sosyal Yapı ve Devlet Teşkilatı

Kaçar Devleti Feth Ali Şah döneminde, bir kabile hanedanlığından bürokrasiyle şekillenen örgütlü ve gösterişli bir monarşiye dönüşmüştür. İran bu dönemde İslam öncesi geleneklerin Şii ve Batı mefhumlarıyla melezlendiği bir hükümlanlık haline gelmiştir.⁸⁷ Onun döneminde Kaçar Türkmen Devleti'nin idari yönetimi şu şekilde düzenlenmiştir; Azerbaycan, Horasan, Hûzistan, Fars, Kirman eyaletleri ve bunların yanında küçük büyük vilayetler.⁸⁸ Feth Ali Şah, merkezi otoriteyi ve monarşik gücünü pekiştirmek amacıyla eski Pers imparatorlarının kullandığı Şehinşah unvanını kullanmayı tercih etmiştir. Bu dönemde de devletin geleneksel federal yapısıyla birçok etnik unsur mevcuttu. Ayrıca bu federatif yapı⁸⁹ 'Arabistan Memleketi, Azerbaycan

Overview", **Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective**, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 15.

⁸⁴ James Baillie Fraser, **Narrative of a Journey into Khorasan, in the Years 1821 and 1822**, s. 193.

⁸⁵ Feth Ali Şah, bebeklikten sonra hayatta kalan yüz sekiz çocuğa sahipti. Bunların kırk sekiz kız, altmışı erkekti.

⁸⁶ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 114.

⁸⁷ James Griffiths, **The British role within Qajar dynastic succession**, Ph.D. dissertation, University of Manchester, 2011, s. 12, 13.

⁸⁸ Recep Albayrak, **Türklerin İrani**, c. I, Ankara, 2013, s. 149.

⁸⁹ Kaçar Hanedanlığının Rıza Şah tarafından yıkılıp, Pehlevi iktidarının kurulmasıyla birlikte İran merkezleştirilmeye çalışılmış bu sebeple federatif yapı kaldırılmış ve (başta Türkler olmak üzere) yerel

Memleketi, Kürdistan Memleketi' gibi eyaletlerden müteşekkildi ve '*Memâlik-i Mahrusa-i İran*' adıyla anılırdı.⁹⁰

Bu federal yapıyı oğullarıyla yönetmek isteyen Feth Ali Şah, oğullarını en önemli mevkilere vali olarak atamıştır. Kalan eyaletlerin valileri de diğer şehzadeler veya İran'daki mevcut boyların⁹¹ reisleri arasından seçilmiştir.⁹² Feth Ali Şah'ın yaklaşık altmış oğlu olsa da bunların dört tanesinin devlet kademelerindeki ve saraydaki kıdemleri diğerlerine göre oldukça fazladır. Bunlar; başta Azerbaycan/Tebriz valisi Abbas Mirza olmak üzere, Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza, Meşhed valisi Muhammed Kuli Mirza ve Şiraz valisi Hüseyin Ali Mirza'dır.⁹³ Ancak bu kadar çok sayıdaki evlatlarıyla devleti yönetme fikri pek de yarar sağlamamıştır. Çünkü Feth Ali Şah, bu kadar çok oğlu arasında rekabete izin vermemiş, adaletli davranmamıştır. Devleti yönetmeye talip birçok başarılı oğlu varken, o Abbas Mirza'yı seçmiştir. Bu da sonraki senelerde devlet içersinde fitne, fesata ve çekememezliğe sebebiyet verecektir.⁹⁴

Kaçarlar dönemi için güvenilir nüfus istatistikleri mevcut olmasa da, XIX. yüzyıl başında altı ile dokuz milyon arasındaki nüfusun beşte ikisini göçebe boyları, beşte ikisini köylüler ve geri kalan beşte birini de şehir sakinleri oluşturuyordu. Bu dönemde elitler ve halk, zengin ve fakir ve güçlü ve zayıf gibi net bir ayırım gözükmemektedir. Söz konusu eşitsizlik üç temel sebebe dayanmaktadır: toplumsal statü, sahip olunan meta ve güç. Ayrıntılı olarak sınıflar şu şekildeydi: bir tarafta devlet görevlileri, boy beyleri, ulema, toprak ağaları ve büyük tüccarlar diğer tarafta ise köylülerin büyük çoğunluğu, boy halkı ve tarım işçileri, geleneksel sanayi gibi yerlerde

farklılıklar dışlanıp Fars unsuruna dayalı ulus-devlet modeline geçilmiştir ve bu topraklar da 'Kişver-i Şahinşah-ı İran' olarak anılmıştır.

⁹⁰ Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, s. 227, 228, 236.

⁹¹ XVII. ve XIX. yüzyıllarda İran'daki boylarla ilgili geniş bilgi için bkz.: Richard Tapper, "The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 506-541.

⁹² Yılmaz Karadeniz, **Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) - İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, s. 27.

⁹³ Sultan Ahmed Mirza Azad'üd-devle, **Tarih-i 'Azodi, Life at the Court of the Early Qajar Shahs**, Çev: Manoutchehr Eskandari-Qajar, Washington, 2015, s. 104-109; James Silk Buckingham, **Travels in Assyria, Media, and Persia**, London, 1829, s. 235.

⁹⁴ Said Nefisi, **Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran der Devre-yi Muasır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Feth Ali Şah)**, C. I, s. 106.

çalışan hizmetliler. Üst katta ayrıcalık ve güç sahibi olanlar ile halk kitleleri arasında, yerel mahalleler, kent mahalleleri ve köy muhtarları, yerel din adamları, küçük toprak sahipleri ve tüccarları, usta esnaflar olmak üzere birçok 'aracı katman' vardı. Tüm bu sosyal sınıflara rağmen boylar arasındaki ilişkiler ve mahalle tarzındaki yüz yüze yaşanan gündelik hayat sayesinde, ayrıcalıklı ve yoksun sosyal tabakalar arasındaki boşluklar, olduğundan daha az hissedilmiştir. Ayrıcalıklı sınıfın üyeleri hiçbir zaman vergi ödememiş ve hatta çoğunlukla maaşlarının ve emekli aylıklarının yanı sıra zaman zaman mali destek verilmiştir. Bu tür ödemeler, devlet harcamalarının önemli bir kısmını oluşturmuştur.⁹⁵

Nihai olarak bahsettiğimiz sınıflar en üstten başlayarak;

- 1- Soylular ve saygınlar (a'yan ve eşraf) olarak geçen: Hükümdar ailesi ve mensupları, saray erkânı, büyük boyların reisleri, dinî önderler yani ruhban sınıfı, büyük toprak sahipleri ve tüccarlar,
- 2- Ara sınıf: yerel saygınlar, mahalle başkanları, küçük toprak sahipleri ve basit tüccarlar,
- 3- Halk kitleleri (avam-al-nâs veya ra'iyat) ise: Köylüler, boyların sade mensupları, göçebeler, topraksız tarım işçileri, küçük el sanatçıları, köy ve mahalle molları idi.

Ancak bu sınıflar Hindistan'daki 'Kast sistemi' gibi katı bir şekilde birbirinden ayrılmamıştır. Kişisel başarı, üstün yetenek, gayret veya evlilik gibi yöntemlerle bu sınıflar arasında geçiş mümkündür. Ki bunun örnekleri de mevcuttur, Kaçar Hanedanlığında Gürcü kökenli bir berberin ya da saraydaki bir aşçının çocuğu⁹⁶ vezir olabiliyordu.⁹⁷

⁹⁵ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", *Encyclopædia Iranica*, Vol. V, Fasc. 6, pp. 667-672 and Vol. V, Fasc. 7, pp. 673-677. Dijital Versiyon için bkz: <http://www.iranicaonline.org/articles/class-system-v>.

⁹⁶ Emîr-i Kebîr unvanıyla tanınan, Mirza Taki Han bir aşçının çocuğuyken zekası ve kabiliyeti farkedilmiştir. Bürokrasi basamaklarını tırmanan Mirza Taki Han, vezir-i azamlığa kadar yükselmiştir. Bkz.: Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk Sipîhr, **Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)**, c. III, s. 147-148.

⁹⁷ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s. 40, 41.; 19. yüzyıl İran'daki toplum, toplumu oluşturan sınıflar, bu sınıfları oluşturan gruplar ve bu sınıfların varlığının İran'a getirileri-götürüleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 10, No. 3 (Aug., 1979), s. 387-391.

Feth Ali Şah'ın hükümdarlığı boyunca görev yapan sadrazamlar ve görev süreleri şu şekildedir; Hacı İbrahim Han (1795-1801), Mirza Şafî (1801-19), Hacı Muhammet Hüseyin Han Eminüddeve (1819-23), Abdullah Han Eminüddeve (1823-5), Allah-Yar Han Kaçar Develü Asafüddeve (1825-8), Abdullah Han Eminüddeve (1828-34, ikinci görev dönemi).⁹⁸

Feth Ali Şah döneminde silahlı kuvvetlerin önemli bir bölümü boy mensuplarından oluşuyordu. Ayrıca bu boy beylerinin iç güvenliğinin ve nizamın sağlanmasında büyük rolleri vardı.⁹⁹ John Malcolm'un ifadesiyle "*Neredeyse tüm İran ahalisi silahlıdır ve ülkenin her yerinde bir milis güçleri vardır*".¹⁰⁰ Bu yıllarda, Kaçar ordusu, yüzyıllardan beri Ortadoğu'ya hakim olan Türk-Moğol askeri geleneğinin güçlü izlerini taşıyordu. Bu sebeple askeri güçler, Avrupa harp teknolojisinden çok uzaktı. Ayrıca barış zamanlarında, Şah'ın sarayındaki birlikler haricinde hazırda bekleyen bir ordu yoktu.¹⁰¹ Bu sebeplerle birlikte, XIX. yüzyıl başlarında Ruslara karşı yaşanan hezimetler sonucu Kaçar ordusunda modernleşme çalışmaları başlatılmıştır.

Feth Ali Şah dönemi, fıkıh ve ilgili alanlarda geniş çaplı bir çalışma yapıp modern Şîî öğretisine dönüştüğü zaman, Şîî hukukçuluğun altın çağı olarak görülmektedir.¹⁰² Çünkü İran, Ağa Muhammed Han ve yeğeni Feth Ali Şah'ın yönetiminde neredeyse bir asırlık karışıklık, güvensizlik, dış istilalar ve iç savaşlardan kurtulmuştur. Bu dönemde, Safevilerin çöküşünden sonra ilk kez, İran daha güçlü bir merkezi devlete dönüşmüş ve nispeten barış hakim kılınmıştır. Feth Ali Şah'ın ulema ile iyi bir ilişki kurmak için geçerli sebebi ise meşruiyete olan ihtiyacıydı. Bu nedenle dini meselelere ilgi ve ulemaya saygı göstermiştir. On yıllardır baskı altında olan, Hindistan'a ve Irak'a göç eden Şîî ulema da, hükümetle iyi geçinmiştir. Bu sebeplerle ülke, Şîî çalışmaları için uygun bir yer haline gelmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyılın son

⁹⁸ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, s. 157.

⁹⁹ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **a.g.e.**, s.39.

¹⁰⁰ Sir John Malcolm, **A History of Persia** (From Early Period to the Present Time), Vol. II, London, 1815, s. 356.

¹⁰¹ Stephanie Cronin, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 50, No. 1, 2008, s. 202, 203.

¹⁰² Abbas Amanat, "*Fath-'Alī Shah Qājār*", **Encyclopædia Iranica**, Vol. IX, Fasc. 4, s. 407-421. (Dijital Versiyon için bkz: <http://www.iranicaonline.org/articles/fath-ali-shah-qajar-2>).

yıllarında ve XIX. yüzyılın başında İran, gayr-ı Müslim Ruslarla savaşa girdiğinden dolayı, ulema İslam topraklarını kâfirlere karşı savunan İran şahı ve onun varisi Abbas Mirza ile birlikte hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda ulema, Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'yı da kendileri gibi hiç kimseye itaat etmeyen müçtehitler olarak adlandırmışlardır. Şii ulemanın, Feth Ali Şah'la olan işbirliğinin bir başka önemli nedeni ise Sufilerle ve Ahbarilerle devam eden mücadeleleridir. Bu mücadelede rakiplerini bastırmak için, Şah'ı büyük ve güçlü bir destekçi olarak kullanmışlardır.¹⁰³

Fars ve Arap birçok müçtehit Kaçar sarayına davet edilmişlerdir. Fakat, tüm bu saydıklarımıza rağmen Kaçarlar, Safevîlerden farklı olarak ulema ile aralarına mesafe koymak istemişlerdir. Onları devlet işlerinden uzaklaştırmaya çalışıp, nüfuzlarını azaltmaya çalışmışlardır. Ancak Kaçarlar siyasi ve iktisadi açıdan güçlü olamadıklarından, ülkede bir kargaşaya mahal vermemek için ulemayla uzlaşma yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁴ Bu bağlamda özellikle de Feth Ali Şah devrinde, siyasi kararlar alınırken ulema sınıfının da oluru alınmıştır. Ayrıca Kaçar ailesi ile büyük müçtehit aileleri arasında evlilik yoluyla bağlar oluşturulmuştur.¹⁰⁵ Anlaşılan bu durum, iki taraf için de konumlarını sağlamlaştıran kârlı bir anlaşma gibiydi.

Matbaa, İran'da ilk defa Feth Ali Şah döneminde 1816'da Tebriz'de ve ardından Tahran, Şiraz, İsfahan, Urmiye gibi şehirlerde faaliyete geçmiştir. Bu sayede kitaplar, gazeteler ve dergiler hızla çoğalmıştır. Feth Ali Şah döneminde, mimari yapılanma konusunda da büyük bir gelişim söz konusudur. Tahran, Kazvin, Kirman ve Kirmanşah gibi yerlerde yeni camilerin inşasına ve eskilerin genişletilmesine destek verilmiştir. Feth Ali Şah ayrıca, Kum ve Meşhed'deki iki türbenin yanı sıra Şiraz'daki ve

¹⁰³ Abdul-Hadi Hairi, "The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders", **Middle Eastern Studies**, Vol. 24, No. 3 (Jul., 1988), s. 271, 272.

¹⁰⁴ Çünkü bu durum devlet içerisinde sıkıntıya ve kargaşaya sebep oluyordu. Feth Ali Şah döneminden sonra da devam eden girişimler aksi sonuçlar vermiş, devlet kurumlarından uzaklaştırılan ulemanın çoğu İran dışına yerleşmesine rağmen halkın üzerindeki nüfuzunu artırmış ve böylece Kaçar iktidarının karşısında önemli bir muhalefet oluşmuştur. Siyasi ve iktisadi olarak zor günler geçiren Kaçar Hanedanı karşısında ulema, bütün isyanı ve meşrutiyet hareketinde önemli rol oynamıştır. Bkz.: Cemil Hakyemez, **Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı**. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 81, 82.

¹⁰⁵ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **a.g.e.**, s. 38, 39.

Kirman/Mahan'daki türbelerin düzenlenmesi için cömertçe davranmıştır. Bunların yanında Irak'taki kutsal Şii mekanları da unutulmamıştır.¹⁰⁶

Yine bu dönemde, şahın kendisinin de şair olmasının¹⁰⁷ etkisiyle saray şiiri zirveye ulaşmıştır. Kaçarlar döneminin önde gelen şairleri; Şihâb-ı İsfahânî, Fûrûgi-i Bistâmî, Sürûş-i İsfahânî, Kaânî-i Şirâzî, Yağmâ-i Cendekî, Mahmud Han Melikü's-suarâ ve kadın olarak Zerrîntâc Kurretülayn'dır.¹⁰⁸

Feth Ali Şah'ın, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra devletin kurumsal yapısıyla ilgili icraatlarından biri de posta teşkilatı ve dolayısıyla ulaşım sisteminin modernleştirilmesidir. XIX. yüzyıl başında İran'ın yolları, günlük ulaşım için çoğunlukla katırların ve develerin kullanıldığı bir gereksinimi karşılarsa da çağdaş Avrupa standartlarına göre, tatmin edici olmaktan çok uzaktı. İran'da 'yol' denilen şeyler, hayvanların ayak izleriyle kaplı eski zamanlardan beri kervanların kullandığı güzergahlardan başka bir şey değildi. Bu yolların birçoğundan kısım geçmek mümkün değildi. Kaçar Hanedanlığı'nın ilk yıllarında, hükümetler bu yolları ve ulaşım sistemini geliştirmekle ilgilenmemişlerdir. Sir John Malcolm'un, Kaçar şahlarının bu tutumuyla ilgili farklı bir görüşü vardır: "*Var olmayan ya da geçilmesi mümkün olmayan yol sisteminin, olası bir istilaya karşı doğal bir savunma oluşturduğu düşünülüyor olabilir.*"¹⁰⁹

1811'de Feth Ali Şah'a, herhangi bir sistemi olmayan ve rastgele işleyen posta teşkilatının, Avrupa modeline dayalı çağdaş bir posta sistemine dönüştürülmesi teklif edilmiştir. İlk başta bu teklifi değerlendirmeye bile layık bulmayan şahın fikrini, o yıllarda İran'da bulunan İngiliz Büyükelçisi Gore Ouseley değiştirmiştir. Şah'a, çağdaş bir posta sisteminin esasları ve faydaları açıklanınca, o da derhal böyle bir düzenli posta sistemi kurulmasını emretmiştir. Feth Ali Şah döneminde başlatılan iyileştirmeler sonucu İran'daki posta teşkilatı eyalet sınırlarını aşarak ulusal bir sistem haline

¹⁰⁶ Gavin Hambly, "The Traditional Iranian City in the Qajar Period", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII, s. 551.

¹⁰⁷ Clements R. Markham, **A General Sketch of the History of Persia**, London, 1874, s. 359.

¹⁰⁸ Bânu Nusret Tecrübekâr, **İran Edebiyatında Şiir - Kaçarlar Dönemi**. Çev.: Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995; Kurtuluş, Rıza, "Kaçarlar (Kültür ve Medeniyet)", **DİA**, C. XXIV, 2001, s. 54.

¹⁰⁹ Sir John Malcolm, **A History of Persia** (From Early Period to the Present Time), Vol. II, London, 1815, s. 525.

dönüşmüştür. Böylece İran XIX. yüzyılda, çaparhane/menzil¹¹⁰ sistemini esas alan çağdaş bir posta teşkilatına ve dolayısıyla ulaşım ağına sahip olmuştur. Bu posta ve ulaşım sistemi, devletin vatandaşlara sunduğu bir kamu hizmeti olarak anılmıştır.¹¹¹ Ancak Kaçar hükümdarı Nasıreddin Şah dönemine kadar, bu sistemi kullanmak için üst makamlardan izin almak gerekmiştir. Bu yüzden, sistem daha çok devletin ulakları ve Avrupalı elçiler ile seyyahlar tarafından kullanılmıştır. XIX. yüzyılda İran'dan geçen Avrupalılar, yolculuklarında çaparhane sisteminin altyapısını ve ulaşım ağını kullanmayı tercih etmişlerdir.¹¹² İskoç seyyah ve aynı zamanda İngiliz ordusunda görevli asker James Edward Alexander, İran'daki muazzam çapar atlarının ve binicilerinin performansına dayalı ulaşım sistemini gördüğünde şaşkınlığını gizleyememiştir. Önemli durumlarda kullanılan ve Şiraz'dan Tahran'a binici değiştirmeden beş günde varan atlara hayret etmiştir. Tebriz'deki posta atlarının da mükemmel olduğunu ve bu çapar atlarının, sıradışı yolculuklar yapan Hindistan'daki 'Hurkara Develeri'nden daha üstün olduklarını belirtmiştir.¹¹³

Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi Kaçarlar bazı farklılıklar olmasına karşın devlet teşkilatlanması yönüyle Safevîlerin devamı niteliğinde gözükiyordu. Bunun bir örneği de bayrak/sancak benzerliğidir. Feth Ali Şah döneminde, Kaçarların resmi bayrağı aslında Safevî Devleti'nin güneş-aslan motifli sancağıdır. Söz konusu bayrağın motifleri de tahmin edileceği üzere tesadüfi değildir. İran'ın efsanevi hükümdarı Cemşid'i temsilen güneş kullanılırken, hem eski Türk kültürü ve mitolojisinde gücü simgeleyen hem de Şiiler için tartışılmaz ve çok önemli bir şahsiyet olan Hz. Ali'yi temsilen de güneşin önündeki arslan kullanılmıştır. Ayrıca hem güneş, hem de aslan, antik çağlardan kalma sembollerdir. Güneş gökyüzünün hükümdarıdır ve aslan da hayvanlar âleminin kralı, hükümdarıdır. Safevî Devletinin yıkılmasının

¹¹⁰ Çaparhane veya menzil, Osmanlı Devleti'nde de resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilâtı ve ordunun konaklama noktaları için kullanılan terimdir. bkz.: Yusuf Halaçoğlu, "Menzil" maddesi, *DİA*, C. XXIX, 2004, s. 159.

¹¹¹ Rızâ Kulî Han Hidâyet, *Ravzatus-safâ-yı Nâsirî*, c. X, Tahran, 1339, s. 466; Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk Sipîhr, *Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)*, c. III, Tahran 1377, s. 1514.

¹¹² Willem Floor, "The Chapar-Khana System in Qajar Iran", *Iran*, Vol. 39, 2001, s. 258, 268, 272.

¹¹³ James Edward Alexander, *Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26*, London, 1827, s. 215, 217.

ardından iktidar boşluğu ve bir nevi 'Fetret Devri' yaşayan İran'ı, altında toplayacakları tek bayrağı da dönemin koşullarını göz önünde bulundurarak siyasi ve dini sembollerle bezemişlerdir. Bu doğrultuda Kaçar Hanedanı, Feth Ali Şah döneminde resmileştirilen bu bayrağa Nasirüddin Şah döneminde (tek başlı) bir kılıç¹¹⁴ eklenmiştir.¹¹⁵

1.2.3. Şah'ın Son Yılları (1828-1834) ve Vefatı

XIX. yüzyıl ortalarında yani Feth Ali Şah'ın saltanatının son yılları ve devamında İran'ın yaklaşık nüfusu sekiz-dokuz milyondur. Yine bu dönemlerde İran'a çeşitli amaçlarla seyahat eden Avrupalı seyyahlar İran'daki iç karışıklıkları genel olarak şu sebeplere dayandırmışlardır: İlk olarak Müslüman-Gayrimüslim, Sünni-Şii çatışması yani dini-mezhepsel farklılıklar gösterilmiş, ikinci olaraksa yerleşik hayat yaşayanlar ile göçebeler arasındaki çekişmeler ve son olarak da dil farklılıkları gösterilmiştir.¹¹⁶

Rusya ile yapılan ikinci savaşta (1826-1828) yenilgiye uğrayınca Feth Ali Şah ve hükümetinin kusurları ve ülke yönetimindeki başarısızlık iyice gün yüzüne çıkmıştır. Şah ayrıca ailevi trajedilerle uğraşıyordu; oğullarından biri Muhammed Ali Mirza 1823'te ölmüş, en gözde oğlu ve veliahtı Abbas Mirza ise 1833'te kırk altı yaşında ölmüştür. Zaten 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra devlet işlerinden elini eteğini çekmese de ümitsizliğinden olsa gerek heyecanı ve ilgisi azalan Şah, özellikle Abbas Mirza'nın ölümünden çok etkilenerek kamu hayatından çekilmiş ve devletin günlük meselelerine olan ilgisini tamamıyla kaybetmiştir. Ki zaten 'Kaçarların en asili' olarak anılan oğlu Abbas Mirza'nın ölümünün verdiği acı ve üzüntüyle hayata bir yıl kadar

¹¹⁴ Şiiliği benimseyip, siyasi birliği sağlama amacıyla araç olarak kullanan Kaçarların bayrakta sembol olarak kullanmaları beklenen Hz. Ali'nin çift başlı kılıcı (Zülfikar) yerine tek başlı bir kılıç kullanmışlardır. İslam Ansiklopedisinde ise, Feth Ali Şah döneminden itibaren Kaçar bayrağında zülfikar'ın kullanıldığı bildirilmektedir. Bkz.: Orhan F. Köprülü, "Bayrak" maddesi, *DİA*, C. V, 1992, s. 252.

¹¹⁵ Bahsi geçen bu bayrak Safeviler ve Kaçarların ardından, Pehlevi Hanedanı döneminde yani (1979) İran İslam Devrimine kadar kullanılmıştır. Güneş, aslan ve kılıç motifleri kullanılmaya devam edilmiş ancak Fars kimliği üzerine ulus devlet kurma girişimi içinde olan Pehleviler bayrakta birkaç değişim yapmışlardır; Pehlevi tacı eklenmiş ve daha önce aslanın Cemşid'i temsil ettiği düşünülürken Pehleviler bu aslanın Fars mitolojisindeki efsanevi kahraman Rüstem'i temsil ettiğini düşünmüşlerdir. Bkz.: Cihat Aydoğmuşoğlu, Safevî, "Kaçar ve Babür Bayrakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (Kış 2013), s. 54-57.

¹¹⁶ Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2008, s. 96.

tutunabilmiş, iktidarının otuz yedinci yılında 23 Ekim 1834'te altmış sekiz yaşındayken vefat etmiştir.¹¹⁷

Feth Ali Şah'ın, sadece bebeklikten sonra hayatta kalan yüz sekiz çocuğu olmuştur. Bunların kırk sekizi kız ve altmışı oğlandır. Feth Ali Şah 1834'te öldüğünde ardından yas tutacak elli yedi oğul ve kırk altı kız bırakmıştır.¹¹⁸ Feth Ali Şah'ın onlarca hanımdan yüzlerce çocuk yapmasının bir sebebi olarak İran'ın eyaletlerini yöneten boy ve aşiretlerle evlilik-akrabalık yoluyla sağlam bağlar kurmak istemesi de gösterilir.¹¹⁹ Çünkü Feth Ali Şah, önemli boylar ile çocukları arasındaki evlilikler yoluyla Kaçar Hanedanı'yla boylar arasında büyük bir akrabalık ağı kurmuştur.¹²⁰ Böylesine büyük bir harem ve binlerce çocukla torundan oluşan bir soy inşa etmenin en önemli sonucu şah'ın ölümüyle birlikte, XIX. yüzyılın ortalarına kadar on bini aşan büyük bir hanedanlık sülalesinin ortaya çıkmasıdır. Mühim bir sorun olarak da, daha fazla şehzade yani daha fazla taht kavgası dolayısıyla da İran merkezi otoritesinin zayıflaması kaçınılmaz olmuştur. Buna rağmen Feth Ali Şah, kendi iradesiyle olmasa da dolaylı yolla bu taht kavgalarının önüne geçebilmiştir. Çünkü henüz ölmeden, veliaht Abbas Mirza'nın ölümünün ardından devlet işlerine olan ilgisini tamamen kaybetmesinin de etkisiyle hem Rusya hem de İngiltere'nin teşvikiyle Abbas Mirza'nın büyük oğlu Muhammed Mirza, yeni veliaht ilan edilmiştir. Ancak amcası Hüseyin Ali, Muhammed'in karşısına taht iddiasıyla çıkmıştır. Bu hamleye karşı Ruslar ve İngilizler İran'daki devlet düzenini ellerinde tutabilmek ve istediklerinde müdahale edebilmek için Muhammed'i desteklemişler, onun tahta çıkışını henüz şah hayattayken düzenlemişlerdir. Böylece Feth Ali Şah öldükten sonra, Rusya ve İngiltere'nin onayıyla 31 Ocak 1835'te Muhammed Mirza tahta çıkıp Kaçarların yeni şahı olmuştur.¹²¹

¹¹⁷ Edward G. Browne, **A Literary History of Persia, Vol. IV Modern Times (1500-1924)**. Cambridge University Press, 1959, s. 146.

¹¹⁸ Edward G. Browne, **a.g.e.**, s. 146.

¹¹⁹ Ervand Abrahamian, **A History of Modern Iran**. New York: Cambridge University Press, 2008, s. 14.

¹²⁰ Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk Sipihri, **Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)**, c. I, s. 313-339.

¹²¹ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**. s. 160, 161.

İKİNCİ BÖLÜM

2. FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834) KAÇAR HANEDANI'NIN DIŞ POLİTİKASI

Feth Ali Şah döneminde, yani XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren İran İngiltere, Rusya ve Fransa arasında mücadele alanı olmuş ve bu durum da devleti (siyasi ve sosyo-ekonomik olarak) her yönden etkilemiştir. Keza XIX. yüzyılın ilk yarısında İran tarihine bakıldığında, en çok ilişkinin ve mücadelenin dönemin dört büyük gücü, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası, Fransa ve İngiltere ile yapıldığı görülecektir.¹²² Keza Osmanlı Devletinde de İran'da olduğu gibi XIX. yüzyıl, diğer güçlerin de önemli rol oynadığı ancak öncelikle bir Rus-İngiliz rekabeti dönemidir.¹²³

Feth Ali Şah'ın hükümdarlığında Batı ile artan diplomatik ilişkilerle birlikte, Avrupalıların İran üzerindeki yoğun diplomatik rekabeti açıkça görülmüştür. İngilizler, sanayi devrimi sonrası hızla ürettikleri malları satmak için pazar temin etmek ve Hindistan'daki sömürge hâkimiyetlerini kaybetmemek adına İran'la ilgilenirken buna karşılık Ruslar da İran'da siyasi ve ticari hâkimiyet kurmak istiyordu. Ruslar ise imparatorluklarının geleceği için güneye doğru genişlemek istiyordu, bu ihtimale karşı İngilizler ise Hindistan'a yapılacak muhtemel saldırılara karşı sömürgesini savunmak istiyordu. Zira bu dönemde Napolyon da Hindistan'a giden yolları kontrol etmek amacıyla Malta ve Mısır'ı ele geçirmeye çalışıyordu.¹²⁴ Rusya, İran üzerinden Basra Körfezi'ne ve Hint Okyanusuna ulaşmayı umuyor ve İngiltere, Hindistan'a varan deniz ve kara yollarını korumak ve Rus genişlemesini yavaşlatmak istiyordu. Bu iki büyük devletle birlikte, ayrıca İran'ın içişlerine ilk müdahale edenlerden biri de Fransızlardır. Napolyon Bonaparte, Doğu İmparatorluğu hayali sebebiyle, Hindistan'ın Kaçarların yardımıyla Fransızlar tarafından fethini talep etmiştir. Bu fetih için kilit nokta ise, Fransız askerlerinin İran topraklarından geçmesidir. Çünkü, Hindistan'a giden en kısa

¹²² İsmail Aka, "Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye cild-i evvel (İran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri), I. Cild (1211-1270/1796-1854)", **Belleten**, C. LXV, S. 243, Ankara, Ağustos 2001, s. 713.

¹²³ Nikki R. Keddie, **Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution**, London, 1995, s. 238.

¹²⁴ J. Holland Rose, "The Struggle With Revolutionary France (1792-1802)", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, s. 285.

yol Bakü üzerinden Hazar Deniziyle Esterâbâd Körfezini takip eden Esterâbâd, Meşhed ve Herat hattıydı.¹²⁵

Yukarıda saydığımız sebeplerle, bu üç devlet de politikalarını yürütebilmek için bu bölgeyi kontrol altında tutmak ve zaman zaman da İran'ı yanlarında görmek istemişlerdir. Kaçarlar, bu dönemde özellikle de coğrafi konumu sebebiyle, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin milli menfaatleri arasında kalmıştır.¹²⁶ Kaçarlar bu durumu kendileri açısından çıkmaz bir yol olarak görmemişler tam tersine kendi amaçlarına ulaşmak, İran'ın menfaatini sağlamak umuduyla bu durumu denge politikasıyla yürütmeye çalışmışlardır. Feth Ali Şah bu vahim durumu devletin lehine çevirmeye çalışarak, bu devletlerle anlaşmalar yapıp devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Ancak Kaçarların bu durumda hareket kabiliyeti sınırlıydı, çünkü gözlerini İran'a dikmiş bu iki büyük devletin (Rusya-İngiltere) isteği, birbirine taban tabana zıttı. Bu yüzden, Kaçarlar üzerlerinde büyük bir baskı hissetmişlerdir. Bu baskıyla birlikte, İngilizlerin ve Rusların mantık-akıl eksenli politik kapasitesinden yoksun olan Kaçarlar sadece günü kurtarmaya yönelik veya kişisel çıkarlarla hareket etmişlerdir. Bu sebeple Rusya ve İngiltere karşısında siyasi bir başarı elde edemeyip, üstüne üstelik bu ülkelerin çıkarlarına hizmet etmişlerdir. Bu denge politikasında Kaçarlar için politik alternatifler olmasına rağmen başarısız olmaları, yanlış seçimler ve dar görüşlülükten kaynaklanmaktadır.¹²⁷

Politik hamleleri yetersiz kaldığında veya karşısındaki devletler ittifak yaptığında çaresiz kalan Kaçarlar, savaşmayı da göze almışlardır. Bu savaşlar çoğunlukla Rusya'yla olmuştur. Hatta yetenekli ve yenilikçi veliaht Abbas Mirza'nın düzenlemesiyle oluşturulan orduyla, Ruslara karşı konulsa da tam olarak başarı elde edilememiştir. İran'daki bu girişimlerin sonucunda İngiltere ve Rusya kârlı çıkmıştır.¹²⁸ Kaçar İran'ı, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, yıkıcı savaşlar ve Avrupa güçlerinin siyasi

¹²⁵ P. M. Sykes, **A History of Persia**, Vol. II, London, 1915, s. 397, 398.

¹²⁶ İsmail Safa Üstün, "İran (Tarih/Safevilerden Günümüze Kadar)", **DİA**, C. XXII, 2000, s. 401; Tahsin Yazıcı, **a.g.md.**, s. 451; Abdülazim Rızaî, **Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran**, C. IV, Tahran, h. 1363, s. 86.

¹²⁷ Manoutchehr Eskandari-Qajar, "Between Scylla and Charybdis: policy-making under conditions of constraint in early Qajar Persia", **War and Peace in Qajar Persia**, Edited by Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 21.

¹²⁸ U. G. Türkeş, **Türklerin Tarihi**, s. 383; İsmail Aka, **Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı**, s. 851.

ve iktisadi istilasını nedeniyle tam bağımsızlığını kaybedip yarı sömürge durumuna düşmüştür.

Feth Ali Şah dönemindeki, çoğu olumsuz anlamda olan Avrupa ile ilişkilerin Kaçar Devleti'ne olumlu yansıdığı tek yön, devletin teşkilatlanması yönünde olmuştur. Çünkü Avrupa ile ilişkilerin sıklaşması sonucunda, Feth Ali Şah döneminde 1823'te Dışişleri Bakanlığı tesis edilmiş ve ilk bakan olarak da Ebul Hasan Han Şirazi tayin edilmiştir.¹²⁹ Feth Ali Şah döneminde teşkilatlanan dışişleri, farklı bölümlerle idare edilmiştir. Bu bölümler; Rusya, İngiltere ve Osmanlı gibi Kaçarların en önemli dış ilişkilerini yürüten 'İdare-i Hamse', birkaç sekreter, subay ve bakan yardımcılarında oluşan 'Defter-i Merkezi', Azerbaycan temsilciliğini yürüten 'Kargozariha ve Tezkire-i Azerbaycan', 'Kargozariha-yı Horasan, Gürgen, Fars vs.', yabancı ülkelerdeki İran sefir-sefaretnameleri ve son olarak İran'daki yabancı temsilciliklerdir. Dış ülkelerle gelişen ilişkilerin ve diplomasinin gereği olarak karşılıklı sefaretname ve konsolosluklar da açılmıştır. Kaçarlar, Osmanlı'nın İstanbul, Erzurum, Trabzon, Kahire, Bağdat, Kerbela, Kerkük, Diyarbakır gibi önemli merkezlerinde, İngiltere'nin Londra, Bombay, Kalküta topraklarında, Rusya'nın Petersburg, Erivan, Lenkeran, Fransa'nın Paris, Marsilya, Bordeaux, Le Havre ve Avusturya'nın Viyana şehirlerinde konsolosluklar, elçilikler kurmuşlardır. Buna karşılık Osmanlı, Rusya, İngiltere, Avusturya, Fransa, Hollanda ve Romanya da İran'da elçilik açmıştır.¹³⁰

2.1. Abbas Mirza ve Dış Politikadaki Önemi

İran'ın hem Avrupa'yla hem de Rusya'yla ilişkilerinde kilit isim Abbas Mirza'ydı. Bu ilişkilerde, babası Feth Ali Şah'tan daha etkili olduğu açıktır. Yaşadığı dönemde Feth Ali Şah'tan sonra ülkedeki en yetkili ve etkin kişi olan Abbas Mirza, Feth Ali Şah'ın eşlerinden Asiye Hanım'dan doğan, en gözde oğludur. Yakışıklı ve asker görünümlü bir adam olarak anlatılan Abbas Mirza'nın zeka seviyesinin de yüksek olduğu belirtilir.¹³¹ O askeri bir kahraman olmanın yanı sıra Azerbaycan'a hâkim adil

¹²⁹ 1823'te kurulan Nezaret-i Düvel-i Hariciye'nin ardından dahiliye, hariciye ve maliye nezarethaneleri de kurulmuştur. Bkz.: Yılmaz Karadeniz, **Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) - İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler**. s. 42.

¹³⁰ Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.** s. 47.

¹³¹ Thomas Lumsden (Teğmen), **a.g.e.** s. 135.

bir valiydi, eğilimi ve mizacıyla bir şair, kişilik olarak da dürüst, görkemli ve sadıktı.¹³² 1809'da Abbas Mirza'yla görüşüp bu mükemmel ve yetenekli veliahtı birkaç kelimeyle tasvir etmek istediğini söyleyen, İngiltere Kralı'nın elçisi Sir Harford Jones Brydges: "*Mizacı-yapısı için müteşekkir olması gerekirdi, çünkü yakışıklı, zarif ve onurluydu.. Gözleri koyu ve oldukça büyüktü. Ruhundan geçen herşey gözlerine güçlü bir şekilde yansyordu. Sesinde gücün ve nağmenin fevkaledede bir kombinasyonu vardı. Hitabetinde kendine has birşey vardı. O her ne iş yaparsa iyi yapardı.*"¹³³ 1810'da veliahtı gören John Malcolm da onu "*çekici ve görgülü, yakışıklı, atiklik ve muhakeme konularında yetenekli*" olarak tasvir etmiştir.¹³⁴ İran'da görevli İngiliz memurların veya seyyahların Abbas Mirza hakkında kaleme aldıkları olumlu düşüncelere karşın iki isim farklı düşünmektedir. James Baillie Fraser'a göre; Abbas Mirza'nın askeri teşkilatının kalitesinin ve boyutunun abartıldığı gibi karakteri de Avrupalılar tarafından abartılmaktadır.¹³⁵ Kelt kökenli İngiliz gazeteci, yazar ve gezgin James Silk Buckingham ise Feth Ali Şah'ın en bilinen dört oğlunu şu şekilde tasvir etmiştir: "*İran hükümdarı Feth Ali Şah'ın ilk oğlu Muhammed (Kuli) Mirza, önceden Meşhed valisiyken görevden alınmıştır, ve şimdi Tahran'daki sarayda babasının yanında ikamet etmektedir. Şahın ikinci oğlu Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza'nın, hevesli bir karakteri vardır ve İran halkının gözdesidir. Üçüncü oğul Tebriz valisi Abbas Mirza ise daha az girişimcidir ve halk arasındaki popülaritesi daha azdır. Ancak o, buna rağmen hükümdarın gözdesidir ve resmen veliaht ilan edilmiştir. Halihazırdaki gücünden ve durumundan memnun gözükene, dördüncü oğul Şiraz valisi Hasan Ali Mirza bir genişleme- yayılma iddiasında bulunmamıştır.*"¹³⁶

Feth Ali Şah'ın yirmiden fazla oğlu İran şehirlerinde ve eyaletlerinde vali veya yöneticidir. Ancak Şah'ın gözdesi ve resmi olarak tahtının varisi ilan ettiği kişi Abbas

¹³² DİA, "Abbas Mirza" maddesi, DİA, c. I, 1988, s. 27, 28.

1848-1896 yıllarında Kaçar tahtında oturan Nasreddin Şah, Abbas Mirza'nın torunudur ve karakteristik özelliklerinin birçoğunu görkemli büyük babasından aldığı görülmektedir.

¹³³ Sir Harford Jones Brydges, **An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11**, Vol. I, London, 1834, s. 250.

¹³⁴ Sir John Malcolm, **Sketches of Persia (From the Journals of a Traveller in the East)**, Vol. II, London, 1827, s. 167.

¹³⁵ James Baillie Fraser, **Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea**, London, 1826, s. 310.

¹³⁶ James Silk Buckingham, **Travels in Assyria, Media, and Persia**, London, 1829, s. 235.

Mirza'dır. Bunun bir sebebi de, Muhammed Ali Mirza, Feth Ali Şah'a saygı göstermeyi reddederken, Muhammed Kuli Mirza'nın annesi şahın Gürcü kadınlarından biriyken, Abbas Mirza'nın annesi asil bir Kaçar boyuna mensup Asiye Hanım'dan doğması ve babasına saygı ve hürmette kusur etmemesidir.¹³⁷ Şah, oğullarını huzurunda toplayıp gelecekteki hükümdarlarını selamlamaları emrini vermiştir.¹³⁸ Azerbaycan valisi olan Abbas Mirza, artık naibü's-saltana unvanıyla Tebriz'de oturmaktadır. Diğer Kaçar şehzadeleri de Tebriz'de büyür ve burada eğitim-terbiye alarak şah olmaya hazırlanırlardı. Azerbaycan'ın merkez vilayeti olan Tebriz, başkent olan Tahran'dan sonra İran'ın en önemli şehriydi ve doğal olarak İran'ın ikinci başkenti gibi kabul görmekteydi.¹³⁹ İran yolculuğunda Kafkasya'dan Azerbaycan'a geçen Sir Robert Ker Porter, Tebriz'i ve Abbas Mirza'nın sarayını en ince ayrıntılarıyla betimlemiştir.¹⁴⁰ Şehir dışında olan Abbas Mirza'nın Tebriz'e dönmesiyle, onunla görüşme fırsatı bulan Robert Ker Porter, Tebriz'i 'Onun Başkenti' olarak ifade etmektedir.¹⁴¹ 'Onun Başkenti' Tebriz'in bulunduğu Azerbaycan da Abbas Mirza'ya itafen 'Onun Ülkesi' olarak anılmaktadır.¹⁴² Tebriz, Kaçar iktidarının sonuna kadar veliahtların başkenti olma özelliğini korumuştur. Hindistan'a yaptığı seyahat sırasında, XX. yüzyılın ilk senelerinde İran'da bulunan Hint-Avrupa dilleri uzmanı Amerikalı Williams Jackson, Tebriz'i şu şekilde tanımlamıştır: "*Azerbaycan'ın ticaret merkezi olan Tebriz, İran tahtının varisinin ikametgâhıdır.*"¹⁴³

Feth Ali Şah döneminde Avrupa'ya gidip geri gelen aydınlar sayesinde iki medeniyet arasındaki siyasi, iktisadi, askeri ve teknolojik farkın ne kadar çok açıldığının farkına varılmıştır. Avrupa'daki gelişimin farkına varıldığında da ülkede yapılması gereken reformlar ve değişiklikler bariz bir hal almıştır. Bu sebeple, Avrupa ile ilişkiler artırılarak bu coğrafya daha çok tanınmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Tabii bu keşif

¹³⁷ James Silk Buckingham, **a.g.e.**, s. 235.

¹³⁸ Thomas Lumsden (Teğmen), **a.g.e.**, s. 137, 138.

¹³⁹ James Baillie Fraser, **Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea**, London, 1826, s. 2; Mehmed Emin Resulzade, **a.g.e.**, s. 19, 20.

¹⁴⁰ Sir Robert Ker Porter, **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819 and 1820**, vol. I, London, 1821, s. 229, 230.

¹⁴¹ Sir Robert Ker Porter, **a.g.e.**, s. 248, 249.

¹⁴² James Baillie Fraser, **a.g.e.**, s. 247, 263, 285.

¹⁴³ A. V. Williams Jackson, **Persia Past and Present (A Book of Travel and Research)**, London, 1906, s. 39.

tek taraflı olmamış bu dönemde İran'daki Avrupalı gezgin ve diplomatların sayısı da artmıştır.¹⁴⁴ Örneğin; XIX. yüzyılda İsveç ile İran arasındaki ilişkiler oldukça seyrek olmasına rağmen, bu dönemde üç İsveçli seyyahın yolu İran'a düşmüştür. Feth Ali Şah döneminde İran'a gelen İsveçli seyyah, aslında İsveç ordusunda subay olan Carl Peter von Heidenstam'dır (1792-1878). Carl Peter von Heidenstam önce Fransa'da görevlendirilmiş ve 1811'den itibaren bir Fransız subayı olsa da 1815'te istifa etmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'ne gitmiş, İstanbul'dan yola çıkarak Erivan üzerinden İran'a gelmiştir. Heidenstam, İran ordusunu modernleştiren İngiliz subayların tavsiyesi üzerine, İran ordusunda Albay olarak istihdam edilmiş ve süvari birliklerini Avrupa tarzında eğitmekle görevlendirilmiştir. Heidenstam daha sonra 1825'te, 114 sayfasını İran'da bulunduğu üç yıldaki gözlemlerinin oluşturduğu, Osmanlı'daki ve İran'daki maceraları hakkında bir kitap yazmıştır.¹⁴⁵

(Fotoğraf 5: Abbas Mirza)

¹⁴⁴ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁴⁵ Bahram Sohrabi, "Early Swedish Travelers to Persia", **Iranian Studies**, Vol. 38, No. 4, 2005, s. 645.

Kaçarlar döneminde bazı kişiler, Osmanlı'da da olduğu gibi Avrupa medeniyetinin memlekete getirilmesi için gayret etmiş ve devletin ilerlemesinin, gelişmesinin nihayetinde kurtuluşunun bu yolla olacağını savunmuşlardır. Bu kişilerden en bilineni ise Kaçar şehzadesi Abbas Mirza'dır. Abbas Mirza, hiçbir Avrupa dilini konuşmasa da, Avrupalılar ile Kaçar hanedanı arasındaki dostluk ilişkilerini kurmak için devlet kademesindeki herkesten çok çabalamıştır.¹⁴⁶ Keza Abbas Mirza, Osmanlı modernleşmesini de yakından takip etmiştir ve Kaçar-Osmanlı ilişkilerinde önemli bir şahsiyettir.¹⁴⁷ Osmanlılar, 1800'den itibaren başta sınır meselelerinin çözümü olmak üzere Kaçar Devleti'yle ilişkileri Abbas Mirza üzerinden sağlamışlardır.¹⁴⁸ Abbas Mirza, Azerbaycan valisi ve veliaht ilan edildiği tarihten itibaren Osmanlı Devleti ile savaş dönemleri haricinde iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Abbas Mirza, Feth Ali Şah tarafından tahtın resmi varisi ilan edildiğinde Osmanlı'nın Erzurum valisi Ahmed Paşa tarafından kutlanmıştır.¹⁴⁹ Abbas Mirza'nın 1833'te vefat etmesi üzerine, Feth Ali Şah Osmanlı'ya bir mektup göndermiş ve merhum oğlunun her zaman iki devletin iyi ilişkileri için çalıştığını vurgulayarak onun yerine Muhammed Mirza'nın görevlendirildiğini bildirmiştir.¹⁵⁰

Abbas Mirza, önce Avrupa tarzında düzenli bir ordu kurmaya çalışmış, bu sebeple İngiltere'den General Hart ve Henry Lindsay'i getirtmiştir.¹⁵¹ Çünkü ileri görüşlü veliaht, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki çağdaşı olan Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi hem Kaçar Hanedanının ve hem de İran'ın hayatta kalmasının, İran ordusunun, Avrupa askeri teşkilatlanması ve teknolojisi örnek alınarak,

¹⁴⁶ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 150.

¹⁴⁷ Abbas Mirza'nın Kaçar-Osmanlı ilişkilerindeki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Sıtkı Uluerler, "Osmanlı – İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü (1800–1833)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XXII, S. 2, 2012, s. 308-319.

¹⁴⁸ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 160, Göm. No: 6679.

¹⁴⁹ **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmileli vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 238, 239.

¹⁵⁰ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 785, Göm. No: 36662.

¹⁵¹ Yılmaz Karadeniz, **Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) - İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler**. s. 63, 64.

modernleştirilmesine bağlı olduğunu anlamıştır.¹⁵² İşte bu yüzden Abbas Mirza'nın en büyük arzusu İran ordusunu Avrupa tarzında modernleştirmektir.¹⁵³ Abbas Mirza'nın karakterinin Avrupalılarca abartıldığını düşünen James Baillie Fraser, şehzadenin orduyu modernleştirme çabasını da küçümsemektedir. Fraser'a göre; Abbas Mirza'nın birliklerini Avrupa disipliniyle eğitime çabası, çocukça bir modernleşme hevesinden kaynaklanmıştır.¹⁵⁴ Bu modernleşme kısmi olarak gerçekleştirilse de devlete genel olarak bir yararı olmamıştır. Çünkü hem Feth Ali Şah ve Abbas Mirza hem de sonraki Kaçar şahları müdafaa için değil daha güçlü saldırılar gerçekleştirebilmek için büyük ve modern bir ordu kurmak istemişlerdir. Gerçekleştirilen saldırılar felakete sonuçlanınca hem kurulan modern ordu maddi, manevi zarar görmüş hem de harcanan emek ve paralar boşa gitmiştir.¹⁵⁵

Abbas Mirza'nın yenileşme arzusu ve hareketi orduyla sınırlı kalmamış, memleketin idari ve mülki alanda da ilerlemesi için büyük çaba sarf etmiştir. Onun bu isteği ve arzusu batılıların gözünden kaçmamıştır; 1820'de İran'da bulunan Teğmen Thomas Lumsden, Abbas Mirza'nın İranlıları eğitim için İngiltere'ye göndermesini ondaki üstün zekanın bir göstergesi olarak algılamıştır.¹⁵⁶ Abbas Mirza'nın bu girişimleri sayesinde İran'da ilk matbaa XIX. yüzyılın başlarında kurulmuş ve ilk kez, Türk yurdu olan Tebriz'de¹⁵⁷ kurşun basması kitaplar yayınlanmıştır.¹⁵⁸ Varisi olduğu tahta çıktığında, yapmayı istediği şey ise tüm ülkeyi yine aynı şekilde modernleştirmektir. Abbas Mirza'nın modernleşme konusunda örnek aldığı yer Avrupa ile sınırlı kalmamıştır. Abbas Mirza'ya göre Ruslar tabii ki büyük ve amansız bir düşmandı, ancak Petro'yu büyük bir reformcu ve yenilikçi olarak görüyordu. Büyük Petro'nun ülkesini modernleştirme alanındaki başarıları, on dokuzuncu yüzyıl İran reformcuları için bir model olmuştur. Zaten Kaçarlar dönemindeki İranlı gezginler de,

¹⁵² James Morier, **A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816**, London, 1818, s. 211.

¹⁵³ Bu modernleşme İngiliz subayları ve onların eğitim sistemleri sayesinde gerçekleşmiştir.

¹⁵⁴ James Baillie Fraser, **Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea**, London, 1826, s. 310.

¹⁵⁵ Stephanie Cronin, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 50, No. 1, 2008, s. 199.

¹⁵⁶ Thomas Lumsden (Teğmen), **a.g.e.**, s. 136.

¹⁵⁷ Çünkü Azerbaycan valisi olan Abbas Mirza naibü's-saltana unvanıyla Tebriz'de oturmaktaydı.

¹⁵⁸ Mehmed Emin Resulzade, **a.g.e.**, s. 18, 19.

Rusların XVIII. yüzyılın başlarından bu yana yaptıkları teknolojik ilerlemeden çok etkilenmişler.¹⁵⁹

Abbas Mirza'nın, Azerbaycan valisi olduğu dönemde Ruslar İran'a savaş ilan etmiş ve çok güçlü bir direnişle karşılaşmış, ancak iki sene sonra İranlılara karşı galip gelebilmişlerdir. Kaçar Türklerinin o dönemin büyük gücü Rusya karşısında bu kadar direnebilmesinin sebeplerinden biri tabii ki Abbas Mirza'nın ıslahat ve yenilikleridir. Yetenekli ve yenilikçi veliaht Abbas Mirza'nın düzenlemesiyle oluşturulan orduyla Feth Ali Şah döneminde Ruslara karşı konulsa da tam olarak başarı elde edilememiştir. Abbas Mirza, 1813'te imzalamak zorunda kaldıkları Gülistan Antlaşması'ndan sonra özellikle kaybettiği Müslüman toprakları yüzünden utanç duymuştur. 'Kaçarların en asili' olarak anılan Abbas Mirza, kırk altı yaşında 1833'te vefat etmiştir.¹⁶⁰

2.2. İran - Osmanlı İlişkileri ve Sınır Sorunları

2.2.1. Osmanlı Devletinin Şark Meselesi ve Kaçarlardan Önce İran-Osmanlı İlişkileri

Batılıların 'Şark Meselesi', Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminin ardından XIX. yüzyıl ile birlikte dağılma sürecine girmesiyle, yani XX. yüzyılın Orta Doğu'sunun şekillenmeye başladığı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı kendi şark meselesini, kendine has sebep ve sonuçlarıyla çok daha erken bir zamanda XVI. yüzyılın başında hissetmeye başlamıştır.¹⁶¹ İran'da yükselen yeni devletin kurucuları Osmanlı ile aynı millettendi ve aynı dine mensuplardı, benzer kültüre ve yaşam tarzına sahiplerdi. Bu iki devlet, aynı topraklara ve aynı tebaaya hitap ettiğinden dolayı çatışma gün geçtikçe büyüyordu. Şah İsmail'in Doğu Anadolu'yla yakından ilgilenmesiyle birlikte, Osmanlılar deyim yerindeyse Safevîlerin boğazına sarılmıştır. Bu sebeple Batılılar henüz kavramlaştırmamışken, Osmanlılar XVI. yüzyılda dinî, siyasi ve

¹⁵⁹ Rudi Matthee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor - Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", **Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective**, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 106, 113.

¹⁶⁰ Edward G. Browne, **A Literary History of Persia**, Vol. IV Modern Times (1500-1924). Cambridge University Press, 1959, s. 146.

¹⁶¹ Feridun M. Emecen, "Osmanlı Devleti'nin 'Şark Meselesi'nin Ortaya Çıkışı", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 33.

sosyolojik boyutlarıyla Şark Meselesi'yle karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Batı siyasetinin temelini, Avrupa devletleriyle olan ilişkiler, savaşlar oluştururken Doğu siyasetini de çoğunlukla Safevîler ve onların ardılları Afşarlar, Zendler, Kaçarlarla olan ilişkiler ve savaşlar belirlemiştir.¹⁶²

Eski şaşalı günlerini mumla arayan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda toprak kayıpları yaşamasına rağmen hala büyük bir imparatorluktu ve siyasi-fiziki sınırları hala oldukça genişti. Bu sınırların içinde kuruluş ve yükselme devirlerinde olduğu gibi bir çok unsur vardı. Bu unsurlar genellikle köy, kasaba ve şehirlerde yaşıyordu ancak konar-göçer hayat tarzından vazgeçmeyenler de vardı. Bu konar-göçerler özellikle Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda (yani günümüzdeki İran, Irak, Suriye sınırlarında) ve Irak, Suriye bölgelerinde yoğunlaşmışlardı. Osmanlı Devleti, bu konar-göçerleri hem vergi tahsilâtını düzene sokmak hem de siyasi ve sosyal anlamda kontrolü sağlamak amacıyla yerleşik yaşam tarzına alıştırtarak, iskân etmek için çok uğraşmış fakat tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Çünkü bu insanlar, nesillerdir bu hayat tarzıyla yaşıyorlar ve yerleşik hayatı zorbaca belki de saçma ve sıkıcı buluyorlardı. Aynı sorundan İran da muzdaripti fakat İran'da bu hayat tarzı çok daha fazla kabul görüyordu. Çünkü Safevî Türkleri, Nadir Şah ve son olarak Kaçar iktidarı döneminde konar-göçer hayat tarzını benimseyen boylar-aşiretler ülkeye siyasal ve sosyo-ekonomik olarak hâkim unsurdu.

İran'da yaşayan ve ikamet eden Türk boyları, İran devletlerinin doğal asker kaynağı olmuştur. Bu uygulama X. yüzyıldan itibaren Selçuklular ve daha sonraki dönemde Safevîlerin hâkimiyetleri boyunca devam etmiştir. Safevîlerin asker ihtiyacını, İran'da yerleşik bulunan Türklerle birlikte Şah için Anadolu'dan İran'a göçen Türkler de karşılamışlardır. Zaten Safevîler ile Osmanlılar arasındaki, daha net bir şekilde örnek vermek gerekirse Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki sorunun temeli budur. Safevîlerden sonraki dönemden Kaçarlardan örnek olarak ise: Nasirüddin Şah dönemindeki yaklaşık yüz bin askerin, otuz üç bini Azerbaycan'dan geliyordu.¹⁶³ Yani Kaçar devrinde Nasirüddin Şah zamanında Azerbaycan haricinden gelen Türkleri de

¹⁶² Mehmet İpşirli, "Osmanlı Vekayinâmelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar)", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 49.

¹⁶³ Mehmed Emin Resulzade, **a.g.e.**, s. 18.

hesaba katacak olursak; İran ordusunun asgari %40'ı, tahmini olarak ise %50'si Türklerden oluşmaktaydı.¹⁶⁴

Osmanlı ile İran arasındaki anlaşmazlıkların bir sebebi de İran'ın bir Türk İslam devleti olan Osmanlı'ya karşı sürekli batılı (Rusya, Venedik, Papalık, İspanya, Avusturya vb.) devletlerle ittifak anlaşmaları¹⁶⁵ yapmasıdır.¹⁶⁶ Ancak bu ittifak girişimlerinin sebepleri farklı olabilir; belki Osmanlı ile İran arasındaki ihtilaftan faydalanarak, Avrupa'nın göbeğine Viyana kapılarına kadar dayanmış Müslüman Türklerden yani Osmanlılardan kurtulmak için Avrupalı devletler diğer Müslüman Türklerin iktidarındaki İran'la ittifak arayışlarına girmişlerdir. Belki de İran'ın, Türk-İslam Dünyası'nın hâkimiyetini almak adına bu ittifaklara hevesle yaklaşması yüzünden Osmanlı - İran ilişkileri gün geçtikçe gerilmiştir. Kaçar Hanedanlığından önce İran'ı Osmanlı'ya karşı kıskırtıp iki Türk-İslam devletini birbirine düşürmüşlerdir. 1598'de Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın huzuruna Avrupa'dan gelen elçi Osmanlı ile İran arasındaki sınır anlaşmazlıkları sebebiyle oluşan ihlalleri sebep göstererek "*Biz Osmanlı'yı çok zayıflattık ve defalarca yenilgiye uğrattık. Siz artık kendi ülkenizi talep etmelisiniz ki her ikimizin de muradı hâsıl olsun*" demiştir.¹⁶⁷

2.2.2. XIX. Yüzyılın Başlarında Kaçar - Osmanlı İlişkileri

Aslında Kaçar - Osmanlı ilişkileri, Kaçarlar henüz Safevî Devleti'ni oluşturan Türk boylarından biriyken başlamıştır. Şah Abbas döneminde, Kaçarların da bulunduğu Karabağ bölgesinin Osmanlılara geçmesi üzerine Osmanlı himayesine girmek

¹⁶⁴ Daha önce de belirttiğimiz gibi Safevî Devletini ayrı kılan bir başka özellik de İran veya Anadolu'daki diğer Türk devletleriyle arasındaki devlet teşkilatıdır. Çünkü Safevîlerde ne Osmanlı ne de Selçuklularda olduğu gibi devletin üst mevkilerinde Fars/Tacik/Devşirme unsur görülmez. Safevîlerde devleti yönetip siyasi hayatına yön veren tüm makamlar Türklere emanet edilmiştir. İran ordusunda da komutakademesinin yüksek çoğunluğu her zaman olduğu gibi Türk beylerinden oluşuyordu. Ancak bu geleneğe rağmen Kaçarlar devrinde sadrazamlık Farslara ayrılmış bir görev niteliğindedir. 129 sene hüküm süren Kaçar şahlarının sadece iki adet Türk sadrazamı olmuştur. Bunlardan biri Muhammed Şah dönemindeki Hacı Mirza Ağasi, diğeri de Muzaferrüddin Şah dönemindeki Aynü'd-devle'dir. Bkz: Mehmed Emin Resulzade, **İran Türkleri** (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları), 1993, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 18.

¹⁶⁵ Barbara Von Palombini'nin Avrupalı devletlerin İran'la ittifak teşebbüsleri üzerine yaptığı doktora çalışması: "Bündniswerben Ausländischer Mächte um Persien, 1453-1600 (Yabancı Güçlerin İran Çevresinde İttifakı, 1453-1600)".

¹⁶⁶ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Vekayinâmelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar)", s. 50.

¹⁶⁷ Atâullah-i Hasanî, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 23.

istemeyen Kaçarlar, Safevî topraklarında kalmak için Aras nehrinin gerisine çekilmişlerdir. Şah Abbas daha sonra Karamanlu Ferhat Han'ı öldürdükten sonra, Kaçar Hanedanı kurucusu Ağa Muhammed Han'ın memleketi Esterâbâd valiliğini Ziyad Oğullarından olan Kaçar emirine (Hasan/Hüseyin Han'a) vermiştir. Kaçarlar, Şah Abbas'ın emriyle Osmanlı himayesindeki Karabağ'ı geri almak için hareket etmişler ve harekâtı başarıyla sonuçlandırmışlardır. Bu başarılı icraattan sonra da Karabağ valiliği yine Ziyad Oğullarından Kaçarlara verilmiştir.¹⁶⁸ Anlaşılan Kaçar - Osmanlı ilişkileri XVI. yüzyılda pek de hoş olmayan bir şekilde başlamıştır.

İran üç yüz fersah¹⁶⁹ uzunluğunda ki sınırıyla Osmanlı'ya birçok devletten hem iyi hem de kötü anlamda daha yakın olmuştur.¹⁷⁰ Çünkü sınır demek ilk olarak sorun demektir, sınır demek ticaret, alışveriş demektir, sınır demek aynı kültürü, aynı toprakları, aynı menfaatleri paylaşmak demektir, sınır demek savaşmak ve anlaşmak demektir. Bu iki devlet arasında Azerbaycan'ın ise özel bir yeri vardır.¹⁷¹ Çünkü bu bölge hem Rusya hem Osmanlı'ya sınır olduğu için burada yaşayan tüccarlar, memurlar hatta halk¹⁷² bile Rusya'ya, İstanbul'a hatta bu yollar üzerinden Avrupa'ya bile daha sık gidip gelirler böylece yabancı devletlerdeki kültürü, kanunları, intizamı bizzat görürlerdi. Ayrıca yabancı ülkelere okumaya giden gençler, en çok Tahran ve Tebriz'den çıkmışlardır, ancak Tebriz ile birlikte diğer Kuzey İran bölgelerinin de yurtdışına öğrenci gönderme oranı yüksektir.

İran'a hâkim olan Kaçarlar, Anadolu'nun tamamına Afrika, Asya ve Balkanlara kısmen hâkim olan Osmanlılarla ittifak etmek bir yana, İran tarihindeki diğer Türk ve gayri Türk hanedanlar gibi çoğunlukla mücadele ve rekabet içinde olmuşlardır. Belirtmek gerekir ki Osmanlı ile İran arasındaki ilişkiler, daha ziyade tartışmalar ve çatışmalar Safevî Devleti'nin ortaya çıkmasından itibaren Sünnilik-Şiiilik çerçevesinde gerçekleşmiştir. Siyasi sorunlar ise genellikle Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran-Anadolu

¹⁶⁸ Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1976, s. 183, 184.

¹⁶⁹ Fars fersahına göre 1869 km, Arap fersahına göre 1728 km'dir.

¹⁷⁰ Mehmed Emin Resulzade, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁷¹ Mehmet Emin Resulzade'nin tabiriyle "*Azerbaycan, İran'ın memalik-i mütemeddineye en yakın olan bir kıtasıdır.*" bkz.: Mehmed Emin Resulzade, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁷² Bu bölgedeki Türk köylüler dahi işçilik-amelelik yapmaya Kafkasya ve Rusya'ya giderlerdi. Dolayısıyla üst sınıf yöneticiler ve askerler dışında İran köylüleri bile Rus Devriminden etkilenmişlerdir.

sınırındaki topraklar üzerindeki nüfuz mücadelesinin eseridir. Ancak tüm bu potansiyel sorunlara rağmen Feth Ali Şah, İran tahtına çıktığında Osmanlı ile İran arasında barış ve sükunet hakimdir. Çünkü Ağa Muhammed Han, Kaçar Hanedanlığını İran'da tesis ettiğinde Osmanlı'yla barış ve dostluğun devam etmesini istediğine dair İstanbul'a haber göndermiştir. İstanbul'dan da olumlu cevap gelmiş ve böylece Zend Hanedanlığı döneminde iki devlet arasında imzalanan antlaşmaların geçerli olması konusunda fikir birliğine varılmıştır.¹⁷³

Kaçarlar ile Osmanlılar arasındaki sorunların başında, belirsiz sınırlar ve dolaylı olarak bu belirsizliğin ortaya çıkardığı meseleler gelmektedir. Anadolu'nun doğusunda ve Batı Zagros bölgesinde yaşayan konar-göçerler Şah'ın toprakları ile Osmanlı Sultanı'nın toprakları arasında özgürce hareket ediyorlardı.¹⁷⁴ Safevî Devleti'ni kurup geliştirenler, bu bölgeden İran'a göçen Türk boylarıdır. Bu sebeple Safevîlerden Kaçarlara kadar, İran'daki Türk devletinin insan ve asker kaynağı Doğu Anadolu'daki boylardır. Bu da Osmanlı Devleti'ni oldukça rahatsız etmiştir. Diğer bir sorun, iki devletin de hinterlandında bulunan ve aynı zamanda özellikle Rusya ile uzun süren mücadelelere sebep olan Kafkasya'dır. Azerbaycan ve Kafkasya'nın, Osmanlı-İran ilişkilerini etkilemesi beş yüzyıl öncesine dayanır. Zira Don Juan, eserinde Osmanlı Türklerinin Sultan III. Murat döneminde Gürcistan'ı ele geçirmesine birçok bölüm ayırmıştır. Anlıyoruz ki genel olarak XVI.-XVII. yüzyıllarda, dönemsel olarak ise XVI. yüzyılın son çeyreğinde Gürcistan, Kafkasya ve Azerbaycan'ın stratejik olarak önemli bir konumdaydı bu sebeple de Osmanlı-İran çekişmesine sahne olmuştur.¹⁷⁵ Diğer bir mesele de, Şiilik için önemi yüksek olan Kerbela'yı da içeren Irak-ı Acem, yani günümüzdeki İran-İrak hududunu oluşturan bölgedir.¹⁷⁶ Bağdat, Necef, Kerbela ve Kazımiye gibi Şiiliğin etkisiyle İran toplumunun önem verdiği kutsal yerler, Osmanlı-İran sınırının Osmanlı tarafında yer alıyordu. İranlılar da buradaki cami, türbe ve vakıf gibi eserlerin bakım ve onarımıyla ilgilenmek ayrıca cenazelerini de bu kutsal

¹⁷³ Yahya Kalantari, **Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s. 18.

¹⁷⁴ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, s. 145.

¹⁷⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Oruç Bey (Don Juan), **Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safeviler**, Çev. Leyla Aksüt Kuzucular. Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 2014.

¹⁷⁶ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 79.

topraklara defnetmek istemişlerdir. Bu istek ve işlemler Osmanlı Devleti'nin izninde ve egemenlik haklarına zarar vermediği sürece, dostluk ve iyi niyet çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Ancak zaman zaman hem bu topraklara hem de sınırın İran tarafına saldırılar gerçekleşiyordu ve sınır ihlalleri de eksik olmuyordu. İran'a yapılan bu saldırılar, sınır güvenliğine ve ticaret güzergâhına zarar veriyordu. Bu durumda da İran topraklarından geçen ticari akış ve dolayısıyla İran'ın ticari gelir elde etmesine büyük zarar veriyordu.¹⁷⁷ Çünkü ticaret barışın, istikrarın ve güvenin olduğu yerde yapılır, bu sebeple de tüccarlar, şirketler, devletler ticaret güzergâhlarını bunlara göre seçerler.

XIX. yüzyılın başlarında hem bu toprakları hem de Kaçar - Osmanlı ilişkilerini olumsuz etkileyen bir gelişme de Vehhabi meselesidir. XVIII. yüzyıldan itibaren "*Türbelere hürmet lüzumsuzdur. Yağma edilebilir.*", "*Müslümanım dediği halde İslamiyet'in icaplarını yerine getiremeyenlerin katli, mallarının yağması vaciptir.*" fikirlerini Arap toplumuna yayan Muhammed bin Abdülvehhâb'ın faaliyetleri ve arkasından gidenlerin sayısı artmıştır. XIX. yüzyılın başında Vehhabiler, Mekke ve Medine'yi ele geçirip Harem-i Şerifi yağmalamışlar, Basra Körfezi, Irak ve neredeyse Arap yarımadasının tamamını hakimiyetleri altına almışlardır. Bu topraklardaki büyük zatlardan türbelerini de yıkmışlardır. Kendilerinden başka Müslümanları kâfir saydıklarından hac yolunu da kapattıkları için Müslümanlar hac ziyaretinden mahrum kalmışlardır. Bu meselenin Kaçarları ilgilendiren en önemli kısmı, 1802'de Kerbela'daki Hz. Hüseyin'in türbesine saldırılıp, tahrip edilmesidir. Bu gelişme karşısında Feth Ali Şah, Osmanlı topraklarına girerek Vehhabilerin üzerine yürüyeceğini belirtmiştir.¹⁷⁸ Feth Ali Şah'ın bu tepkisi üzerine Osmanlılar harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'nin Vehhabilere karşı gereken önlemleri alacağı ve bu harekete karışanlara sefer düzenlenip cezalandırılacağı bildirilmiştir.¹⁷⁹ Osmanlı-İran sınırından kaynaklı bir sorun olarak

¹⁷⁷ Atâullah-i Hasanî, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 17.

¹⁷⁸ Abdurrahman Şeref, **Fezleke-i Devlet-i Tarih-i Osmaniye**. (Günümüz Türkçesine aktaran: M. Sait Karaçorlu), İzmit/Kocaeli: Volga Yayıncılık, 2014, s. 197, 198.

¹⁷⁸ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁷⁹ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 93, Göm. No: 3797.

ortaya çıkan Vehhabi meselesi 1806-1807¹⁸⁰ yıllarına kadar iki devlet arasında anlaşmazlığa yol açmış hatta çatışmaya dahi girilmiştir. Sorun, Vehhabi ileri gelenlerinin 1819'da idam edilmesine kadar tam olarak çözüme kavuşmasa da Rusya'yla savaşa giren Kaçarlar, bu sorunu daha fazla büyütmemiş, iki taraf da iyi ilişkilerin devamını istemiştir.¹⁸¹

İran şahı Feth Ali ile Osmanlı sultanı II. Mahmud döneminde, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Kaçar Devleti'nin varlıklarını sürdürdükleri XIX. yüzyıl boyunca, iki devletin askeri alandaki ilişkileri, sınırlardaki aşiret gruplarının kontrol edilmez hareketleri sonucu çıkan sınır çatışmaları ve baskınlardan öteye geçmemiştir. Ancak bu çatışmalar ve oluşan güvensizlik ortamı, aslında iki tarafın ortak ekonomik çıkarlarına ters düşüyordu. Çünkü İran'dan gelen ipek ve diğer ihracat malları, Tebriz-Trabzon ticaret yoluyla Osmanlı üzerinden, Avrupa'ya gidiyordu. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Basra Körfezi-Süveyş Kanalı ve Rusya'nın Kafkasya'daki güzergahı arasındaki rekabetin artması nedeniyle; bu önemli ticaret geliri ve ticaret güzergahının açık tutulmasının sağladığı diğer avantajlar, bu topraklarda barışı sağlamak veya en azından çatışmaları en alt seviyede tutmak, savaşları kısa sürede çözüme kavuşturmak adına önemli bir teşvik unsuru olmuştur.¹⁸²

Kaçar veliahtı Abbas Mirza, Osmanlı Devleti'yle yaşanan tüm çatışmalara ve olumsuzluklara rağmen, ortak düşmanları Ruslara karşı iki İslam devletinin ittifak kurması için girişimlerde bulunmuştur.¹⁸³ Ancak bu girişimler, Osmanlı Devleti'nin çekimser ve olumsuz tavrı nedeniyle sonuçsuz kalacaktır. Osmanlıların, Kaçarlarla bir Müslüman birliği kurmayı istememeleri sebebiyle Ruslara karşı gaza-cihat ilan edilerek

¹⁸⁰ Çünkü bu tarihlerde Kaçar-Rus savaşı kızışmış, bu sebeple Kaçar şahı Osmanlı ile ilişkileri düzeltmeye çabalamıştır. Hatta Feth Ali Şah, 1807'de Osmanlı tahtına çıkan IV. Mustafa'ya bir dostluk mektubu göndermiştir. Bkz.:**B.O.A., DVN.NMH.**, Dos. No: 43, Göm. No: 31.

¹⁸¹ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, s. 122, 123.

¹⁸² Stanford Shaw, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 313.; ayrıntılı bilgi için bkz.: Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 1, No. 1, 1970, s. 18-27.

¹⁸³ Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. IX, İstanbul, h. 1309, s. 147; **B.O.A., HAT**, Dos. No: 1315, Göm. No: 51274; **B.O.A., HAT**, Dos. No: 803, Göm. No: 37119; **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmileli vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 108, 109.

ortak savaşa girilmemiştir.¹⁸⁴ Bunun neticesinde de Rusya, iki devlete de üstünlük sağlayıp Kafkaslardaki tahakkümünü kabul ettirecektir. İki İslam Devleti'nin de diğerinin başkentinde casus bulundurması ise birbirlerine karşı tutumları ve güvensizliklerinin bir yansımasıdır.¹⁸⁵ Barış zamanları başkentlerde bulunan casuslar, harp zamanlarında düşman ordularını gözetlemektedirler.¹⁸⁶

2.3. İngiltere'nin Elçisi John Malcolm ve İngiltere-İran Yakınlaşması (1800)

İngiltere, XVII. yüzyıldan itibaren özellikle de coğrafi keşiflerin ardından Hindistan yolu üzerinde bulunan Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne özel bir önem vermiş ve buraları kontrolü altında tutmaya özen göstermiştir. Kontrolü sağlamak için de buralardaki sorunları kendi lehine kullanabilmek için ilgi göstermiş, bu bölgeler ile ilgilenen diğer devletlere karşı da, deyim yerindeyse dış göstermiştir. 1600'de kurulan ve XVIII.-XIX. yüzyıllarda İngiltere emperyalizminin bir aracı olarak kullanılan Doğu Hindistan Şirketi¹⁸⁷ sayesinde artan ticaret ve Basra Körfezi'ndeki Buşehr limanına kurulan bir diğer şirket ile İran-İngiltere ilişkileri de önemli ölçüde artmıştır. İngiltere'nin XVIII. yüzyılda İran'la ilgilenmesinin başlıca sebebi ticarettir. Ticaretle uğraşan İngilizler arasında, İran'da yaşamayan veya İran'a ayak basmayan çok az kişi vardı. Takip eden yüzyılda, ticaret yine önemli bir mesele olmasına rağmen İngiltere ve İngiliz Hindistan'ı ile İran arasındaki ilişkiler yeni bir safhaya geçmiştir. XVIII. yüzyılın sonunda özellikle Rusya ve Fransa'nın girişimleri sonucu Kafkasya, Orta Doğu ve Türkistan'da başlayan siyasi gelişmeler XIX. yüzyıl boyunca bölgedeki uluslararası ilişkileri etkilemiştir.¹⁸⁸

Rusya, XIX. yüzyılın başında Kafkasya ile ilgili planları için harekete geçtiğinde dönemin İran şahı Feth Ali, yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı ilişkilerinin iyi olduğu İngilizlerden, Ruslara karşı askeri ve diplomatik yardım istemiştir. İngilizler de

¹⁸⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. VI, İstanbul, 1893, s. 203-208, 250.

¹⁸⁵ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 807, Göm. No: 37194.

¹⁸⁶ **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel, s. 128, 129.

¹⁸⁷ İngiliz Hindistanı'nın Başkomutanı (Lord) General Robert Clive 1772'de, Doğu Hindistan Şirketi'nin Fransa ve Rusya hariç Avrupa'daki herhangi bir devletten daha geniş ve zengin bir imparatorluk haline geldiğini belirtmiştir. Bkz.: Sir John Malcolm, **The Political History of India from 1784 to 1823**, Vol. II, London, 1826, s. 20.

¹⁸⁸ Rose Greaves, "Iranian Relations with the European Trading Companies, to 1798", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII, s. 373.

zaten Hindistan meselesinden dolayı bölgede hâkimiyet kurmak istiyordu, üstüne bir de Rusya karşıtlığı eklenince İngiltere için bir şans doğmuştur. İngiltere İran'ın güneyindeki sömürge topraklarını, menfaatlerini korumak için diğer devletlere karşı genellikle İran'ı desteklemiştir. Ayrıca kontrollü bir şekilde güçlenmesine daha doğrusu siyasi ve iktisadi olarak güçsüz, askeri olarak vasat bir şekilde ayakta kalmasına izin vermiştir. İngiltere bu politikayı birkaç yüzyıldır sürdürmekteydi; Osmanlı-Safevî mücadelesinde Osmanlı'nın İran'ı aşır doğuya açılmasının önüne geçebilmek için geçmiş yüzyıllarda Safevîlere destek vermişlerdir.¹⁸⁹

XIX. yüzyılın başlarında kendine karşı kurulan ittifak¹⁹⁰ ve yürütülen plan karşısında sıkıntıya düşen İngiltere, İran'ı yanına çekmek istemiş ve Tahran'a bir heyet göndermiştir. Çünkü artık İngilizlerin bir seçim yapıp siyasetlerini yürütmeleri gerekiyordu. Fransızlar Mısır'ı istila etmişler, Ruslar da Kafkaslarda yeniden aktif bir şekilde görülmeye başlamışlardır. Bu iki devletin de gözü İran'ın üzerindeydi. İki devlet de İngilizlere karşı başlatılacak harekete İran'ı da katmak istiyor, en azından kendilerine engel olmamalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Hindistan Genel Sekreteri Lord Wellesley, İran başkenti Tahran'a bu hayati görevi üstlenebilecek değerli ve onurlu bir heyet göndermeye karar vermiştir. Heyetin başkanı olarak Doğu Hindistan Şirketinden Sir John Malcolm¹⁹¹ uygun görülmüştür.¹⁹²

İngilizler İkinci Koalisyon Savaşı sırasında Kafkasya'daki Rus genişlemesinin farkına varmışlardır. Böylece dolaylı olarak, XIX. yüzyılın ilk senesinde Kaçar-İngiliz temasları resmi olarak başlamıştır. Hindistan Genel Sekreteri Lord Wellesley 1799'da, Doğu Hindistan Şirketinden John Malcolm'u yaklaşık beş yüz kişilik muazzam heyet (altı Avrupalı bey, iki Avrupalı görevli, iki inceleme görevlisi, kırk iki yerli süvari, Hint ordusundaki 'grenadiers' sınıfından kırk dokuz asker, altmış sekiz Hintli köle, yüz üç

¹⁸⁹ Yılmaz Karadeniz, **İngilizlerin İslâm Ülkelerini Parçalama Politikası ve İran**, İstanbul: Kesit Yayınları, 2016, s. 13, 69; Abdülazim Rızaî, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁹⁰ İngiltere, Feth Ali Şah'ın İngiliz sömürgelerine göz koyan Rusya ve Fransa ile birlikte hareket etmesinden şüphelenmiş ve bu ittifakı oluşmadan bozmak istemiş olabilir çünkü Feth Ali Şah 1799-1800 yıllarında İran'ın bir parçası olarak gördüğü Herat'a iki sefer düzenlemişti.

¹⁹¹ Sir John Malcolm'un Doğu Hindistan Şirketindeki görevi sebebiyle Hindistan'da bulunduğu yıllarda Hindistan'a dair gözlem, not ve anılarını içeren eser: Sir John Malcolm, **A Memoir of Central India**, Vol. I-II, London, 1824.

¹⁹² Rose Greaves, "Iranian Relations with Great Britain and British India, 1798-1921", **The Cambridge History of Iran, Vol. VII**, s. 377.

İranlı görevli ve 236 hizmetçi)¹⁹³ ile birlikte Hindistan'dan İran'a göndermiştir.¹⁹⁴ John Malcolm'un resmi görevi, İran'la ticari ve askeri bir anlaşma imzalamaktır. Malcolm'un asıl amacı ise, Afgan hükümdar Şah Zaman'ı Hindistan üzerindeki emellerinden saptırmak ve Doğu Hindistan Şirketi üzerindeki tehditleri bertaraf etmek için İran'la Afganistan'a karşı bir ittifak anlaşması yaparak Herat'a bir İran ordusu göndermektir.¹⁹⁵ Bu arada belirtmek gerekir ki; İngilizlerin Kaçarlardan korumalarını ve kontrolü sağlamalarını istediği topraklar İngiliz Hindistanı değildir.¹⁹⁶ Yani İngilizlerin Kaçarlarla bu anlaşmayı yapmalarının ve yardım istemelerinin sebebi Afganistan'daki 'tampon bölgenin' güvenliğini sağlamaktır.

Ayrıca John Malcolm'un bir diğer görevi, Kaçarları İngiltere'nin ve Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgedeki çıkarlarını tehdit eden Fransa'ya karşı kışkırtmaktır.¹⁹⁷ Çünkü bu tarihlerde Fransa, Napolyon önderliğinde¹⁹⁸ Mısır başta olmak üzere Doğu seferine kalkışmıştır. Böylece 1800-1808 yılları arasında İran'da bir yanda İngiliz Malcolm ve Harford Jones Brydges'in, diğer yanda Fransız Jaubert ve General Gardanne'nin temsil ettiği İngiliz-Fransız diplomasi rekabeti yaşanacaktır. İngiltere, Rusya ve Fransa arasındaki bu rekabette İngilizlerin bu topraklara ve bölge siyasetine verdiği önem Osmanlı belgelerine dahi yansımıştır.¹⁹⁹

¹⁹³ J. W. Kaye, **The Life and Correspondence of Major General Sir John Malcolm**, vol. I, London, 1856, s. 116.

¹⁹⁴ A. K. S. Lambton, "Major-General Sir John Malcolm (1769-1833) and "The History of Persia"", **Iran**, Vol. 33, British Institute of Persian Studies, 1995, s. 99; Jennifer Scarce, "Entertainments East and West: Three Encounters between Iranians and Europeans during the Qajar Period (1786-1925)", **Iranian Studies**, Vol. 40, No. 4, Entertainment in Qajar Persia, Sep., 2007, s. 457.

¹⁹⁵ Abbas Amanat, "The Herat Question", **Encyclopædia Iranica**, online edition, 2018, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/herat-vi> (erişim tarihi 19 Mart 2018), (eserin yazılı basımı için bkz. C. XII, Fasikül II, s. 219-224).

¹⁹⁶ Edward Ingram, **In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775-1842**, New York, 2013, s. 98.

¹⁹⁷ A. B. Rodger, **The War of the Second Coalition**, Oxford, 1964, s. 128; Sir Henry Rawlinson, **England and Russia in the East**, London, 1875, s. 8.

¹⁹⁸ Fransa hükümeti, 1798'de henüz bir general olan Napolyon Bonaparte'ı Hindistan'a giden yollardan biri olan Mısır'ı ele geçirmesi için görevlendirmiştir. Rusya da Fransa ile henüz ittifak etmediği için olayları kontrolünde tutabilmek amacıyla durumu Osmanlı Devleti'yle görüşmüş ve boğazların kullanımıyla ilgili anlaşmışlardır. Bkz.: George Vernadsky, **Rusya Tarihi**. Çev: Doğukan Mızrak, Egemen Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınlar, 2015, s. 242.

¹⁹⁹ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 671, Göm. No: 32861. (Kaçarların ekseriyetinin Türkçe anlayıp konuştukları için İran'daki Osmanlı elçisi Yasincizade Abdülvehhab Efendi'nin tercümanlarının geri çağırılmasıyla ilgili bu arşiv belgesinde İran'daki İngilterelilerin Farsça ve Türkçe bildiklerinden bahsedilmektedir.)

Ayrıntı bir bilgi olarak; bu diplomasi ve algı yönetimi savaşında İngilizlerin avantajlı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İran halkının, İngiliz elçisi John Malcolm'a karşı azımsanmayacak bir sevgi ve saygı duyduğu anlaşılmaktadır. Kaçar köylerinden bilgi aktaran Sir Robert Ker Porter: "*Köylülerin birçoğu, onun düğünlerde ve doğumlarda kendilerini ziyaret ettiğini belirtir. O bulunduğu yerlerde, kendi iyiliğinden bir iz bırakmıştır. Köylüler bana sık sık, "kayalar ve ağaçlar birdenbire konuşma gücüne sahip olsaydı, ilk sözleri 'Malcolm' olurdu!" diyorlardı.*"²⁰⁰ XIX. yüzyılın ilk yıllarında İran'da bulunan Edward Scott Waring'in bölge halkı hakkında tuttuğu kayıtlar, Porter'in John Malcolm hakkında aktardıklarını teyit eder niteliktedir. Waring de, bölge halkının John Malcolm'a duyduğu saygı ve ılımlı hisleri gözlemlemiştir.²⁰¹ Bu bilgiler doğrultusunda, İngilizlerin İran ahalisinin gönlünü kazandıklarını söyleyebiliriz.

Böylece, Rus tehlikesine karşı yardıma muhtaç olan ve Avrupalılarla ittifak kurmaya istekli olan İran'ın seçtiği devlet John Malcolm'un kişisel başarısı sayesinde İngiltere olmuştur. Orta Doğu'daki muhtemel Fransız nüfuzuna karşı, John Malcolm'un görevini başarıyla yürütmesi sonucu İngiliz-Kaçar ittifakı yapılmıştır. Feth Ali Şah bu anlaşmayı Napolyon'un ittifak önerisini ve İran'ı Ruslara karşı koruma vaatlerini gözardı ederek yapmıştır.²⁰²

Aslında İngilizlerin İran'la ilgili doğrudan bir emeli yoktur. İran'la ilgilenmesinin sebebi dolaylı olarak Hindistan meselesidir. Çünkü Rus yayılcılığı, İngilizlerin bu bölgedeki sömürgelerini kuzeyden tehdit edebilirdi. Bu sebeple, zaman zaman İran'ı yanında bulundurmamak ve böylece Hindistan ile Basra Körfezi için bir tampon bölge olarak kullanmak istemiştir.²⁰³ Rusya da aynı sebeple nüfuz olarak İran'a hâkim olmak istemiş, İngiliz engeline takıldığı ve Kaçar hükümetiyle anlaşamadığı zaman Kafkaslar ve Azerbaycan üzerinden İran'a savaş açmıştır.

²⁰⁰ Sir Robert Ker Porter, **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819 and 1820**, s. 379.

²⁰¹ Edward Scott Waring, **A Tour to Sheeraz (By the Route of Kazroon and Feerozabad)**, London, 1807, s. 11, 12.

²⁰² Ahmed Tac Behş, **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve Rusya der Nima-yı Evvel-i Nuzdehom**, Tebriz, h. 1337/1918-19, s. 27.

²⁰³ İngilizlerin, Hindistan'ın müdafası için İran'ı piyon olarak kullandığı tezine dayanan doktora çalışması: James Earl Wade, **Persia: Britain's Pawn In India's Defense, 1797-1841**, Ph.D. dissertation, University of Georgia, 1968.

Bu yıllarda İngiltere'ye karşı ittifak eden Rusya ve Fransa, 1800-1801 yıllarında Hindistan planı yapmışlardır. Rusya'nın hâkimiyetindeki Don Kazakları, Orta Asya tarafından Hindistan'a hareket edecekti. Bir yandan da Fransızlar Rusya topraklarından, Hazar Denizi'nden, İran ve Afganistan topraklarından geçerek Ruslarla birleşerek Hindistan'a gireceklerdir. Ancak İran'ın, tarafını seçerek İngilizlerin yanında durması üzerine bu plan sekteye uğramıştır.

Sonuç olarak, John Malcolm sayesinde İngiltere ile İran arasında 1801 yılının başlarında ticari ve siyasi antlaşmalar imzalanmıştır.²⁰⁴ Ticari anlaşma, İngilizlerin herhangi bir İran limanına ya da şehrine yerleşmelerine izin veriyordu. Diğerleri de ticareti teşvik eden maddelerdir. Anlaşmanın siyasi kısmında ise; Feth Ali Şah, olası bir Hindistan'ı istila girişiminde Afgan güçlerini durdurmayı taahhüt etmiştir. Herhangi bir şekilde İran-Afgan savaşı patlak verirse de İngiltere İran'a silah temin edecektir. Ayrıca Kaçarların sırtını döndüğü Fransızlar İran'a saldıracak olursa İngilizler yardıma gelecektir.²⁰⁵

2.4. Rus Yayılmacılığı

XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Rus yayılmacılığı, aslında daha eskiye dayanır. Moğol halkının bir kolundan olan Kalmuklar, XVII. yüzyılın ortalarında Moğolistan'dan (Cungarya'dan) çıkıp, batıya doğru sert dalgalar halinde Hazar Denizi'nin batısına kadar gelmişlerdir. Takip ettikleri göç yolu siyasi olarak parçalanmış, iktisadi ve ticari olarak harap olmuştur. Bu siyasal ve sosyo-ekonomik durum da Rusların Türkistan'daki yayılmacı politikasının önünü açmıştır diyebiliriz.²⁰⁶

XIX. yüzyılda Ruslar, tabiri caizse Asya'yı yeniden keşfetmiş ve birçok gezi yapmışlardır. Bu gezileri finanse edenler ise Rus Maliye Bakanlığı, askeri birimler, Bilimler Akademisi, Coğrafya Derneği gibi kurumlardır. Barthold bu gezilerin "*Rus*

²⁰⁴ Antlaşma metinleri için bkz.: C. U. Aitchison, **A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries**, Vol. X (The Treaties, etc. Relating to Persia and The Persia Gulf), Calcutta, 1892, s. 37-45 (treaties no: III, IV); J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, New York, 1958, s. 68-70 (doc. no: 27).

²⁰⁵ Rose Greaves, "Iranian Relations with Great Britain and British India, 1798-1921", **The Cambridge History of Iran, Vol. VII**, s. 379.

²⁰⁶ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1991, s. 378.

hükümetinin İran üzerinden Hint Okyanusuna doğru bir ticari yol aradığı döneme" karşılık geldiğini ve bu sebeple özellikle de İran gezilerinin bilimsel amaçlar dışında yapıldığını belirtmektedir.²⁰⁷ Osmanlı tarihi okurken Rusya ile ilgili aklımıza çok iyi kazınan bir cümledir: 'Sıcak denizlere inme politikası'. Rusya gerçekten de dış politikada buna göre hareket ediyor ve ısrarla güneye, sıcak denizlere doğru ilerlemeye gayret ediyordu. Rusların, Büyük Petro'dan miras kalan bu siyaset sebebiyle XVII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyılda Kafkasya'da, İran ve Osmanlıyla sık sık karşı karşıya geldiğini görürüz.²⁰⁸ Doğu Avrupa'daki Türk Hanlıklarını birer birer hâkimiyetine alan Ruslar, Osmanlı ve İran'la birlikte gözlerini Kafkasya ve Türkistan'a dikmişlerdir. Özellikle de Kafkasya, Rusların Güneye doğru ilerleyen yayılma politikaları çerçevesinde, 1783'te Kırım'ın, Ruslar tarafından ilhak edilmesinden sonra, Rusya, Osmanlı ve Kaçar Devletlerinin üzerine titrediği bir bölge halini almıştır.²⁰⁹ Rus yayılmacılığı, adının da farklı olmasından anlaşılacağı üzere İngiliz sömürgeciliğinden farklıdır. İngilizler, Asya'ya misyonerler, tüccarlar gönderip şirketler kurarak, kendilerinden uzak koloniler kurup sömürgeler oluşturmuşlardır. Ruslar ise imparatorluklarının sınırlarını genişletmek için Kafkaslarda bulunmaktadır.²¹⁰

Ruslar, Karadeniz'de sağladıkları hâkimiyetin ardından, rotalarını güneye doğru çevirmiş ve İngiltere ile Orta Asya'daki sömürge yarışına girerek 'Büyük Oyun' olarak adlandırılan mücadeleye dâhil olmuşlardır.²¹¹ Rusya, emperyalist güçlerin sömürge yarışına katılarak, hem hâkimiyet alanını genişletmek hem de ekonomik anlamda bağımsızlığını kazanmak istiyordu. Örneğin XVIII. yüzyılın sonlarında Rusya, İran ipeklerini dahi İngiltere'den ithal ediyordu.²¹² İşte bu sebeple İngiltere'nin, İran ve Hindistan'daki ekonomik tekeline son vermek istemişlerdir. Bu amaçla Rusya'nın Asya'daki yayılma alanında Türkistan'la birlikte Afganistan da vardır. Hindistan,

²⁰⁷ Barthold'dan aktaran: Alev Erkilet, **Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya**, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015, s. 41.

²⁰⁸ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. VI, S. 2, 2006, s. 447.

²⁰⁹ Abdullah Temizkan, "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur", **Sûfi Araştırmaları**, C. IV, S. 8, 2013, s. 1.

²¹⁰ Vasili Lvovich Velichko, **Kafkas-Rus Dosyası**, Çev.: İbragim Gazigil, Ankara, 2016, s. 104.

²¹¹ Fulya Ereker; Utku Özer, "Onyedinci Yüzyıldan Günümüze Rusya'nın Karadeniz Politikası", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 176; Bu 'Büyük Oyun'da Rusya'nın İran ile ilgisi üzerine bir eser: Elena Andreeva, **Russia and Iran in the Great Game**, New York, 2007.

²¹² Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980, s. 33.

İngiltere'nin iktisadi bakımdan en önemli kalesiydi. İngilizler, Afganistan'ın Hindistan'a açılan yol üzerinde bulunması sebebiyle Hindistan'ın güvenliği için Hindistan'ın kilidi konumunda bulunan Afganistan'a hâkim olmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Bu yüzden Afganistan'ın Rus saldırılarından kesin bir şekilde korunması gerekiyordu.²¹³ Basra Körfezi de aynı İran ve Afganistan gibi Hindistan'a giden yol üzerinde önemli bir noktaydı. Daha önceden de Orta Doğu'da belirleyici güç olmak adına bu bölge için özellikle İran ve Osmanlı Devleti arasında birçok savaş yaşanmıştır. Ancak bu iki devletin de zayıflayıp eski güçlerini kaybetmeleri üzerine bu bölgede Avrupalı dış güçler gövde göstermeye başlamıştır. İngiltere, yine Hindistan meselesi sebebiyle Basra Körfezinde yoğun faaliyet göstermiştir.²¹⁴ Zaten İngiltere'nin XIX. yüzyılın başlarında, başta Rusya olmak üzere bölgede hâkimiyet kurmak isteyen diğer devletlerle mücadele etmesi tüm bunlarla (Hindistan, Afganistan, Basra Körfezi) aynı sebeptendir.²¹⁵

Rusya'nın Asya'daki ilerleyişi bir amaç uğrunaydı. Bu politikanın ise birçok sebebi vardı; Sıcak denizlere inmek, Pasifik ve Hint Okyanuslarına açılmak, yeraltı ve yerüstü kaynaklara ulaşmak. Tüm bunlar biraraya getirilerek Rusya'nın politikasını açıklayan 'Büyük Stratejik Dizayn' adlı bir hipotez oluşturulmuştur.²¹⁶ Tüm bu saydıklarımıza rağmen XIX. yüzyılın ilk senelerinde İngilizler, Rusların Kafkasya ve Gürcistan topraklarındaki emellerini bilmelerine karşın bir tepki koymamışlardır. Çünkü ne Rusya ne de İngiltere bu toprakları, çıkarlarının çatıştığı bir bölge olarak algılamamıştır. Bu sebeple İngiltere-Rusya ilişkileri 1807'ye kadar dostane bir şekilde devam edecektir.²¹⁷

²¹³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Köçer, "Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi (1826-1919)", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. II, Sayı 1, Elazığ, 2004, s. 63-70.

²¹⁴ Selda Kaya Kılıç, "19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 54, 2 (2014), s. 321, 334.

²¹⁵ Şennur Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 9, Sayı 18, Yaz 2016, s. 196.

²¹⁶ Barış Adıbelli, "Rusya'nın Uzak Asya Politikası", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Ed.:Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 350; Alex Marshall, **The Russian General Staff and Asia, 1800-1917**, New York, 2006, s. 1, 2.

²¹⁷ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 62.

2.4.1. II. Katerina ile I. Pavel (Paul) Dönemleri

Kocası III. Petro'nun, 1762'deki saray darbesinde suikaste kurban gitmesiyle iktidara gelen II. Katerina (1762–1796) henüz Kaçar Hanedanlığı'nın ilk yıllarında İran'a göz dikmiştir. Çariçe Katerina'ya göre İran, Ağa Muhammed Han gibi açgözlü yağmacılardan muzdarip olmasına rağmen aslında potansiyel olarak zengin bir ülkeydi. Bu potansiyelin İran'da ortaya çıkması için gerekli olan şey Katerina'nın yönetimi altına girmesidir. Böylece İran'da ticaret canlanacak ve refah gelecekti. Eğer Katerina'nın bu hamlesi gerçekleşirse Rusya, Avrupa'nın Asya ticaretini yönlendiren devlet olabilirdi. Katerina: "*İran'da kuracağımız düzen bize sadece Hazar Denizi kıyılarında değil, İran ve çevresinde zengin pazarlar sağlayacaktır. Bu şekilde Hindistan'a giden yol kolayca açılacak ve tüm Avrupalıların Ümit Burnu'nu aşarak ulaştığı bu zenginliğe çok daha kısa yoldan ulaşacağız.*"²¹⁸ sözleriyle politikasını ve gerçekleştirmesi halinde Rusya'ya sağlayacağı faydaları en kısa şekilde ifade etmiştir.

Ağa Muhammed Han henüz resmi olarak İran tahtına çıkmadan evvel 1780'li yıllarda Katerina, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı, gözünü Hazar Denizi'nin güney sahillerine dikmiştir.²¹⁹ Hatta Ruslar, Türkistan ve Hindistan'a giden yol üzerindeki bölgede hâkimiyet kurabilmek adına sıradışı yöntemlere başvurmuşlardır. Ruslar, Kaçarların hâkimiyetindeki²²⁰ Mazenderan bölgesindeki Esterâbâd'da koloni kurma girişiminde bulunmuşlardır. Rusların Esterâbâd'da hakimiyet kurmak istemelerinin sebebi elbette ki sadece siyasi emeller değildir. İşin ticari boyutu da azımsanmayacak derecede önemlidir. Rus belgelerinde 'Asya'yla Ticaret/Hindistan'la Ticaret' raporunda görüldüğü üzere, Esterâbâd fazlasıyla dağlık bir bölge olmasına rağmen Horasan, Kandahar, Kâbil hattı üzerinden Hindistan'a kadar uzanan ticaret için oldukça elverişli bir güzergah vardır. Ayrıca şehir sağlıklı ve limanı da oldukça iyi

²¹⁸ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 32.

²¹⁹ Rudi Matthee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor - Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", **Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective**, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 104, 105.

²²⁰ Bu tarihlerde, Ağa Muhammed Han resmi olarak İran şahı olmasa da, bölge Kaçarların kontrolündeydi.

bulunmuştur. Tüm bunlar bir araya gelince Esterâbâd, Rusların Asya ticareti için seçtiği en kârlı ve uygun yer olmuştur.²²¹

Patyomkin'in tasarladığı plan doğrultusunda, Kurmay Yüzbaşı Kont Voynoviç, donanmasıyla birlikte İran kıyılarına varmış ve Esterâbâd'a demir atmıştır. Rus ticaretinin gelişmesi adına, Ağa Muhammed Han'dan bir yerleşim kurma izni alan Voynoviç, yaptıkları anlaşmanın dışına çıkarak buraya on sekiz top ve zengin bir cephanenin bulunduğu kale inşa ettirmiştir. Daha sonra kale boşaltılmış ve Voynoviç tebaası ile birlikte memleketine gönderilmiştir.²²² II. Katerina, bu ve bunun gibi girişimlerle Hazar Denizi'nin güneyinde söz sahibi olmak istemiştir. Ancak Kaçarların gücü Katerina'nın beklediğinden fazlaydı, bu sebeple Rus yayılmacılığının merkezi, Ağa Muhammed Han'a tabi olan Hazar'ın güneyinden, Ruslara daha yakın Kaçarlara ise daha uzak olan Kafkasların doğusuna kaydırılmıştır.²²³ Ruslar, bu toprakları ele geçirebilmek için 'abluka siyaseti'ni uygulamışlardır. Bu siyaset doğrultusunda, bölgenin kuzeyindeki nehir boyları boyunca müstahkem bir hat inşa etmişler ve böylece Kafkasya'yı kuşatmaya başlamışlardır.²²⁴ Kafkasları, Rus egemenliğine katıp İran'ı da kukla devlet haline getirmeye çalışan Katerina bu planlarını gerçekleştiremeden ölmüştür. Buna rağmen Nikita Panin ve Patyomkin gibi devlet adamlarının, Rumiantsev ve Suvarov gibi generallerin yardımıyla Rusya hem basit anlamda zaferler hem de uluslararası arenada ün ve makam kazanmıştır. Kazanılan zaferlerin sonucu olarak imparatorluğun sınırları genişlemiş, yaklaşık 500.000 km²'lik bir alanla birlikte milyonlarca tebaa Rus hâkimiyetine girmiştir.²²⁵

II. Katerina'dan sonra Rus çarı olan I. Pavel (Paul) 1796'dan 1801'e kadar hüküm sürdüğü kısa dönemde Doğu Kafkasya siyasetini devam ettirmiştir. Bu siyasetin

²²¹ АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлисъ, Том. VI, Часть II, (Акты Сабрание Кавказскуу Археографическуу Комиссииу, Ст. Сов. Ад. Берже, Тифлис, С. VI/II (1816-1827), s. 861, Belge No: 73 (Общее обозрение торговли с Азией"/"О торговл съ Индією).

²²² Esterabad'da kurulan Rus kolonisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdullah Temizkan; Ahmad Hesamipour Khelejani, "Sıradışı Bir Sömürgecilik Teşebbüsü: Kont Voynoviç'in Esterabad'da Rus Kolonisi Kurması", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XVII, S. 1, 2017.

²²³ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 33.

²²⁴ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 448.

²²⁵ N. V. Riasanovsky & M. D. Steinberg, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan Günümüze..)**, Çev: Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014, s. 274, 275.

odağında Gürcü ve Ermeniler olsa da bölgedeki Müslümanların da Rus hâkimiyeti için rıza göstermeleri için çalışılmıştır. I. Pavel'in Rus çarı olmasından bir sene sonra Ağa Muhammed Han'ın ölümüyle yerine geçen, yeni Kaçar şahı Feth Ali, 1799'da Rus çarı Pavel'e birkaç samimi not göndermiştir. Karşılıklı iyi niyet yazışmaları devam etmiştir ve anlaşılan yeni İran şahı ile Rus çarı vasıtasıyla iki devlet arasında iyi ilişkilerin inşa edileceği bir dönem başlayabilirdi.²²⁶ Çünkü Feth Ali Şah, iktidarının ilk yıllarında henüz tahtını ve egemenliğini tam anlamıyla sağlamlaştıramadığı için Rusya'yla ilişkileri iyileştirmeye çalışmıştır. Çar Pavel de İran'ın dostane yaklaşımını olumlu karşılamış ve XIX. yüzyılın ilk senelerinde ortaya çıkan meseleler dostane bir şekilde diplomasiyle çözülebilmıştır.²²⁷

Ruslar, Feth Ali Şah'ın kendilerini tehdit edebilecek kadar siyasi ve askeri gücü olmadığını düşünüyordu. Çünkü Pavel'e göre Feth Ali Şah, İran'ın bir bölümüne hâkimdi ve tüm İran'ı yöneten birkaç adamdan biriydi. Bunun da sebebi, Afgan hükümdarı Zaman Şah Dürrani'nin Feth Ali Şah'a meydan okumasıdır. Afgan hükümdar, kuzeydoğu İran ve özellikle de Horasan'da hak iddia ediyordu. Ayrıca Gürcistan'daki Rus ajanı Kovalenskiy'in raporuna göre Feth Ali Şah'ın ordusu büyük ancak hantaldı ve çalkantılarla doluydu. Diğer raporlara göre de eğitimsiz, kötü beslenen Kaçar askerlerinin disiplinsiz bir çeteden farkı yoktu. Feth Ali Şah'ın büyük sorumluluklar altına giremeyecek nitelikte bir alkolik olduğunu da biliyor veya düşünüyordular. Pavel, Feth Ali Şah'la savaşmak yerine onu, elinin altında duracak bir dost olarak görmek istediği için İran'a karşı ılımlı bir siyaset gütmüştür. Bunun en çarpıcı örneği ise 1800'lü yılların başlarında Kaçarların Gürcistan'a saldırma ihtimaline karşı yürüttüğü yapıcı siyasettir. Pavel Petroviç, en kötü ihtimalle mesela 1795'teki Tiflis yağması gibi bir olayın yaşanmasına karşın savaşmaya razıydı ancak gönülden savaşmak istemiyordu. Öncelikli amacı İran'ı saldırgan tutumundan vazgeçirmek ve silahlı çatışmanın önüne geçmektir. Bunun için de Rus çarı, İran'la iyi ilişkileri ve ticaret hacmini artırmak istediğini bildirmiştir. Buna rağmen hazırlık içinde olan Kaçar

²²⁶ AKAK, C. II (1802-1806), s. 1145, Belge No: 22; Muriel Atkin, *a.g.e.*, s. 46-55.

²²⁷ F. Kazemzadeh, "Iranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 329.

ordusuna karşın o da askeri hazırlıklara başlamış ancak yine de ilk tercihi çatışmayı önlemek veya en aza indirmek olmuştur.²²⁸

Ruslar ile Kaçarlar arasındaki Gürcistan meselesi aslında II. Katerina dönemine dayanmaktaydı. Çünkü Katerina'nın 1783'te çıkardığı fermanla, Gürcistan'ın artık Rus himayesine alındığı resmen ilan edilmiştir. I. Pavel döneminde ise Gürcistan meselesine nokta konulmuştur diyebiliriz. II. Irakli'nin ölümü üzerine 1798'de tahta, XII. George çıkmıştır. XII. George, önce II. Irakli döneminde yapılan himaye anlaşmasını yenilemek istemiş daha sonra ise Gürcistan'ın Ruslar tarafından ilhakı talebini Rus çarı I. Pavel'e iletmiştir. Doğal olarak Rus çarı bu teklifi severek kabul etmiş, 18 Aralık 1800'de Gürcistan'ın ilhakını ilan eden manifesto yayınlamış ve 1801 yılında da Gürcistan'ın ilhakına başlanmıştır. 'Rus çarının sadık bir uşağı' olan Gürcü menşeli Tsitsiyanof, Gürcistan'ın idaresine memur edilmiş ve böylece Gürcistan, bir Rus eyaleti gibi yönetilmeye başlanmıştır. Gürcistan'ın Rusya tarafından ilhakı, bölge halkını ilgilendirdiği kadar İran ve Osmanlı'yı da ilgilendiriyordu. Çünkü bu hamleyle birlikte, Rusya'nın sınırları, İran ve Osmanlı Devleti'ne dek genişlemiştir.²²⁹

I. Pavel döneminde, yine Rus dış politikasında yaşanan bir diğer önemli gelişme ise; 1801'e kadar karşılıklı menfaate dayanan İngiltere-Rusya ilişkilerinin I. Pavel tarafından sekteye uğratılmasıdır. Napolyon'un, nihai hedefi Hindistan olan emperyal politikalarına ortak olan I. Pavel, İngilizlerin aleyhine Fransa ile işbirliği yapmıştır. Fransa'nın Rusları yanına çekmesinin sebebi ise; daha çok Rusların hâkimiyetindeki Kafkaslar, Türkistan ve İran üzerinden İngiltere'ye ortak bir sefer düzenlemektir.²³⁰

42 yaşına kadar nezaret altında tutulan, tarihçiler tarafından 'nevrotik', 'kaptisli', 'manik' ve 'taçlı psikopat'²³¹ olarak anılan Pavel'in, Rus seçkinleri tarafından akıl sağlığı yerinde olmadığı iddiasıyla tahttan indirilmesi düşünülmüş ancak daha net bir son uygun görülmiştir: suikast. Bu aşırı tepkinin birinci sebebi, II. Katerina

²²⁸ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 55-57; **AKAK**, C. I (1398-1802), s. 96, Belge No: 3.

²²⁹ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 458, 459; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 319, 320; Julius von Klaproth, **Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the years 1807 and 1808**, London, 1814, s. 220.

²³⁰ Mehmet Tepeyurt; Bezen Balamir Coşkun, "Tarihsel Süreçte Bir Kâğıt Asker Olarak Ortadoğu'da Rus Varlığı", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 220.

²³¹ N. V. Riasanovsky & M. D. Steinberg, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan Günümüze..)**, s. 283.

zamanında soylulara tanınmış olan ayrıcalıkların²³² Pavel tarafından askıya alınmasıdır.²³³ Pavel, 1801 yılının 23 (Rus takvimiyle²³⁴ 11) Mart gecesi bir saray darbesi sırasında öldürülmüştür. Pavel'in öldürülmesiyle birlikte ilk iş olarak Rus seçkinlerin İngiltere'yle ittifak edilmesi fikriyle paralel olarak, maktul Rus çarının Hindistan'ı fethetmek için gönderdiği Kazaklar geri çağırılmıştır.²³⁵

2.4.2. Aleksandr Dönemi (1801-1825)

Pavel'in öldürülmesi üzerine II. Katerina tarafından yetiştirilen ve çariçenin gözde torunu olan Aleksandr yirmi dört yaşındayken çar ilan edilmiştir. Bunun da etkisiyle Rus devleti (prensip ve teşkilat anlamında) II. Katerina zamanındaki yönetim sistemine dönmüştür.²³⁶ Rus çarı Aleksandr, babası Pavel'in Gürcistan girişimiyle ilgili bilgileri öğrenmek için en yakın danışmanlarından ikisine; Aleksandr Vorontsov ile Viktor Koçubey'e başvurmuştur. Çar'a sunulan rapora göre Gürcistan'ın ilhakı ne o ülkenin ne de Rusya'nın menfaatine olacaktır. Onlara göre Gürcülerin, Rus hâkimiyetiyle ilgili düşünceleri de çarptırılmıştır. Ayrıca Hazar sahillerinde, Asya ticaretini yönlendirecek bir merkez kurma projesi de fazla şişirilmiştir. Çünkü bu proje, hem siyasi hem de maddi olarak çok pahalıya patlayabilirdi. Sınırları genişletmeye dayalı, bu kadar maliyetli ve sonucu kesin olmayan projeler Rus hükümetinin iç sorunlarla ilgilenmesinin önüne geçebilirdi. Ancak Temmuz ayında sunulan bu raporlara rağmen Rus çarı Aleksandr, 1801 Ağustos'unda Gürcistan'ın Rus İmparatorluğuna katılmasının gerektiğine inandığını söylemiştir. Çünkü Gürcistan halkının isteğinin bu yönde olduğunu ve harekete geçilmemesi durumunda Gürcistan'ın çökmesine neden olacağını düşünüyordu.²³⁷ Buna karşın Doğu Kafkasya'daki Müslümanlar ise Rusların, İslam medeniyetini her yönüyle yok etmek niyetinde olduklarını düşünüyorlardı. Avrupalılaştırmış Ruslar ise, İngilizlerle rekabet halinde

²³² Michael Karpovich, **Imperial Russia**, New York, 1946, s. 9.

²³³ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çev: Doğukan Mızrak, Egemen Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınlar, 2015, s. 240.

²³⁴ Rusya'da kullanılan Jülyen takvimi ile günümüzde kullanılan Gregorjen takvimi arasında on üç günlük fark vardır.

²³⁵ Boris Kagarlitsky, **Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi**, Çev: Esin Soğancılar, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2007, s. 273.

²³⁶ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 317.

²³⁷ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 61, 62.

olduğu topraklarda, emellerine ulaşmak için özellikle de Kafkasya ve İran'da doğu halklarını medenileştirme²³⁸ görevini üstlendiklerini iddia etmişlerdir. Ruslar, emellerine ulaşmak için yaptıklarını Batılıların gözünde meşrulaştırmak adına, bu mücadeleyi zaman zaman Müslüman-Hıristiyan savaşına indirgemişler, zaman zamansa barbarlara, Batı medeniyetinin bir temsilcisi olan Rus medeniyetini kabul ettirme mücadelesi olarak lanse etmişlerdir.²³⁹

Kafkasya meselesi hem İran ve Osmanlı hem de İngiltere için mühim bir konuydu. Rusların Çerkezistan/Kafkasya'yı işgal etmesi nasıl İngiliz çıkarlarına ters düşüyorsa aynı şekilde Rusya, İran'ı da ele geçirememeli ve İngiltere için tehdit oluşturmamalıydı. Çünkü Rusya'nın nihai hedefinin Kafkasya olmadığı, Kafkasya'nın hem Akdeniz ve Basra Körfezine (sıcak denizlere) inmek için hem de İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a varmak için kullanacağı bir rota olduğu İngiliz devlet adamlarının gözünden kaçmayacak kadar barizdi.

Bu teoriyi doğrular nitelikte; Rusların Kafkasya'yı ele geçirmesini önlemek için İngiltere'nin Kafkas halklarını birleştirip bir Çerkes ulusu yaratmak için bölgeye gönderdiği David Urquhart, 1835'te Kafkas halkına yazdığı Davut Paşa imzalı mektupta şöyle diyor: "...Rusya neden bu kadar kan döküyor ve para harcıyor? Bu sadece Çerkezistan'ı ele geçirmek için olamaz; bunun nedeni Kafkasya dışındaki ülkeleri yani Türkiye ve İran'ı fethetme arzusu olmalıdır...".²⁴⁰ Rus tarihçi Pokrovskiy'e göre de Kafkas Savaşı'nın sebebi Rusların sömürgeciliği değil Kafkasların stratejik konumuydu. Yani Rusların asıl hedefi İran'dı ve Kafkaslar da İran'a giden yol üzerinde önemli bir noktadaydı. Ayrıca bölgede yaşayan özgür insanlar yani Ruslara göre başına buyruk ve vahşi dağlılar (Kafkas halkları), İran seferini her an tehlikeye ve sonunda başarısızlığa düşürebilecek bir tehditti.²⁴¹ Anlaşılan Pokrovskiy de Kafkasya'nın, İran seferi için

²³⁸ Aslında Ruslar XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Türkistan'daki politikalarını "bölgeye Hıristiyan medeniyetini götürmek" söylemine dayandırmışlardır. Bkz.: Pınar Özden Cankara, "Rus Jeopolitiğinin Türkiye Coğrafyası ile Kesişim Alanları", **Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler**, Editör: Yeliz Okay, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012, s. 200.

²³⁹ Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. IX, S. 2, 2009, s. 165, 166.

²⁴⁰ Alev Erkilet, **Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya**, s. 48.

²⁴¹ Yakov Gordin, **Kafkas Atlantisi: 300 Yıl Süren Savaş**, Çev: Uğur Yağanoğlu, İstanbul: CSA Yayınevi, 2014, s. 19.

sadece bir ön hazırlık olduğunu düşünüyordu. Dekabristlerden²⁴² olan Andrey Rozen hatıratında²⁴³, David Urquhart ve Pokrovskiy'i haklı çıkarırcasına Kafkas savaşının başlangıcını yüz kırk sene öncesine dayandırır ki bu da yaklaşık olarak, I.Petro'nun 1722'deki İran seferine tekabül etmektedir.²⁴⁴

Rus Kurmay Yüzbaşı Averyanov'un belirttiği gibi²⁴⁵ Rusya'nın XIX. yüzyıldaki politikası ve aldığı topraklar neticesinde Ruslar artık İran Azerbaycan'ı ve Erivan Hanlığı'na, Osmanlı Devleti'nin Kars ve Ahıska sancaklarına yani bölgedeki iki büyük Türk-İslam devletine dolaysız şekilde sınır komşusu olmuştu. Artık Kafkasya'daki Rus varlığı, müttefiklere yardım amacıyla geçici olarak değil kendi topraklarını İran (Kaçar) ve Anadolu'dan (Osmanlı) gelecek saldırılara karşı korumak için bulunuyordu. Çünkü Hıristiyan Gürcü Krallığı, iki Türk İslam devleti arasında savunmasız bir şekilde sıkışık kalmıştı. Bu duruma son vermek isteyen Çar I. Aleksandr 12 Eylül 1801'de bir manifesto yayınlamış ve Gürcistan, Rus İmparatorluğuna bağlanmıştır.²⁴⁶ Rusların bu hamlesindeki göstermelik amaçları, Ortodoksların koruyuculuğunu üstlenmek ve bölgeye Rus medeniyetinin refahını getirmektir.²⁴⁷ Ancak biliyoruz ki Gürcistan, Rusların asıl hedefine giden bir sıçrama tahtasından ibaretti. Yine de Ruslar XIX. yüzyılın ilk yıllarında Doğu Kafkasya'daki amaçlarının önemli bir kısmını gerçekleştirmişlerdir.

Rusya'nın bu politikasına karşın Kaçarlar hala daha Aras nehrinin kuzeyinde ve Taleş'te hak iddia ediyordu, Aleksandr ise bu konuda asla taviz vermeyeceğini belirtip Rusya'nın Aras sınırına dayanması gerektiğini "*Bu sınır, bölgede yaşayan barbar insanların saldırılarını önlemek için gereklidir*" sözleriyle gerekçelendirmiştir. Zaten 1801-1825 yıllarında hüküm süren Rus imparator I. Aleksandr'ın XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki Gürcistan seferinin 'gözükten' sebebi, bu coğrafyadaki Hıristiyan halkın

²⁴² Rus çarı I. Nikola'ya karşı 3000 askerle Aralık 1825'te yapılan isyan. Bu sebeple isyancılara "*Aralıkçılar/ dekabristler/ Decembrists*" denilmiştir.

²⁴³ 1859'da.

²⁴⁴ Yakov Gordin, **a.g.e.**, s. 35, 36. Andrey Rozen hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Barratt, Glynn, **The Rebel On The Bridge: A Life Of Decembrist Baron Andrey Rozen 1800-84**, Ohio: Ohio University Press, 1975.

²⁴⁵ P. İ. Averyanov, **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Çev: İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010, s. 21.

²⁴⁶ **AKAK**, C. I (1398-1802), s. 432, Belge No: 547.

²⁴⁷ Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**, Tauris Parke Paperbacks, 2006, s.47.

'vahşi komşuları' tarafından yok edilmekten kurtarılmasıdır.²⁴⁸ Aleksandr, Gürcistan'ın ilhak edilmesinin yerel halkın menfaatleri uğruna üstlenilen bir fedakarlık olduğuna kendi dahi inanmıştır. Çar, bu minvalde Gürcistan'ın ilhakını, kendi egemenlik alanını genişletmek için değil bölge halkının menfaati için istediğini beyan etmiştir. Çar, bu söylemlerin sonucunda hala daha ilhakın yasallığı meselesindeki soru işaretlerine karşın, Rusya'nın geri kalmış bölge insanlarını aydınlanma ve modernlikle tanıştırap 'medenileştirme' görevini gerçekleştirdiğini öne sürmüştür.²⁴⁹

Bu yıllar için nihai olarak söyleyebiliriz ki; XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın Avrupa ülkeleri arasındaki güçlü konumu sorgulanmayacak şekilde sağlamdır. Rusya kararlı politikalarıyla ve hamleleriyle artık Avrupa güçlerinden biri olarak tanınmıştır. Öyle ki Rusya'nın, Kafkasya ve Orta Asya hâkimiyeti için girdiği savaşlar, imparatorluğun merkezinde neredeyse hiç hissedilmemiştir.²⁵⁰

2.5. İlk Kaçar-Rus Savaşı (1804-1813) Yılları

Ruslar, XIX. yüzyıla birlikte yayılcı politikalarını sahada daha da etkin bir şekilde göstermeye başlamışlardır. Önce Kafkaslara ardından (XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren) Kuzey Azerbaycan'a girip ilhak etmeye çalışmışlardır. Güney Azerbaycan ise hala İran'ın kuzeybatı eyaleti olarak güvendedi. Rusların Orta Asya, Kafkasya ve İran'a yönelik bu yayılcı politikasının arkasında Batı dünyasının sömürge elde etme yarışı vardır.²⁵¹ İlk İran-Rus savaşı, Rusların Doğu Kafkasya ve Gürcistan harekâtlarının artık yeni kurulan Kaçar Hanedanlığı'nın egemenliğine kast etmesiyle başlamıştır diyebiliriz. Kafkaslarda egemenlik iddia eden Osmanlı'nın da, Rusların bölgedeki bu etkinliğinden, Doğu Anadolu'daki görevlileri aracılığıyla, haberi olmuştur. 1803'te gönderilen raporda, Rusların Kafkaslardaki faaliyetleri hakkında merkeze bilgi verilmiştir.²⁵² Osmanlıların 1804'te de Rusların, Kaçar birliklerine karşı üstünlük sağlayıp Tiflis'e geldiğinden ve Kaçarların Gence taraflarına geri çekildiğinden

²⁴⁸ Yakov Gordin, **a.g.e.**, s. 25.

²⁴⁹ Nikolas K. Gvosdev, **Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819**, London, 2000, s. 102.

²⁵⁰ Michael Karpovich, **Imperial Russia, 1801-1917**, New York, 1946, s. 5.

²⁵¹ C. V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 173.

²⁵² **B.O.A., C.H.R.**, Dos. No: 84, Göm. No: 4193.

haberi vardır.²⁵³ Osmanlılar, Rusların Kafkaslarda ilerleyişini adım adım takip etse de, savaşa müdahil olmamışlardır.

İran ile Rusya arasında dokuz yıl süren uzun ve büyük savaşta, Kaçarlar orduda batılı anlamda modernleştirme girişimlerini başlatmışlardır. İran'ın yeni muktedirleri Kaçarlar bu savaş boyunca sadece düşmanı Rusya'yla değil Avrupa'nın büyük iki gücü Fransa ve İngiltere'yle de ikili ilişkide bulunmuşlardır. Örneğin; İngiltere ile Fransa, Kaçarları Rusların Kafkasya'daki etkinliğine karşı uyarılmış ve destek vaadinde bulunmuşlardır.

Rusya bu savaşa kendinden çok emin bir şekilde girmiştir. Muhteşem kaynaklara ve gittikçe büyüyen tebaaya, henüz savaşa hazır olmasa da silâh altına alınabilecek en az 500 bin kişilik orduya sahiptir. Rusya, normal şartlarda bu savaşı kazanacağına çok emindi ancak savaşın ilerleyen yıllarında Rusların kafasını karıştırıp dikkatini dağıtabilecek birkaç husus çıkacaktır; Rusya, Fransa ile 1805-1807, 1812-1815 yıllarında, Osmanlı ile 1806-1812 yılları arasında, 1807-1812²⁵⁴ arası İngiltere ile bir de İsveç'le 1808-1809 yıllarında savaşmak zorunda kalacaktır.²⁵⁵

Savaş arifesinde Feth Ali Şah'ın ülkesindeki gücü Rusların düşündüğünden çok, buna karşın istediğinden azdı. Feth Ali Şah bu savaşlar sırasında iç isyanlardan çok fazla sıkıntı çekmemiştir. Ancak şahın korktuğu, daha çok emin olamadığı şey ellinin üzerindeki erkek evlatları yani tahtın varisleriydi. Zaten hanedanlıklara dayanan monarşilerin ezeli sorunuydu; bir veliahdın babasının tahtını ele geçirme hırsı. Kaçarların selefleri Safevîlerin çoğu, özellikle de son dönem hükümdarları veliahtlarının düzenlediği bir isyandan korkuyorlardı. Daha sonra da Nadir Şah, darbe planladığından şüphelendiği büyük oğlunun kör edilmesi emrini vermiştir.²⁵⁶ Feth Ali Şah'ın içindeki bu korkuya rağmen böyle bir isyan-başkaldırı hareketi olmamıştır.

²⁵³ B.O.A., HAT., Dos. No: 161, Göm. No: 6713.

²⁵⁴ Bu tarihlerde resmi olarak Rusya-İngiltere savaşı gözükse de herhangi bir silahlı çatışma yaşanmamıştır. Bu savaşın etkisi ticaretin aksaması sebebiyle iktisadi anlamda yaşanmıştır.

²⁵⁵ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 99-101.

²⁵⁶ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 115.

1804-1813 İnan-Rus savaşında dengeleri değiştiren en önemli unsur, savaşın iki tarafı kadar Fransa ve İngiltere'nin de savaşa dâhil olmasıdır. Çünkü Fransızlar ve İngilizler düşmanlarının düşmanı olan İnan'ı zaman zaman Ruslara karşı desteklemişlerdir. Zamanla dengeler yine değişmiş ve Napolyon Savaşları sırasında Rusya ile İngiltere müttefik olmuş, böylece İngiltere, İnan yerine Rusya'yı desteklerken, Fransa İnan'ı desteklemeye devam etmiştir.

1804-1813 yıllarında Kaçar-Rus savaşları devam ederken hem İnan'ı hem Rusya'yı etkileyen uluslararası gelişmeler olmuştur. Kaçarlar, Ruslarla savaşırken İnan'a destek vermeyen Osmanlılar, aksine İnan'a karşı tehdit oluşturmuşlardır. Bunun en bilinen örneği Osmanlı'nın Bağdat valisi Ali Paşa'nın 1806'daki İnan seferidir. 1804-1813 dönemindeki İngiltere-Fransa-Rusya-İnan arasındaki ilişkiler de çok karışık ve her an değişebilecek bir bağlamda gerçekleşmiştir. Napolyon Bonaparte, önce düşmanı olan Rusya'ya karşı Kaçarları desteklemiş, hatta bir heyet göndererek İnan'a maddi ve askeri yardım teklifinde bulunmuş bunun üzerine iki ülke arasında Finkenstein Antlaşması (4 Mayıs 1807) imzalanmıştır. Ancak bu anlaşmanın üzerinden üç ay geçmeden Temmuz 1807'de Fransa-Rusya arasında Tilsit Antlaşması yapılmış ve iki ülke savaş durumuna son vererek ittifaklarını ilan etmişlerdir. Artık Rusya, İngiltere'ye karşı savaşında Fransa'nın yanında olacak bunun karşılığında da Fransa, İnan'a yardımı kesip Rusya'ya karşı boyun eğmesi için ikna edecektir. Rusya-Fransa ittifakını karşısında bulan İngiltere ise krizi fırsata çevirip 1809'da Harford Jones'u İnan'a elçi olarak göndermiş ve Rusya'ya karşı yardım teklifinde bulunmuştur. Karşılığında ise sömürgesi Hindistan'a giden yolu koruması ve İngiltere hariç hiçbir devlete hâkimiyet izni vermemesini istemiştir. Rusya'ya karşı tek başına direnemeyeceğini bilen Kaçarlar, Avrupa'nın en önemli devletlerinden biri olan İngiltere'den gelen bu teklifi memnuniyetle kabul etmişlerdir.

Sınırları ihlal edilen, topraklarına göz dikilen İnan Türkleri 1804-1813 arası Ruslarla savaşıp direnmelerine rağmen Ruslar üstün gelmiştir. Savaşın sonunu getiren Gülistan Antlaşmasıyla 1813'te Rusya'nın üstünlüğüne boyun eğmek zorunda kalmışlardır.

2.5.1. 1804-1807 Yılları

İngilizlerden gelen para yardımına rağmen İran ordusu maddi sıkıntılar çekiyordu. Hükümdar Feth Ali Şah, savaş başlamadan Rus ordularına karşı cihat etmek ve ordusunu manen ayakta tutabilmek için Necefli müçtehit Cafer Kâşif el-Gita'dan fetva almıştır.²⁵⁷

Ruslar, asker sayısı ve teknoloji olarak çok üstündü fakat henüz çok iyi bilmedikleri, zaman zaman da çölleşen bir bölgede savaşıyorlardı ve orduda hastalık da yaygındı. Ayrıca dokuz sene süren savaşın kış aylarına denk geldiği zamanlar ordu lojistiğini sağlamak çok zordu. Bunlar gibi sebeplerle Rusların gücü dengelenmiştir diyebiliriz.²⁵⁸ Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı ve ardından Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmek için girişimlere başlaması hem Kaçarları hem Osmanlıları rahatsız etmiştir. Rusya'nın Kafkasya orduları komutanı Tsitsiyanof'un, Gence'yi ele geçirdikten sonra Erivan önlerinde görünmesi ilk Rus-İran savaşının patlak vermesine sebep olacaktır.²⁵⁹ Feth Ali Şah, Rusların Kuzey Azerbaycan'dan çıkmasını talep etmiş ancak Ruslar bu talebi reddedince iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kesilmiştir. Diplomatik ilişkilerin kesilmesinin ardından sorun silahlarla çözülmeye çalışılmış ve 1804'te savaş fiilen başlamıştır.²⁶⁰

Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Gence'nin, Kraliçe Tamara (1184-1213) döneminden beri Gürcistan'a tabi olduğu iddia ediliyordu.²⁶¹ Tsitsiyanof bu iddiayla, Kaçarların ve Abbas Mirza'nın egemenliğine meydan okuyarak Gence'ye taarruz etmiştir. Şehir, 1804'te Tsitsiyanof önderliğinde Ruslar tarafından işgal edilmiş ve şehrin ismi Aleksandr'ın hanımına itafen Elizavetpol olarak değiştirilmiştir.²⁶² Ruslar şehri ele geçirirken, 1500-3000 kişinin hayatını kaybettiği bir katliama da imza atmışlardır (Katliama uğrayanların sayısının yedi bini bulunduğu da iddia edilmektedir).

²⁵⁷ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011, İstanbul, s. 37.

²⁵⁸ Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**, s. 48.

²⁵⁹ Jafar Aghazadeh; Morteza Dehgan Nezhad; Asgr Mahmud Abade, "Iran and Its Boundaries in Challenging with Foreign Relation (1789-1836)", **Asian Culture and History**, Vol. 4, No. 2; July 2012, s. 162.

²⁶⁰ İ. Memmedova, **Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, s. 30.

²⁶¹ **AKAK**, C. II (1802-1806), s. 588, Belge No: 1172.

²⁶² **AKAK**, C. II (1802-1806), s. 586.

Bu büyük faciada kadınlar, çocuklar ve camiye sığınmalarına rağmen öldürülen 500 kişi de katliama uğramışlardır.²⁶³ Keza, Kafkaslardaki Kaçar-Rus savaşlarında yaşananların ardından Tsitsiyanof 'kan dökücü' olarak anılmıştır.²⁶⁴ Tsitsiyanof'un Gence'yi ele geçirmesi üzerine resmen başlayan savaş daha ciddi bir boyuta ulaşmıştır. Çünkü Tsitsiyanof'un temsil ettiği Rusların bununla yetinmeyeceği ve Kafkaslar üzerinden Azerbaycan ve İran'a doğru ilerleyeceği bilinmektedir.²⁶⁵ Feth Ali Şah ve Abbas Mirza, Tsitsiyanof'un yapacağı bu saldırılara karşı yerel halkın desteğini almaya çalışmıştır. Onlara mektuplar, fermanlar ve destek yazıları göndererek Rusların Gürcistan'a yaptığı seferler hakkında bilgi vermişler ve Şah, bölgenin Tsitsiyanof'un saldırılarına karşı Abbas Mirza'nın komutanlığında beraber savunulmasını buyurmuştur.²⁶⁶ Bunlardan biri de hem İran hem de Rus belgelerinden ulaşabildiğimiz; Gence'nin ve Azerbaycan'ın sınırında bulunan Kaheti'ye gönderilen fermandır.²⁶⁷ Feth Ali Şah, savaşın başlamasının ardından Ruslarla savaşacak orduların komutanı olarak en güvendiği oğlu ve Azerbaycan valisi Abbas Mirza'yı seçmiş ve onu, bölgeyi Ruslara karşı savunmanın yanısıra Rusların işgal ettiği toprakları geri almakla görevlendirmiştir.²⁶⁸

Tsitsiyanof, 1804'te Gence'yi ele geçirdikten sonra Kaçarların öngörüsünü haklı çıkarıncasına, Karabağ Han'ı İbrahim Halil'e haber göndermiş ve hanlığın Rusya'ya tabi olmasını istemiştir. Bu isteğe karşı ilk başta bir direniş gösterilse de Karabağ Hanlığı 1805 Mayıs'ında Kürekçay'da yapılan anlaşmayla hem haraç ödemeyi, hem de Rusya

²⁶³ Muriel Atkin, *The Khanates of the Eastern Caucasus and the Origins of the First Russo-Iranian War*, Ph.D. dissertation, Yale University, 1976, s. 259.; Oktay Efendizade, "Gence" maddesi, *DİA*, C. XIV, 1996, s. 19.

²⁶⁴ Tsitsiyanof'un adı, savaşlar bitse bile İranlı çocukları korkutmak gerektiğinde, tekrarlanan korkunç bir isim olarak kalmıştır. Bkz.: Rudi Matthee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor - Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", *Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 108.

²⁶⁵ Rızâ Kulî Han Hidâyet, *Ravzatus-safâ-yı Nâsirî*, c. IX, Tahran, 1385, s. 7535.

²⁶⁶ Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın bölgeye gönderdiği fermanlar, mektuplar ve destek yazıları için bkz. *Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntıka-i Kafkas*, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372, (Kaheti'ye) s. 146-149, (Süleyman Han'a) s. 155-157, (Kabartay, Çeçen ve Çerkeslere) s. 167-174, (Karakolhan'a) s. 175-178, (Muhammed Hasan Han'a) s. 179-183, (Şeki Hanlığına) s. 189-192, (Kazaklara) s. 193-194, (Çerkeslere) s. 195-198.

²⁶⁷ *Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntıka-i Kafkas*, s. 146-149; *АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею*, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлисъ, Том. II, (*Акти Sabraniye Kafkazskuyu Arheografiçeskuyu Komissieyu*, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis, C. II (1802-1806), s. 804-805, Belge No: 1654.

Rus belgelerinde, Feth Ali Şah'ın fermanı 1803 olarak yanlış tarihlendirilmiştir. Zira 1218 Zilhicce, 1804'ün Mart-Nisan aylarına denk gelmektedir.

²⁶⁸ *Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntıka-i Kafkas*, s. 150-154.

tabiiyetini kabul etmek zorunda kalacaktır. Rusya'nın asıl amacı Karabağ Hanlığı değildi, Tsitsiyanof bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: "*Karabağ Azerbaycan'a, dolayısıyla İran'a açılan kapıdır. Rusya'nın buradaki varlığı, onları korku içinde tutacaktır.*"²⁶⁹ Kendini, Kafkasları Rus hakimiyetine almaya adanmış Tsitsiyanof'un, Kafkaslardaki İlisu Hanlığının lideri Ali Sultan'a gönderdiği 9 Eylül 1805 tarihli mektup da dikkat çekicidir: "*İran yanlısı ve utanmaz Sultan, bana yazmaya cesaret ediyorsun? İki yıldır haraç vermediğiniz ve Baba Han'a (Feth Ali Şah'a) üç yüz asker gönderdiğiniz için sizi ziyaret etmemi bekleyin! Sende bir köpeğin ruhu ve eşeğin aklı var, beni sinsi bahanelerinle kandırabileceğini mi sanıyorsun? İmparatorumun sadık bir kulu olmadığın sürece, botlarımı senin kanında temizleyeceğim!*"²⁷⁰ Aslında Tsitsiyanof'un bu tavrı İlisu Hanı Ali Sultan ve onun kişiliğiyle alakalı değildir. Tsitsiyanof, hiç sevmediği ve büyük bir düşmanlık beslediği Müslüman hükümdarlara, liderlere karşı bu dili kullanmıştır. 1804 yılında savaşın başladığı aylarda, sadrazam Mirza Muhammed Şefi'nin kendine, iki taraftan da çok kan döküleceğini belirterek savaşı durdurmak adına gönderdiği mektuba çok sinirlenmiştir. Tsitsiyanof, 27 Mayıs 1804'te bir cevap göndermiş ve kendisine gönderilen mektubun yazarının hayvandan farkı olmadığını, İranlıların şu an sergilediği tavır sebebiyle Rusların gelip onları kılıçtan geçireceğini, ancak Rusların buyruklarına tabi olmaları halinde kan dökülmeyeceğini bildirmiştir.²⁷¹

Rus-Kaçar savaşının başlamasından bir yıl sonra, Rusların yeni bir cephede Fransızlarla savaşmaya başlaması, dengeleri Kaçarların lehine değiştirmiştir. Bu sebeple Rus hükümeti, Kaçarlarla yapılacak barış müzakerelerini konuşmaya başlamışlardır. İranlılarla 'barışmak' kelimelerini birarada duyan Tsitsiyanof, bu duruma kesinlikle karşı çıkmış ve barışın mümkün olmadığını iddia etmiştir. Çünkü Ruslara karşı bir yıldır direnen İranlılar, bu cüretlerinin cezasını çekmeliydiler. Zaten Kaçar Şah'ının da barış teklifini kabul etmeyeceğini de üstüne basa basa belirtmiştir.²⁷² Çar Aleksandr'ın üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan Tsitsiyanof, en kötü ihtimalle, tüm çabalarına

²⁶⁹ Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", **Belgi**, sayı 3, Kış 2012/I, s. 234.

²⁷⁰ АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлисъ, Том. II, (Акти Сабрание Кавказскуу Археографическуу Комиссиейу, Ст. Сов. Ад. Берже, Тифлис, С. II (1802-1806), s. 695, Belge No: 1414.

²⁷¹ АКАК, С. II (1802-1806), s. 808-809, Belge No: 1666.

²⁷² F. Kazemzadeh, "Iranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII, s. 333.

rağmen İranlılarla barış yapılacaksa kendi barış planının uygulanmasını teklif etmiştir. Buna göre; Kazvin ve Gilan'a kadar uzanan bir harekât daha yapılacak ve ardından Şah'a şu şartlar sunulacak: Aras Nehri sınır olmak üzere Kafkaslar Ruslara bırakılırsa ve bir milyon ruble savaş tazminatı ödenirse başkent Tahran tahrip edilmeyecek, İran fethedilmeyecek ve böylece Kaçarlar bağışlanmış olacaktı.²⁷³ Tabi ki Kaçarların, belki en kötü koşullarda kabul edeceği bu anlaşma gerçekleşmemiştir. Çünkü Kaçarlar müttefikleri İngilizlere ve bu esnada Ruslarla savaşan Fransızlara güveniyorlardı. Bu sebeple güçsüzlüklerine rağmen içinde buldukları savaştan zaferle ayrılacaklarına inanıyorlardı.

1804'ün Haziran'ında Rusya'nın Kafkasya orduları komutanı Tsitsiyonof, Rus, Gürcü ve Ermenilerden oluşan en fazla üç bin kişilik bir güçle Revan sınırında konuşlanmıştır. Revan seferine çıkan Ruslar, Kaçarların beklediklerinin çok üstünde savaştıklarını görünce şaşkınlığa uğramışlardır. Ayrıca bu savaşlara tanık olan birkaç İngiliz ve Fransız, İran askerlerinin karşılaştıkları sıkıntılılara tüm cesaretleriyle katlanmalarına karşı duydukları hayranlığı belirtmişlerdir. Kaçar ordusunun çoğunluğu süvari birliklerinden oluşuyordu. Bu süvari birliklerinin atları kullanmadaki ustalıkları, özellikle 1804 Revan muharebesine tanıklık eden Avrupalıların dikkatini çekmiştir. Atlılar, engebeli arazilerde dahi dörtnala gidip istedikleri anda aniden savrulmadan durabiliyorlardı. Anlaşılan oydu ki Kaçar süvari birlikleri bu engebeli ve yürümesi dahi zor olan Kafkas topraklarında Rus piyadelerinden, savaşmaya daha uygun olan taraftı. Dahası, bu süvari birlikleri at sürme konusundaki becerilerinin yanı sıra, kaliteli çelikten yapılmış kılıçlarını ölümcül bir beceri ile kullanmaktaydılar. Ordunun ateşli ve ağır silahları çok düşük kalitede olsa da nişancılık konusunda çok başarılıydılar. Zaten Rusların da en çok çekindiği şey, Kaçarların düşmana doğru dörtnala giderken isabetli bir şekilde ateş edebilmeleriydi.²⁷⁴ Bu yetenek şüphesiz, Türklerin en az iki bin yıldır at üzerinde rahat bir şekilde ok ve yay kullanmalarının bir yansımasıdır.

²⁷³ Muriel Atkin, *The Khanates of the Eastern Caucasus and the Origins of the First Russo-Iranian War*, s. 312.

²⁷⁴ Muriel Atkin, *a.g.e.*, s. 107, 108. Kaçar ordusuyla ilgili bilgi vermek gerekirse; Her boyun potansiyeline göre orduya destek vermesi beklenirdi. Piyadelerin kaynağı ise yerleşik yaşayanlardı. Orduya katılan askerlerin savaş ekipmanlarını temin etmeleri gerekiyordu. Üst rütbelere haricindekilere çok fazla ödeme yapılmıyordu, yapılırsa da bu ücret çok düşük miktarlarda olmuştur. Bu durum ordunun

Rusları, Revan'da şaşkırtan başka bir gelişme ise Feth Ali Şah'ın altmış beş bin askerle birlikte Tahran'dan yardıma gelmesi olmuştur.²⁷⁵ Ruslar, İran hükümdarının başkenti bırakıp geleceğini asla düşünmemişlerdir, çünkü İran şartlarındaki bir devlet için bu gelişme olağan değildir. Çünkü şahın başkenti boş bırakması isyancılara ve muhaliflere fırsat doğurmaktadır. Ancak Şah bu riski alıp büyük bir orduyla savaşa bizzat katılmıştır. Ayrıca Feth Ali Şah, Rusların Revan'a hareketlenmeleri üzerine Lenkeran Hanı Mir Mustafa'dan yüz elli silahlı adam istemiştir. Geçmiş yıllarda Kaçarlara karşı savaşan Mir Mustafa Han, bu talebi olumlu karşılamıştır çünkü onun amacı hanlığın bağımsızlığını korumaktı. Böylece Lenkeran Hanlığı askerleri, 1804 yılında başlayan savaşta Kaçarların yanında Rusya'ya karşı savaşmışlardır. Mir Mustafa Han'ın bu hamlesi Rusya'nın Kafkasya Başkomutanı General Tsitsiyanof'u çileden çıkartmıştır. Çünkü Rusya, Lenkeran Hanlığı'nın kendi himayesinde olduğunu düşünüyordu. Tsitsiyanof, Mir Mustafa Han'a karşı iki yıl boyunca tehditler savurarak yanlışımdan dönmesini telkin etmiş, aksi halde onu cezalandıracağını söylese de bunu gerçekleştirememiştir. Çünkü Rus komutan 1806'da Bakü kalesinin duvarlarının dibinde öldürülmüştür. Tsitsiyanof'un öldürülmesinden sonra Azerbaycan Hanları, Rusya'ya karşı isyan etmiş ve Kaçar Devleti'ne doğru meyletmişlerdir.²⁷⁶ 1806 yılının Haziran ayında Şah, Rusları Karabağ'dan atmak için birlik göndermiştir.

Rus hükümdar I. Aleksandr'ın emriyle, General Bulgakov'un komutasındaki Rus askerleri 3 Ekim 1806'da Bakû Hanlığı'nı işgal edip daha sonra da lağvetmişlerdir. Ardından ilerlemeye devam eden Ruslar, Kuba Hanlığını savaşmadan teslim almışlardır çünkü Şeyhali Han bu esnada dağlara kaçmıştır. Ruslar, Tsitsiyanof'un öldürülmesini takip eden yıllarda Kafkaslara asker göndererek Azerbaycan ve Dağıstan'ın büyük bir kısmını işgal etmişlerdir. 1806 sonu 1807 başlarında Lenkeran, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları hariç Azerbaycan'ın kuzey topraklarını hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu

savaş ganimeti kazanma hırsını kamçıyordu. Yani İran ordusunda düzenli bir ödeme yapılmısa da ganimet kazanma ümidi askerleri cezbediyordu.

²⁷⁵ Julius von Klaproth, **Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the years 1807 and 1808**, London, 1814, s. 222.

²⁷⁶ İ. Memmedova, **a.g.e.**, s. 30-36.

askeri hamlelerle birlikte XIX. yüzyılın ilk on yılında Kafkasların büyük bölümü Rusların eline geçmiş ve Rus hâkimiyeti Doğu Anadolu'ya dayanmıştır.²⁷⁷

(Harita 2: Kafkasya ve İran Haritası)²⁷⁸

Ruslarla savaşların yaşandığı Azerbaycan'ın valisi Abbas Mirza, hâkimiyetindeki toprakları bir bir ele geçiren Ruslara karşı savaş alanlarında hayatını hiçe saymış ve korkaklık gösteren görevlileri de cezalandırmıştır. Ancak Abbas Mirza'nın çabası Ruslara karşı zafer için tek başına yeterli olmamıştır.

²⁷⁷ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 319, 320; İ. Memmedova, **a.g.e.**, s. 36-41.

²⁷⁸ Sir Robert Ker Porter, **a.g.e.**, s. xiv.

2.5.1.1. Napolyon Bonaparte'ın İran ve Rusya Politikası

XIX. yüzyıl ile birlikte İran'ın Avrupa ile olan ilişkilerinde büyük bir artış olmuştur. Bu durumun en önemli etkenlerinden bazıları Fransa'da yaşanan gelişmeler ve Napolyon'un 'Doğu' politikasıdır. Henüz Fransız Devrimi gerçekleşmemişken, Mısır ve Türkiye'ye göre Kıta Avrupası'ndan çok daha uzakta olan İran'ın Avrupa'yla ilişkileri çok kısıtlıydı. İran'ın Avrupa ile olan ilişkileri büyük ölçüde Napolyon döneminde derinleşmiştir. Bu da Fransız Devriminin ve Napolyon'un politikalarının askeri-siyasi etkisini anlamak bakımından önemlidir.²⁷⁹ Napolyon, hedeflediği Hindistan'da Fransız etkisinin yeteri kadar var olmadığını farkındaydı. Çünkü Hindistan'da söz sahibi olabilmek için gerekli deniz gücüne sahip değildi. Bu yüzden, zaten Hindistan'a kara mesafesi olarak çok uzakta olan Fransızlar, bölgeden bir müttefik aracılığıyla oyuna dahil olmak istemişlerdir. Napolyon, İngilizlerin daha çok da Doğu Hindistan Şirketi'nin aleyhinde ve onların çıkarlarını tehdit edecek bir müttefik arayışına başlamıştır. Bölgedeki bir müttefik, Fransızlar için sadece Hindistan ve Asya'da dengeleri değiştirmeyecek aynı zamanda Fransa'nın Avrupa'da savaştığı İngilizlerin gücünü ve dikkatini Avrupa'dan uzaklaştıracaktır. Napolyon, tüm bu sebeplerle ittifak kurmayı planladığı İran Şahı'nın dostluğunu kazanmak istemiştir.²⁸⁰

1801'de kurulan İngiltere-İran ittifakı 1804'te bir sarsıntı geçirmiştir. 1801 İngiltere-İran anlaşmasının ardından 1804'te İran şahı, Ruslarla ciddi mücadeleler içerisindeyken İngilizlere güvenmiştir. Rusların Gürcistan'daki yöneticisi ve komutanı Tsitsiyanof'un Ocak 1804'te Gence'yi ele geçirmesi ardından da Revan kuşatmasına hazırlanması üzerine, İran şahı İngilizlerden maddi ve askeri yardım istemiştir. Ancak İngilizler bu yardım teklifini reddetmişlerdir. Bu sebeple Ruslara karşı kendine yeni bir müttefik arayan Feth Ali Şah, o yıllarda çok karışık olan Avrupa'da Fransa'yı bulmuştur.²⁸¹ Fransa'ya güvenmesinin sebebi ise; 1800'de Mısır'a giren Napolyon'un İran şahına yazdığı, Hindistan'a yapacağı sefer sırasında İran topraklarını kullanma

²⁷⁹ Nikki R. Keddie, **Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution**, London, 1995, s. 237.

²⁸⁰ Napolyon önderliğindeki Fransa ile İran arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: İradj Amini, **Napoleon and Persia: Franco-Persian Relations under the First Empire: Within the Context of the Rivalries Between France, Britain and Russia**, Washington D.C., 1999.

²⁸¹ İradj Amini, **Napoleon and Persia**, s. 49, 50.

teklifini içeren mektuptur. Ayrıca bu senelerde Napolyon gücünün zirvesindeydi.²⁸² Yani Kaçarların aradığı Avrupalı, güçlü müttefik olabilirdi. Napolyon da İran'ı hem Rusya ile İngiltere'ye karşı stratejik bir müttefik hem de yeri geldiğinde kullanılabilecek bir koz olarak yanında bulundurmak istemiştir.²⁸³

Kaçarlar, Rus savaşının başlangıcında 1804'te, özellikle teknolojik anlamda Fransa'dan yardım istemiştir. Kaçarların, Fransa ile irtibata geçmelerinin temel sebebi İngiltere'nin İran-Rus savaşında sürekli saf değiştirmesidir. İngiltere temel olarak Rusya'nın İran'daki faaliyetlerine karşıydı, sebebi her zaman ki gibi Hindistan'a gelebilecek bir tehdidi henüz oluşmadan engellemektir.²⁸⁴ Ancak İngiltere ile Rusya 'Üçüncü Koalisyon'da (1803-1806) Napolyon'a karşı ittifak ettiklerinde İngiltere, Rusların Kafkasya ve dolayısıyla İran'a karşı yaptığı hamlelere göz yummak zorunda kalmıştır. Bu dönemde İngilizler, İran-Rus ilişkilerine pek fazla karışmamışlar, karıştıklarında da yanlarında buldukları taraf Rusya olmuştur. Bu koalisyon çerçevesinde önceki yıllardaki müttefiki İngiltere'nin artık Rusya'nın yanında olmasının da etkisiyle, Kaçarlar 1805-1807 yıllarında Üçüncü Koalisyon'un muhatabı Fransızlarla irtibata geçip, yardım talebinde bulunmuşlardır. İngilizlerden ümidini tamamıyla kesen Feth Ali Şah, 1804'ün sonlarında Napolyon'a bir mektup yazmıştır. Bu mektup bir Ermeni aracılığıyla Osmanlı'daki Fransız büyükelçisine ulaştırılmıştır.²⁸⁵ Bu karşılıklı menfaate dayanan ilişkiler çerçevesinde 1805 ve 1806 yıllarında Fransız elçi Pierre Amédée Jaubert ve subay Antoine Alexandre Romieu, Napolyon'dan gelen mektupları Tahran'a sunmuşlardır.²⁸⁶ Fransa'nın bu girişimleri Kaçarlar tarafından olumlu karşılanmıştır. Yapılan müzakerelerin ardından İngiltere ve Rusya'ya karşı İran-Fransa birliği kurulmuş ve 4 Mayıs 1807'de Finkenstein Antlaşması imzalanmıştır. Fransa, Kaçar Hanedanı kurulduğundan beri Osmanlı İmparatorluğu'na ortak bir sefer

²⁸² R. M. Savory, "British and French Diplomacy in Persia, 1800-1810", *Iran*, Vol. 10, 1972, s. 31.

²⁸³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. VIII, s. 51.

²⁸⁴ İngilizlerle Avrupa'da başa çıkamayan Napolyon Bonapart Hindistan'a varma amacıyla 1798'de elli bin kişilik orduyla Mısır'a inmiştir. Bkz.: Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Devlet-i Tarih-i Osmaniye*. (Günümüz Türkçesine aktaran: M. Sait Karaçorlu), İzmit/Kocaeli: Volga Yayıncılık, 2014, s. 184. İngiltere de Fransa'nın bu hamlesi sonrası 'Üçüncü Koalisyon'da Napolyon'a karşı Rusya'yla müttefik olduğunu ilan etmiştir.

²⁸⁵ İradj Amini, *Napoleon and Persia*, s. 51.

²⁸⁶ Florence Hellot-Bellier, "France iii. Relations With Persia 1789-1918", *Encyclopædia Iranica*, online edition, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/france-iii-relations-with-persia-1789-1918> (erişim tarihi 11 Mart 2018), (eserin yazılı basımı için bkz. C. X, Fasikül II, s. 131-136).

düzenlemek hem de birkaç bin İranlının, Hindistan'da İngiltere'ye karşı savaşan Maisur²⁸⁷ Sultanı Tipu'ya yardım etmelerini sağlamak için ittifak kurmaya çalışıyordu.²⁸⁸ Zaten Fransa'yı yönettiği dönemde İran ile olan ilişkileri ve Napolyon'un hem Ruslara hem de İngilizlere karşı Feth Ali Şah ile ittifak yapma planları açıkça görülmektedir.

Napolyon, 1804'te imparatorluğunu ilan ettikten sonra Ruslarla savaşmış ve kesin bir zafer kazanmıştır. Fransız imparatoruyla baş edemeyeceğini anlayan I. Aleksandr, Fransa ile ittifak kurma yoluna gitmiştir. İki liderin yaptıkları görüşmeler neticesinde 1807'de İngiltere'ye karşı ittifak oluşturmuşlar ve siyaset dengeleri yeniden değişmiştir. Ancak bu ittifak uzun sürmeyecek ve 1812'de Fransa ile Rusya arasında tekrar savaş başlayacaktır.²⁸⁹

2.5.1.2. Finkenstein Antlaşması (1807)

Hem Napolyon Savaşları (1803-1815) öncesinde, hem de savaş sırasında Avrupa'nın önde gelen devletleri kendi aralarında savaşırken, İran'ı yanlarına çekmek istemişlerdir. Tabii bunun sebebi askeri değildi. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın İran'la ve sömürge yolları üzerinde bulunan bu bölgeyle ilgili planları vardı. Bu bağlamda Fransa, Rusya'ya karşı İran'la bir ittifak yapamaya çalışıp bunun için 1796'da Kaçar payitahtı Tahran'a bir heyet göndermesine rağmen Kaçarların çekimsiz tavrı sebebiyle bu girişim başarılı olmamıştır. Ancak Rusların Kafkaslardaki emperyalist girişimleri dengeleri değiştirmiştir. Bu yüzden Rusya'ya karşı tek başına başarılı olamayacağını bilen Kaçarlar, yaklaşık on yıl önce geri çevirdiği ittifak teklifine yani Fransa'ya yüzünü dönmüştür. Rus savaşları sırasında İngiltere'den yeterli destek göremeyen Kaçarlar, o yıllarda İngiltere ve Rusya'yla anlaşmazlık içinde olan Fransa'dan medet ummuşlardır. Bu doğrultuda, Feth Ali Şah önce Napolyon hakkında bilgi edinmiş, daha sonra da 1805'te, İngiltere'ye karşı birlikte hareket etmek istediğini bildiren bir mektup göndermiştir.²⁹⁰ Feth Ali Şah, bu ittifak teklifine karşılık 1806'da İran'a gelen

²⁸⁷ Günümüz batı dillerinde Mysore veya Mysuru olarak geçen, güney Hindistan'da yer alan bir şehir.

²⁸⁸ R. M. Savory, **a.g.e.**, s. 31; Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 124, 125.

²⁸⁹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 320, 321.

²⁹⁰ Mahmud Mahmud, **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve İngiliz I**, Tahran, h. 1353, s. 56; Semavi Eyice, "Pierre-Amédée Jaubert" maddesi, **DİA**, C. XXIII, 2001, s. 577.

Napolyon'un elçisi Amédée Jaubert'i memnuniyetle karşılamıştır. Daha sonra Jaubert Fransa'ya dönerken, Feth Ali Şah kendi elçisini onunla birlikte göndermiştir. 1807'de İran ile Fransa arasındaki mektuplaşmalar devam etmiş, bu irtibatın nihayetinde Napolyon 12 Nisan 1807'de, Kaçarlar ile bir ittifak antlaşması yapmaya ve İran'a yetkili göndermeye karar vermiştir.²⁹¹ Böylece Fransa'nın ilk ittifak girişiminin ardından on bir yıl sonra, Rusya ile başı belada olan İran ve Rusya'nın düşmanı olan Napolyon liderliğindeki Fransa, 4 Mayıs 1807'de Tahran'da Finkenstein Antlaşmasını imzalamıştır.²⁹² Zaten Rusya ve İngiltere'yle başı belada olan ve bu devletlerin topraklarındaki faaliyetlerinden sıkılan İran ve Osmanlı gibi diğer İslam ülkelerinde de Fransızlara karşı bir sempati oluşmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonucu bu yıllarda İslam coğrafyasında Fransa'nın ve Napolyon'un prestiji artmıştır.²⁹³ Finkenstein Antlaşması da bu yakınlaşmanın bir yansımasıdır.

İki ülke arasındaki bu gelişmelerin ardından imzalanan 1807 Finkenstein Antlaşması ile Feth Ali Şah, Napolyon'un Hindistan seferine destek olmak, bu bölgeye giden Fransız kuvvetlerinin İran'dan geçmelerine müsaade etmek bir yana İngiltere ile olan tüm diplomatik ilişkileri kesmeyi de taahhüt etmiştir.²⁹⁴ Ayrıca Fransa, Finkenstein Antlaşması'yla mevcut İran topraklarının bütünlüğünü tanıyıp, garanti edip, Rusların eline geçen Gürcistan'ın İran'ın bir parçası olduğunu, bölgenin Ruslara karşı korunmasını ve nihayetinde Rusya'yla gelecekteki bir barış anlaşması aracılığıyla Rusya'nın Gürcistan ve İran topraklarını tahliye edeceğini taahhüt ettiğinde²⁹⁵ henüz Fransa-Rusya savaşı devam etmekteydi.

Bu ittifak çerçevesinde Fransa, İran'a top ve tüfek satacak, Fransız askerleri de Feth Ali Şah'ın kalelerini ve ordusunu Avrupa tarzında güçlendirip eğitmek için İran'a gönderecektir. Napolyon'un İran-Fransa ittifakı gereğince gönderdiği asker ve

²⁹¹ Iradj Amini, **Napoleon and Persia**, s. 95, 96.

²⁹² Florence Hellot-Bellier, "France iii. Relations With Persia 1789-1918", **Encyclopædia Iranica**, online edition, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/france-iii-relations-with-persia-1789-1918> (erişim tarihi 11 Mart 2018), (eserin yazılı basımı için bkz. C. X, Fasikül II, s. 131-136); Antlaşma metni ve maddeleri için bkz.: J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, New York, 1958, s. 77-78 (doc. no: 30); Iradj Amini, **Napoleon and Persia**, s. 205-208 (Appendix II).

²⁹³ Geoffrey Bruun, **Europe and the French Imperium 1799 - 1814**, New York, 1938, s. 183.

²⁹⁴ J. C. Hurewitz, **The Middle East and North Africa in World Politics**, II vol., 1975, s. 184, 185.

²⁹⁵ Iradj Amini, **Napoleon and Persia**, s. 102.

personelin başarılı reformları sonrasında Abbas Mirza, batının askeri sistem ve tekniklerine hayran olmuştur. Zaten İran şahı da Finkenstein Antlaşması'nın en büyük getirilerinden biri olarak askeriye'nin batılı tarzda modernleşmesi olduğunu düşünüyordu. Feth Ali Şah ve veliahdı Abbas Mirza'nın, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı padişahı III. Selim tarafından başlatılan askeri reformlardan etkilendikleri de çok açıktır. Anlaşılan hem Osmanlı hem de İran Türkleri, Avrupa ordularının Türk-İslam ordularına karşı son iki yüzyıldaki üstünlüğünün sebeplerinin askeri eğitim ve teknoloji kaynaklı olduğunun farkına varmışlardı.

Fransa'nın tüm bunlar karşılığında İran'dan istediği; İngiltere'ye savaş açıp Hindistan'a saldırması ve bunları yaparken aynı amaç için Afganları da teşvik edip cesaretlendirmesiydi. Ayrıca Fransız donanmasının, İran'ın kontrolündeki Basra Körfezi'ni kullanmasına ve Fransız ordusunun da İran toprakları üzerinden Hindistan'a gitmesine izin verilecekti. Buna rağmen Feth Ali Şah, pragmatist düşünerek kendisi ve ülkesi adına hiçbir getirisi olmayacak Hindistan seferi için Fransızlara bir söz verip bu yükün altına girmemiştir. Ancak şah, siyasi bir akılla Fransızların Hindistan seferinden coşkuyla bahsederken Kafkas meselesinin de bir an önce çözülmesi gerektiğini dile getirmiştir.²⁹⁶

Kaçarların, kuzeyden gelen Rus saldırılarına karşı daha iyi direnip karşılık verebilmesi için, Napolyon söz verdiği üzere İran ordusunu modern anlamda eğitmesi amacıyla 1807'de General Gardane²⁹⁷ ve yetmiş kişilik askeri heyeti Tahran'a göndermiştir.²⁹⁸ Ancak Gardane'nin bu görevi çok uzun sürmemiş ve heyetiyle birlikte 1809'da İran'dan ayrılmışlardır. Çünkü Fransa ile Rusya uzlaşıp, barış antlaşması imzalayınca dost-düşman değişmiş bu sebeple de Fransa, İran'a verdiği desteği geri çekmiştir.²⁹⁹

²⁹⁶ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 125.

²⁹⁷ Napolyon'un 10 Mayıs 1807'de General Gardane'a verdiği talimatlar için bkz.: J. C. Hurewitz, **a.g.e.**, s. 78-80 (doc. no: 31).

²⁹⁸ Stephanie Cronin, "*Building a new army: military reform in Qajar Iran*", **War and Peace in Qajar Persia**, Edited by Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 55.

²⁹⁹ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s. 17.

2.5.1.3. Tilsit Antlaşması (1807)

Fransa'nın henüz Ruslarla savaşı devam ederken, Napolyon'un Kaçarları desteklemesinin asıl amacı Rusların Avrupa'daki birliklerini Kafkas cephesine doğru kaydırmasını sağlamaktır. Ancak daha sonra Fransa-Rusya arasındaki düşmanlığın giderilmesi ve ilişkilerin düzelmesiyle Fransa, İran'ı Ruslara karşı destekleyemeyecek bir konuma düşmüştür. Çünkü Finkenstein Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra Napolyon ile Aleksandr (Temmuz 1807'de) Tilsit Antlaşması'yla Fransız-Rus savaşını bitirmişlerdir. Yapılan bu antlaşmayla birlikte iki ülke anlaşmazlıklarda birbirlerine yardım etmeyi taahhüt etmişlerdir. Rusya, İngiliz İmparatorluğu karşısında kıta ablukasına Fransa'nın yanında katılmayı kabul ederken, Fransa da Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu³⁰⁰ ve Kaçarlara karşı destek olacaktır.³⁰¹ Buradan anladığımız, hem İngiltere hem Fransa, İran'ı Ruslara karşı bir koz olarak kullanmış ve bu dönemlerde de Kaçarlara yardım etmekten imtina etmemişlerdir. Ancak İran'la ittifak halinde olmaları Ruslarla görüşüp sorunları çözmelerine engel olmamıştır. Çünkü İran'ın ne siyasi ne askeri ne de iktisadi yaptırım gücü vardı. Bu devletlerin Ruslarla aralarının düzelmesi ise müttefikleri İran'a sırt çevirmelerini gerektiriyordu çünkü Rusya kaybedilmek istenilmeyen bir müttefik, savaşması ve uğraşması ise zor bir düşmandı. Bundan dolayı Tilsit Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın Kafkasya ve Gürcistan'da yaptığı ihlaller ve İran'ın buna karşı takındığı tavır Napolyon'un ilgisini çekmemiştir.³⁰²

1807-1808'de Fransa ile Rusya işbirliği yaptığında Napolyon'un Aleksandr'dan bir isteği vardı; İngilizleri Hindistan'dan söküp almak için Kaçarları da yanlarına alarak Fransızlara yardım etmeleri. Aleksandr'ın, babası gibi olabildiğince savaştan uzak durmaya çalışan bir karakteri vardı, bu fikrin de çok mantıklı olmadığını düşünüyordu. Ancak bu planın henüz Hindistan'a ulaşmadan başarısızlıkla sonuçlanacağını bilse de kesin bir şekilde reddedememiştir. Çünkü Çar, Rusların Anadolu ve İran Türklerine

³⁰⁰ Napolyon, Rusya ile Tilsit Anlaşmasını yaptığında önce Osmanlı'nın silah bırakmasını ardından Rusya-Osmanlı arasında yapılacak barışa aracı olması şart koşulmuştur. Müzakerelerin yapıldığı Paris'e Osmanlı Devleti'ni temsilen Muhib Efendi katılmıştır. Ancak Rusya'nın taleplerinin kabul edilmeyecek derecede ağır olduğu ortaya çıkınca Osmanlı-Rus savaşı 1809'da kaldığı yerden devam etmiştir. Bkz.: Abdurrahman Şeref, **Fezleke-i Devlet-i Tarih-i Osmaniye**, (Günümüz Türkçesine aktaran: M. Sait Karaçorlu), İzmit/Kocaeli: Volga Yayıncılık, 2014, s. 196.

³⁰¹ Ali Ekber Bina, **Tarih-i Siyasi-i ve Diplomasi-i İran**, Tahran, h. 1337, s. 116.

³⁰² Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 129.

karşı savaşlarında³⁰³ Napolyon'dan destek istemiştir.³⁰⁴ Fransa'nın İngiltere'ye karşı yardım isteğini geri çevirip, Osmanlı'ya ve İran'a karşı kendilerine yardım etmelerini istemek ince bir diplomasi gerektiriyordu.

Feth Ali Şah, Fransa ile Rusya'nın Tilsit Antlaşmasını imzalamalarından 1808 yazına kadar, Napolyon'un Finkenstein Antlaşması'ndaki yükümlülüklerini yerine getireceğine inanıyordu. Ancak Napolyon'un neden Gürcistan'da sınırların yeniden şekillendirilmesini Tilsit Antlaşması'nın şartlarından biri haline getirmediğini anlayamıyordu. Çünkü, Aleksandr, Napolyon'a yenildikten sonra barış istemişti ve bu şartlar altında sunulan maddeleri kabul etmesi gerekirdi.³⁰⁵ Çünkü 1807'deki Finkenstein Antlaşması'na göre Napolyon, hem Gürcistan'ı Kaçarlara geri verecek hem de Ruslara karşı daha iyi mücadele edebilmeleri için askeri teçhizat ve İran ordusundaki askerleri eğitmek için subaylar gönderecekti. Bunların gerçekleşmediğini gören Kaçarlar artık Tilsit Antlaşmasının bir ihanet olduğunu anlamışlardır.³⁰⁶ Kaçarlar, uğradıkları ihanetin yani Rusya-Fransa ittifakının ardından 1809'dan itibaren tekrar İngiltere'ye yanaşmışlardır. Bu iyi ilişkiler sonucu Fransa'nın yerini İngiltere almış ve İran'ı Rusya'ya karşı savaşında, hem askeri eğitim hem de maddi olarak İngilizler desteklemiştir.³⁰⁷

Kaçarların ihanet olarak gördüğü Tilsit Antlaşması, Fransızlar için farklı bir anlam taşıyordu. Fransızlar, Ruslarla yapılan anlaşmadan sonra Kaçarlara tamamen sırtını dönmeyi düşünmemişlerdir. Onların amacı Rusya ile İran arasında arabuluculuk yaparak, barışı tesis etmek ve topyekûn İngilizlere saldırmaktı. Bu pek de mümkün gözüküyordu çünkü, Aleksandr Gürcistan'dan ayrılmayı, Feth Ali Şah ise egemenlik alanı olarak gördüğü toprakların Rus istilasına uğramasını asla kabul etmeyecekti. Bu sebeple Napolyon, kurulmasını istediği ittifak ve barış için daha fazla çaba

³⁰³ Bu anlaşma sonucu Fransa aslında yayılma bölgesi olan Eflak ve Boğdan'ın Rusya tarafından işgaline göz yummuştur. Bkz. Ahmet Şimşirgil, **Kayı (IX - Sonun Başlangıcı)**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 24.

³⁰⁴ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 62.

³⁰⁵ R. M. Savory, "British and French Diplomacy in Persia, 1800-1810", **Iran**, Vol. 10, 1972, s. 35.

³⁰⁶ Fransa, Tilsit'te Rusya ile yaptığı anlaşma sonucu siyasi bir manevrayla Yakın Doğu politikasını değiştirmiştir. Bu manevrayla, Kaçarlarla birlikte Osmanlılara da ihanet etmiştir çünkü Osmanlı Devleti Fransızların güvencesi ile Büyük Britanya ve Rusya ile savaşa girmişti. bkz.: Geoffrey Bruun, **Europe and the French Imperium 1799 - 1814**, New York, 1938, s. 183.

³⁰⁷ İ. Memmedova, **Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, s. 66.

harcamamıştır. Fransız hükümdar daha kolay yolu seçmiş ve Finkenstein Antlaşması ile kurulan Fransız-Kaçar ittifakı geçerliliğini yitirmiştir.³⁰⁸

Finkenstein Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İran'da görevlendirilen Fransız heyeti, kısa sürede değişen Avrupa siyasetinin kurbanı olmuştur. Çünkü Finkenstein Antlaşması'nın imzalanmasından iki aydan biraz fazla bir süre sonra, Napolyon ve Çar, Tilsit Antlaşması'nı imzaladığında İran'daki Fransız etkisi mecburen azalmıştır. Gardane ve heyetinin görevlerinin, Tilsit Antlaşması'yla baltalanmasından birkaç yıl sonra Feth Ali Şah yardıma gelen Fransızları kovmaya ve gerekli Batı yardımını İngiltere'den almaya karar vermiştir.³⁰⁹

Yukarıda belirttiğimiz gibi aslında Napolyon, Ruslarla işbirliği yapmasına rağmen İran'ı da gözden çıkarmamıştı. Çünkü hem İran'ın stratejik konumundan yararlanmak istiyordu hem de bu müttefiği İngilizlere kaptırmak istemiyordu. Aklındaki müthiş fikir; İngilizlere karşı Fransız, Rus ve Kaçar ittifakını oluşturmaktı. Fransa, Rusya ve İran'ın İngiliz Hindistan'ına karşı kombinasyonu müthiş bir durumdu. Ancak son yıllarda yaşanan gelişmeler bu işbirliğini imkansız kılmış ve Kaçarlar müttefik olarak İngilizleri seçmiştir. Bu şartlar altında da Fransız heyetinin İran'da kalması mümkün değildi.³¹⁰ Heyetin İran'dan gönderilmesinin bir sebebi de İngilizlerin, düşmanı olan Fransa'nın askeri heyetinin, sömürge yolları üzerindeki müttefiki İran'da bulunmasından duyduğu rahatsızlıktır.

2.5.2. 1807-1813 Yılları

2.5.2.1. İngiltere'nin Elçisi Harford Jones ve İran-İngiltere Antlaşması (1809)

Fransa'nın İran'a sırtını dönüp Rusya'yla anlaşma imzalamasıyla birlikte, sömürge yolları üzerinde, Hindistan'ın güvenliği açısından hayati bir noktada bulunan

³⁰⁸ Ahmed Tac Behş, **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve Rusya der Nima-yı Evvel-i Nuzdehom**, Tebriz, 1337/1918-19, s. 44, 45.

³⁰⁹ Stephanie Cronin, "*Building a new army: military reform in Qajar Iran*", **War and Peace in Qajar Persia**, Edited by Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 56.

³¹⁰ Abd ül-Rezzak Donboli, **Ma'aser al-Sultaniya**, Tebriz, 1242/1826, (Çev: Sir Harford Jones Brydges, **The Dynasty of the Kajars** (The Reigning Royal Family of Persia), London, 1833) s. 373-379.

İran'ı elinin altında tutmak isteyen İngiltere'ye büyük bir fırsat doğmuştur. Kaçarlar da Ruslara karşı tek başlarına mücadele edemeyecekleri için Avrupa'daki savaşları ve değişen dengeleri yakından takip ediyorlardı. Fransa ile Rusya'nın anlaşmasının ardından sırtını yaslayabileceği bir güç olarak İngiltere kalmıştır. Kaçarlar, artık Rus sorununu İngiltere'nin yardımı olmaksızın çözemeyeceklerini anlamışlardır. Asya'da hayati çıkarları olan, Rusya haricinde tek Avrupa devleti İngiltere'ydi. Kaçarların planı, İngiltere'nin desteğiyle, Rusya'ya tatmin edici bir sınırı kabul ettirmektir.³¹¹ İngiltere de zaten İran'ın Rus kontrolü altına girmesini istemiyordu. Böylece İran'ın Avrupa'da müttefiki olabilecek devlet olarak İngiltere kalmıştır.

İngilizler, Fransızların Kaçarlarla ilişkilerini takip ediyorlardı. Çünkü Fransızların İran üzerinden Hindistan'a saldırma ihtimali oldukça yüksekti. İngilizler bu ihtimali bertaraf etmek için 1807'de girişimlere başlamışlar ve Kaçarlarla ilişkilerini geliştirmişlerdir. Böylece Fransızlar, Hindistan'a ulaşmak için İran'ı bir sıçrama tahtası olarak kullanamayacaktı.³¹² 1807'de Sir Harford Jones, İngiltere Kralı'nın elçisi olarak görevlendirilmiş ve ona majesteleri adına İran Şah'ı ile bir antlaşma imzalama yetkisi verilmiştir.³¹³ Harford Jones, birkaç bağlantı kurmuş ve girişimlerinin sonuçlarını bekleyip 1808'in sonuna kadar İran'a gelmemiştir. Feth Ali Şah ise konjonktür gereği³¹⁴ İngilizlerle bir antlaşma yapmanın gerekliliğini düşündüğü için Harford Jones'u Tahran'a çağırılmış ve ittifak için anlaşmaya varılmıştır. 1809'da İran'a gelen İngiliz elçisi Harford Jones, İran Şah'ı ile görüşmüş ve ona, Fransız elçilerini topraklarından kovması karşılığında yüklü miktarda parayla birlikte Hindistan'ın bir kısmını ve Kaçar Devleti'nin kullanması için Hazar Denizi'nde bir donanma oluşturmayı teklif etmiştir.³¹⁵ Zaten Harford Jones, İran'a geldiğinde Feth Ali Şah, Napolyon'un sadece Fransa'nın siyasi çıkarları uğruna İran'la ilgilendiğinin farkına varmıştı.³¹⁶ Fransa'nın Rusya'yla anlaşması üzerine, aslında onun da İngilizlerle anlaşmak dışında yapabileceği başka bir

³¹¹ Edward Ingram, "An Aspiring Buffer State: Anglo-Persian Relations in the Third Coalition, 1804-1807", **The Historical Journal**, Vol. 16, No. 3, Sep., 1973, s. 532.

³¹² R. J. Moore, "India and the British Empire", **British Imperialism in the Nineteenth Century**, Ed.: C. Eldridge, London, 1989, s. 72, 73.

³¹³ George Canning to Harford Jones, no. 1, 28 May 1807, **FO 60/1**.

³¹⁴ Rusya savaşlarında yardım aldığı Fransa'nın Rusya ile Tilsit Antlaşması'nı imzalayıp karşı safaya geçmiştir.

³¹⁵ İ. Memmedova, **Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, s. 56, 57.

³¹⁶ C. H. Philips, **The East India Company 1784-1834**, Oxford Uni. Press, 1961, s. 176.

hamle yoktu. 12 Mart 1809'da yapılan anlaşmaya göre³¹⁷; İran'daki Fransız heyeti sınır dışı edilecek, herhangi bir Avrupa ordusu Basra Körfezi'ne veya Hindistan'a geçmeye kalkışırsa İran bunu reddedecek ve karşı koyacaktır. Bunun karşılığında da İran'ın bir Avrupalı devlet tarafından saldırıya uğraması durumunda İngiltere askeri, siyasi veya iktisadi anlamda yardım etmeyi taahhüt etmiştir.³¹⁸ Ayrıca Napolyon ve Rus çarına karşı birleşen İngiltere ve İran'a Osmanlılarla Avusturya da katılmış böylece yeni bir ittifak bloğu ortaya çıkmıştır.³¹⁹

1809'da Sir Harford Jones'un girişimleriyle imzalanan antlaşmayla birlikte İran'daki Fransız nüfuzunun yerini İngiliz nüfuzu almıştır. Anlaşmanın şartı olarak Kaçarlara, Ruslardan gelecek bir barış teklifini kabul etmemekle birlikte savaşmaya devam etmeleri altı çizilerek tavsiye edilmiştir. Zaten bu yakınlaşmanın ve anlaşmanın temel sebebi İran'ın Rusya'ya karşı savaş halinin devam etmesi içindir.³²⁰

Sir Harford Jones'un İran'a görevlendirilmesiyle birlikte diplomatik ilişkiler daha resmi bir hal almaya başlamıştır. Antlaşması başarı ile sonuçlanınca Harford Jones, majestelerinin vekili olarak İran'a atanmıştır.³²¹ Bunun karşılığı olarak Feth Ali Şah'ın elçisi, Kasım 1809'da Britanya Kralı III. George'un yanına İngiltere'ye gönderilmiştir.³²²

2.5.2.2. Kaçar-Rus Savaşının İkinci Safhası

1809 yılının yaz aylarında Feth Ali Şah, Rusya'ya yeni bir saldırı için hazırlıklara başlamış ve Azerbaycan'ın nüfuzlu hanlarını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. İran şahı, Dağıstan'a, Kubalı Şeyh Ali Han'a, Lenkeran Hanı Mir Mustafa'ya, Osetyalılara ve Gürcistan'daki Türk Paşalara ferman göndererek Rusya'ya

³¹⁷ Antlaşma metni için bkz.: C. U. Aitchison, **A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries**, Vol. X (The Treaties, etc. Relating to Persia and The Persia Gulf), Calcutta, 1892, s. 45-48 (treaty no: V).

³¹⁸ **British and Foreign State Papers**, Vol. I, Part I, (1812-1814), Compiled by Foreign Office, London, 1841, s. 258-261.

³¹⁹ J. Holland Rose, "The Contest With Napoleon (1802-1812)", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, s. 371.

³²⁰ Nikki R. Keddie, **a.g.e.**, s. 237, 238.

³²¹ Sir Harford Jones'un İran'da görevli olarak bulunduğu yıllarda gözlem ve notlarını kaleme aldığı eseri: Sir Harford Jones, **An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia, in The Years 1807-11**, Vol I, London, 1834.

³²² 1809, **FO 60/2**.

karşı birlikte hareket edip büyük bir saldırı için çağrıda bulunmuştur. Ancak bu tarihten sonra dengeler değişmeye başlamış ve Lenkeran Han'ı Mir Mustafa, Rusya'ya yakınlaşıp Kaçarlara düşmanca tavırlar sergilemiştir. Bunun üzerine Kaçar askerleri, Lenkeran Hanlığı'na birden fazla sefer düzenlemişlerdir. Kaçar ordusu, saldırıların sonucunda 1809 yılının sonlarına doğru Mir Mustafa Han'ın Kaçar Şah'ı Feth Ali'ye itaat edip sadakatini bildirmesiyle birlikte hanlık topraklarını boşaltmışlardır.³²³

İran şahı, 1810'da Osmanlı'yla Rusya arasında bir anlaşma sağlandığı söylentisiyle oldukça endişelenmiştir. Çünkü bu demek oluyordu ki; Rusya, Osmanlı ile savaştığı cephelerdeki askerleri Kafkas cephesine yığacak. Feth Ali Şah, 1809'da Rusya'ya saldırmadan evvel Osmanlı'ya teklif ettiği ittifakın karşılıksız kalması ve Rusların Osmanlı ile anlaşma ihtimali üzerine, Vehhabilerin yol açtığı sınır sorunları devam etse de Kaçarlar 1810-1811 senelerinde Rus savaşları sebebiyle Osmanlı'yla barış yapmak istediklerini bildirmişlerdir.³²⁴ Altı senedir süren Kaçar-Rus savaşının ardından 1810'dan itibaren Kaçarlar gibi Ruslar da barış yapmak istiyorlardı. 1810'da Ruslar, askeri sorunlar da yaşadıkları için Kaçarlarla barışın yolunu aramışlar ancak elle tutulur bir taviz vermemişlerdir. Bu yüzden Kaçarları sıkıştırıp, onların barış için Ruslara gelmesini sağlamak adına Afganları İran'a karşı kullanmak istemişlerdir. İran ile görüşmelerde yaptıkları en büyük jest, kasıtlı olarak tahta çıkmadan önceki adı olan Baba Han olarak andıkları, Feth Ali'nin şahlığını tanımaktır. Bu şekilde görüşmelerden bir sonuç yani barış çıkmayınca, bunun sorumlusu olarak İngilizlerin başarısız arabuluculuğu olduğunu düşünmüşlerdir.³²⁵

Çok da haksız değillerdi çünkü; iki taraf altı yıl savaşmış herhangi bir sonuç elde edemeyip barış görüşmelerine başlamışlar ancak araya o sırada İran'da bulunan İngiliz elçisi Harford Jones girmiştir. İngiliz elçisi, Kaçarlara İran'ın hali hazırda yetecek kadar güce ve orduya, yeteri kadar toprağa sahip olduğunu hatırlatarak, İran'ın büyük Şah'ının Rusya ile barış yapmaya ihtiyacı olmadığını empoze etmiştir. Ayrıca bu telkinlere rağmen İran'ın, Rusya ile barış antlaşması imzalaması halinde, İran'ı terk edeceğini

³²³ İ. Memmedova, **a.g.e.**, s. 45-55.

³²⁴ **B.O.A., AE.SMST.IV.**, Dos. No: 0001, Göm. No: 00034.; **B.O.A., HAT**, Dos. No: 795, Göm. No: 36897.

³²⁵ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 139, 140.

söyleyerek tehdit etmiştir. Bu arada İran ile Rusya'nın arasının düzelmesini istemeyen sadece İngilizler değildi. Rusya ile İran'ın savaş halinde kalması Osmanlıların da istediği bir durumdu. Çünkü bu savaş hali devam ederse Rusya, Gürcistan sınırındaki Osmanlı askerlerine saldıramayacaktı.³²⁶ Bu gelişmelerle birlikte barış ihtimalinin kalmamasının ardından müçtehitler 1810'da altı yıldır devam eden savaşta askerlerin şevkini ve tutkusunu artırmak amacıyla, İslam devleti olan İran'ı istila etmek istedikleri için Ruslara karşı yeni bir kutsal savaş yani cihat ilan etmişlerdir.

Rus savaşları devam ederken Kaçarlar, 1805-1811 arası muhtelif zamanlarda Afganlarla da uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu durum İran'ın güvenliğini tehlikeye atsa da asıl sorun soydaşları Osmanlılar ile ilişkilerin gittikçe kötüleşmesiydi. 1811'de Osmanlı Devleti'nin Bayezid Sancağı'ndan çıkıp sınırları aşarak Azerbaycan bölgesine gelen Kürtler, en az onbeş köyü yerle bir etmiştir. Kaçarlar olaya hızlıca tepki verip Kürtlerin liderini öldürmüştür. Feth Ali Şah, artık Rusya ile sürdürülen savaşa karşı daha çok önlem almak için Osmanlı ile savaşı bitirmeye çalışıyordu, nihayet 1812'de savaş sona ermiş ancak ortak düşman Ruslara karşı bir ittifak ortaya çıkmamıştır. Çünkü Osmanlı, İran'dan sonra Rusya'yla da ayrı bir barış anlaşması imzalamıştır.³²⁷

1812 başlarında 20 bin kişilik Kaçar ordusu Karabağ'a girmiştir. 1812'nin Nisan ayında Rusya, Kaçarlara barış teklif etse de dördüncü madde yani "*Lenkeran Hanlığı İmparatorun himayesi altında olan tarafsız bir hanlık olarak ilan edilir*" maddesi sebebiyle antlaşma İran tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü Kaçarlar bu toprakları kendi hâkimiyet alanı olarak görüyorlardı. Barış teklifinin kabul edilmemesinin ardından Kaçar ordusu, 4-9 Ağustos 1812'de Lenkeran'a girip hanlık topraklarını talan etmişlerdir. Bu sefer sırasında İngilizler Kaçarlara, Ruslar da Lenkeran Hanlığına yardım etmiştir. Ancak bu olaylar yaşanırken Asya siyasetinde kartlar yeniden karılmış ve dengeler yine değişmiştir. Çünkü 1807 Tilsit Antlaşması'ndan beri Rusların müttefiki olan Napolyon Fransa'sı Rusya'ya saldırmıştır. 1812 yılı Kaçarların Rusya karşısında başarı elde edebilmesi için çok uygun bir zamandı; Kafkasya'da Rus karşıtı ayaklanma başlamış ve Napolyon, 600 binden fazla askeri Rusya'nın istilasıyla görevlendirmişti.

³²⁶ İ. Memmedova, **a.g.e.**, s. 62, 63.

³²⁷ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 113.

Tüm bunlara rağmen 1812 ve sonrası İran için kötü anılan yıllardır. Rusya'nın bu kadar badireyi en az zararla atlatabilmesinin en önemli sebebi İngiltere'yle ittifak yapmak istemesi ve İngiltere'nin de uluslararası dengeleri gözeterek (ortak düşman Fransa karşısında Rusya ile yeni bir ittifak kurma düşüncesiyle) bunu kabul etmesidir.³²⁸ 1812'de Napolyon'un Rus Çarıyla anlaşmazlığa düşmesi üzerine İngiltere ve Rusya uzlaşmış, 18 Temmuz 1812'de barış antlaşması imzalamışlardır.³²⁹ Yapılan İngiliz-Rus barışı sebebiyle İran ordusundaki İngiliz subayların ve görevlilerin çoğu 1812'de İran'dan ayrılmışlardır. Böylece bir anda Kaçar ordusunun başarısızlığı ve askerlerin yetersizliği gün yüzüne çıkmıştır.³³⁰

İran'a yapılan operasyonların ardından üç hanlık Rusların kontrolüne geçmiştir; ilk savaşta Taleş, daha sonra ise Revan ve Nahcivan hanlıkları. Taleş bölgesi 1812 Ağustos'unda İran ordusundaki İngiliz eğitimi almış seçkin birlikler tarafından fethedilse de altı-yedi ay sonra iki tarafın da büyük kayıplar yaşadığı savaşlar sonunda Rusların eline geçmiştir.³³¹ Bölgede Rusya ile İran arasında gerçekleşen son muharebe, 1812 Aras Nehri üzerindeki Aslanduz'da, İran ordusunun şehzade Abbas Mirza komutasında bozguna uğramasıyla sona ermiştir. 1812'de Ruslar artık Kafkasya'ya yerleşmiş ve savunma pozisyonuna geçmiştir. Kaçarların Güney Azerbaycan'dan kesin olarak çıkartılması için Hazar Denizi kıyısında stratejik bir konumda olan Lenkeran'ın alınması, Rusların nezdinde kat'i önem taşıyordu. 1812'nin son gününü 1813'ün ilk gününe bağlayan gece Kotlyarevski komutasında Rus hücumu başlamıştır. Sabaha karşı 5'te başlayan kanlı savaşın sonucunda, İran'ın kalbinin anahtarı olarak görülen kale düşmüştür. Ayrıca Lenkeran savaşı Rusya-İran savaşlarının kırılma noktası olmuştur.³³² 1812'nin ardından 1813 de felaket gibi başlamıştır. Lenkeran felaketi yaşanmış ve Ruslar kaleyi tutkuyla savunan hiçbir İranlıyı esir alma gereği duymamışlardır çünkü

³²⁸ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s.137.; İ. Memmedova, **a.g.e.**, s. 82-85.

³²⁹ Lewis Hertslet, **A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers**, Vol. II, London, 1827, s. 125; **British and Foreign State Papers**, Vol. I, Part I, (1812-1814), s. 13-15.

³³⁰ Sir Henry Rawlinson, **England and Russia in the East**, London, 1875, s. 33.

³³¹ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 89.

³³² Nikki R. Keddie, **Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution**, London, 1995, s. 238.

teslim olmayı reddettiklerinden hiçbirine merhamet gösterilmemiştir. Bu bozgunlar sonucu yeni İran ordusu iki ay içinde beş bin kayıp vermiştir.³³³

Kaçarlarla Ruslar arasındaki güç farkına rağmen savaşın dokuz yıl sürmesi İran ordusunun bilinçli bir şekilde mücadele etmesidir. Süvariler, düzenli orduların tercih ettiği meydan savaşları yerine gerilla taktiğiyle baskınlar düzenleyip düşman ordularının irtibatını kesmişlerdir. Bu yöntemleri kullanan Kaçar birlikleri, Rusya'nın muazzam üstünlüğüne rağmen, ilk Rus-Kaçar savaşında dokuz yıl boyunca direnerek Rusların zaferini kabul etmemişlerdir.³³⁴ Ancak bu direniş Rusların zaferini sadece geciktirmiştir.

Bu savaşlarda İran ordusunun en büyük eksikliklerinden biri, ağır silahların ve toplarının yetersiz kalmasıdır. Çünkü Fransızların yardımıyla yapılan askeri reformlara kadar, modern savaşlarda kullanılacak ağır ve büyük toplar yoktu. Reforma kadar, İran ordusunun elinde sadece ele geçirilen Rus toplarıyla Safevî döneminden kalma köhne toplar vardı. Bu savaşta kullanılan tek top türü ise *Zamburak*³³⁵ adı verilen küçük ve kısa menzilli bir silahtı. Ağır top ve topçuların savaşa dahil olmasına alışkın olmayan Kaçar askerleri, bu büyük ve korkutucu durum karşısında (1800 Revan muharebesinde Rus topçularıyla karşı karşıya kaldığında panik içinde dağılan Kürt birlikler gibi) sakinliklerini ve cesaretlerini koruyamamışlardır.³³⁶

Bu savaşlar sırasında Kaçarların Ruslara karşı yaptığı ittifaklar, muhatapların Rusya ile ilişkilerinin düzelmesi sonucu hüsrana uğrasa da müttefiklerinden yararlanabilmiştir. Çünkü savaşın sonlarına doğru Abbas Mirza'nın kontrolünde Avrupa tarzı eğitilmiş piyade, süvari ve topçulardan oluşan on üç bin kişilik ordu vardı. İran ordusu, Avrupa tarzında eğitim alıp reformlar başlasa da askerleri yönetmek için eğitim

³³³ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 139.

³³⁴ Stephanie Cronin, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 50, No. 1, 2008, s. 203.

³³⁵ Zamburak ya da Zemburek, develerin hörgüçleri üzerine kurulan mekanizmaya oturtulmuş dönebilen küçük bir toptur. Devenin dizleri üzerine çökmesinin ardından ateş edilebiliyordu. Bkz.: Yılmaz Karadeniz, **Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) - İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler**, s. 72. Bu silah İran'ın engebeli arazisi sebebiyle özellikle Safevî, Afşar ve Kaçar Hanedanlıkları döneminde kullanılmıştır.

³³⁶ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 110, 111.

almış bir İranlı yoktu. Tabi ki ordu eskisine göre çok ilerideydi ancak yine de Avrupalı bir devletin ordusuyla baş edebilecek güçte değildi.

Modernleşmiş orduya rağmen 1804-1813 yılları arasında yaşanan bozgunların ardından, İngilizlerin aracılığıyla Ruslara barış teklif edilmiştir. Kaçarlar, Fransız ya da İngiliz yardımı olmadan bu savaşı devam ettiremeyeceklerinin farkındaydılar. Bu yüzden çok ağır şartlarına rağmen, teklif edilen barış anlaşmasını reddetme şansına sahip değillerdi. Ayrıca İngilizler, İran'daki tavsiyelerini ve baskılarını tersine çevirerek Kaçarları barış için Rus şartlarını kabul etmeye teşvik etmişlerdir.³³⁷ Feth Ali Şah, amcası Ağa Muhammed Han'ın sefere çıktığı ve uğruna Rusya ile savaştığı Kafkas eyaletlerinin çoğunu (Karabağ, Dağıstan, Şirvan, Gürcistan) ve Gence ile Bakü'yü kaybedeceği 1813 Gülistan Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.³³⁸

2.5.2.3. Gülistan Antlaşması (1813)

İran-Rusya barış görüşmeleri, Kuzey Karabağ'daki bir köy olan Gülistan'da yapılmıştır. Kaçarlar ve Ruslar arasında süren barış görüşmeleri Gülistan'da on gün boyunca aralıksız devam etmiştir. Rus çarını temsilen General Rtışev (Rtişev), İran'ı temsilen şahın vekili, 1809-1810 yıllarında İran'ın İngiltere büyükelçiliğini yapan Mirza Ebu'l Hasan Han katılmıştır. Rtişev ve Mirza Ebu'l Hasan 24 Ekim 1813'te antlaşmayı imzalamışlardır.³³⁹ İki hükümdar da üç ay içinde onaylamış, Feth Ali Şah yıl sonunda antlaşmayı imzalamıştır. Anlaşmaya göre; İran, Revan ve Nahcivan hariç, Taleş ve Aras Nehri'nin kuzeyini ve buradaki hanlıkları yani Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır. Böylece bu antlaşmayla birlikte günümüzde de kullandığımız, Kuzey ve Güney Azerbaycan terimleri ortaya çıkmış yani Azerbaycan ikiye bölünmüştür.³⁴⁰

³³⁷ Nikki R. Keddie, *a.g.e.*, s. 238.

³³⁸ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, s. 17, 18.

³³⁹ İran belgelerinde Rtişev ile Mirza Ebu'l Hasan'ın imzaladığı belge 23 Şevval 1228 olarak tarihlenmiştir. Bu da 19 Ekim 1813'e tekabül etmektedir. Gülistan Barış Antlaşması'nın Farsça metni için bkz.: *Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntka-i Kafkas*, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372, s. 262-278; Antlaşmanın İngilizce metni için bkz.: J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)*, Vol. I, s. 84-86 (doc. no: 33).

³⁴⁰ İ. Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, s. 108, 109.

Aslında 1805'te Rusya'nın tabiiyetine giren Karabağ'ın, Rusya'ya ait olduğu 1813 Gülistan Antlaşması'yla İran tarafından da kabul edilmiştir. Bu anlaşmayla birlikte İran, Rusya'nın Kafkasya ve Batı Gürcistan'daki egemenliğini kabul etmiştir. Ruslar da bu askeri ve siyasi başarının ardından mezkur bölgelerde demografik çalışmalara başlamışlardır. Çünkü bölgedeki Rus hâkimiyetinin Kaçarlar tarafından da kabul edilmesinden bir sene önce, bölgede hak iddia eden Osmanlı'yla 1812'de yapılan barış üzerine onlar da Rusların buradaki faaliyetlerine göz yummak zorunda kalmışlardır. Ruslar özelde Karabağ, genelde ise Güney Kafkasya'yı Hıristiyanlaştırmak ve kendilerine güvenli bölge oluşturmak için Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimleri bölgeye göç ettirmişlerdir. Hatta Karabağ'a birkaç yüz Alman aile bile yerleştirilmiştir. Nüfus politikalarının ardından 1822'de Karabağ Hanlığı tamamen kaldırılarak, bölgede doğrudan Rus idaresi tesis edilmiştir.³⁴¹

Bu antlaşmanın beşinci maddesine göre; Hazar Denizi'nde sadece Rus savaş gemileri sefer yapabilecektir.³⁴² Ancak Hazar Deniz'i ile ilgili ironik bir durum söz konusudur; Gülistan Antlaşması'ndan önce Hazar Denizi'ni sadece İran kullanabiliyorken, 1804-1813 savaşı sırasında Kaçarlar bu deniz üzerinden hiçbir hamle yapmamıştır.³⁴³

Savaş bittiği için artık İran-Rusya ticaretinin geliştirilmesi öngörülmüştür. İki devlet, sınır ihlali yapanların geri gönderilmesini birbirlerine garanti etmişlerdir. 1804-1813 İran-Rus savaşlarından sonra imzalanan ve Azerbaycan, dolayısıyla İran tarihine kara harflerle yazılan 1813 Gülistan Antlaşması'yla ilgili gariplik ise beş yıl sonra yani 1818'de açıklanabilmiş olmasıdır.³⁴⁴ Çünkü anlaşma 1813'te imzalanmasına rağmen iki taraf arasındaki anlaşmazlık konuları 1818'e kadar görüşülmüştür. Uzun yıllar süren savaşın ardından barış gerekiyordu ve zorla da olsa bir barış anlaşması yapılmıştır fakat

³⁴¹ Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", **Belgi**, sayı 3, Kış 2012/I, s. 234-236; Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**. Tauris Parke Paperbacks, 2006, s. 48, 49.

³⁴² Mustafa Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 283; Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s. 17, 18.

³⁴³ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 143, 144.

³⁴⁴ **British and Foreign State Papers**, Vol. V (1817-1818), Compiled by Foreign Office, London, 1837, s. 1109. Metinde görüleceği üzere; savaş 1813'te bitip ateşkes yapılmasına rağmen belgenin sonunda 28 Temmuz 1818 tarihi vardır.

iki taraf da tam olarak memnun değildir. Savaşa sebep olan sorunlar tam olarak çözülmemiştir. Bu da demek oluyordu ki, anlaşma geçiciydi ve sorunların çözümü için bir İran-Rus savaşının çıkması kuvvetle muhtemeldi.³⁴⁵ İran Şah'ı da Rus Çar'ı da Gülistan Antlaşmasıyla tatmin olmamışlardır. Zaten ilk İran-Rus savaşı bittiğinde intikam ateşiyle yanıp tutuşan Abbas Mirza'nın düşüncesi; kendi konumunu ve devletin gücünü sağlamlaştırıp Rusya'yla tekrar savaşa girmektir. Bu bağlamda Gülistan'ı sadece bir ateşkes olarak görmüş ve yapılacak yeni savaşa hazırlanmaya başlamıştır.³⁴⁶ Çünkü Abbas Mirza, Gülistan Antlaşması'ndan sonra, özellikle kaybettiği Müslüman toprakları yüzünden utanç duyuyordu.

Mevcut durumdan utanç duyan ve tepki gösteren sadece Abbas Mirza değildi. Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İran'da tepkiler ortaya çıkmıştır. En çok dikkat çeken ise Esterâbâd Valisi'nin 1813'teki isyanıdır. Bu sorun ivedilikle çözülsede ilerleyen yıllarda bunun gibi, İran merkezi otoritesinin eskisi kadar güçlü olmadığını belirtisi olan isyanlar ve ayaklanmalar çıkacaktır. Ruslara kaybedilen topraklar ve verilen imtiyazların dolaylı sebepleri ve merkezi otoritenin güçsüz düştüğü düşüncesiyle çıkan sorunlar yine şahın merkezi otoritesine ve prestijine zarar vermiştir.³⁴⁷ Rusların ele geçirdiği topraklardaki Müslümanlar, bu durumdan son derece rahatsızdı. İran'ın aklı, Rusya'ya terk etmek zorunda kaldığı topraklardaydı. Ruslar ise tüm kazanımlarına rağmen, gözünü diktiği bazı toprakların hala İran'da olması ve Kaçarlar üzerindeki İngiliz nüfuzundan dolayı rahat değillerdi. Keza bu sebepler bir savaşın daha yapılmasına sebep olacak kıvılcımlardır.³⁴⁸ Savaşın kaybedildiği ve Gülistan Antlaşması'nın imzalandığı günlerde Abbas Mirza'nın Ruslara karşı faaliyetlere başladığını söyleyebiliriz. Abbas Mirza, antlaşmanın imzalanmasından üç gün önce 21 Ekim 1813'te Osmanlı Devleti'ne dostluklarını hatırlatan bir mektup

³⁴⁵ Sorunların çözüme kavuşturulamaması 1826'da başlayacak ikinci Rus-Kaçar savaşına sebep olmuştur.

³⁴⁶ Rudi Matthee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor - Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", **Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective**, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 108.; Ahmed Tac Behş, **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve Rusya der Nima-yı Evvel-i Nuzdehom**, s. 62.

³⁴⁷ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 152.

³⁴⁸ James Edward Alexander, **Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26**, London, 1827, s. 269 (Appendix II: Summary of the Causes and Events of the Existing War Between Russia and Persia ; 1826-27).

göndermiştir. İki devletin de Rusya'yla savaştığını, bu sebeple en azından aralarındaki sorunların ivedilikle çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁴⁹

XIX. yüzyılın ilk on beş yılında, yani 1804-1813 savaşları ve Gülistan Antlaşmasıyla birlikte doğu Kafkasya'nın nüfusunda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Savaşlarda ölen asker ve sivillerin yanı sıra, on binlerce kişi yurdunu, toprağını terk etmek zorunda kalmış, zorunda bırakılmıştır. Uzun süren savaş dönemlerinin getirdiği açlık ve hayati tehlike gibi, siyasi anlaşmazlıklar sebebiyle de göç etmek zorunda kalanlar olmuştur. Bazıları hanlıkları içinde başka bir bölgeye göç ederken, bazıları hanlıklarını tamamen terk ederek Anadolu, Güney Azerbaycan ve İran'ın iç bölgeleri gibi çok daha uzak yerleri tercih etmişlerdir.³⁵⁰

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin, Kaçar iktidarı üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri yadsınamayacak kadar çoktur. Bu dönemde İngiltere ve Fransa gibi iki büyük Avrupa devletiyle sıkı ilişkilerde bulunulmuş, anlaşmalar yapılmış ve yardımlar alınmıştır. Bu ilişkiler devam ederken bir yandan da Ruslarla dokuz yıl boyunca savaşmaya devam edilmiştir. Hem uzun süren bu savaş hem de yapılan ikili antlaşmalar Kaçarlara büyük bir tecrübe ve çağdaş dünyayı tanıma fırsatı vermiştir. Bu fırsattan en fazla istifade eden kişiye Abbas Mirza'dır. Abbas Mirza'nın batılılardan görüp takdir ettiği ve ithal etmeye çalıştığı şeyler; Batı tarzı askeri eğitim, askeri giyim-kuşam ve modern silahlar. XIX. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar, Kaçar hükümetinden, devlet adamlarından, askerlerinden hiç kimse kendini Abbas Mirza kadar askeri veya diğer alanlardaki modernleşmeye adamamıştır.³⁵¹

2.6. İngiltere'nin Elçisi Sir Gore Ouseley ve İran-İngiltere Antlaşması (1812-1814)

Finkenstein Antlaşmasından bir süre sonra Kaçar şahı, Fransa'nın Hindistan hedefinin imkânsızlığını görmüş ve tekrar yavaş yavaş İngiltere'nin yanına kaymaya başlamıştı. İngiltere de karşısındaki Fransa-Rusya birliğine karşı İran'ı yanına çekmek

³⁴⁹ **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmileli vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhuriyet-i İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 108, 109; **B.O.A., HAT**, Dos. No: 803, Göm. No: 37119.

³⁵⁰ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 149.

³⁵¹ Nikki R. Keddie, **Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution**, London, 1995, s. 238.

istemiştir. Bu süreçte, ilk görevi 1807'de Napolyon'un başlattığı Fransız-Kaçar ittifak çabalarını engellemek olan Sir Gore Ouseley önemli bir yer tutar.³⁵² 1811'de Sir Harford Jones Brydges'in İran'dan ayrılmasının ardından³⁵³, İngiltere Kralı'nın büyükelçisi olarak Sir Gore Ouseley görevlendirilmiştir. Ouseley, ikinci Anglo-Pers antlaşmasının sonuçlandırılması için 1811'de Tahran'a gelmiştir. Ouseley, Tahran'a geldiğinde Kaçarlar ile Ruslar arasındaki düşmanlık devam ediyordu, bu sebeple Rusya ile İran arasında barışın sağlanması da görevleri arasındaydı. Çünkü 1812'de Napolyon ile Çar anlaşmazlığa düşmüş bunun üzerine İngiltere ve Rusya uzlaşmışlardır.³⁵⁴ 1809'da İngiltere ile İran arasında başlayan iyi ilişkiler 1812'de zirveye ulaşmış ve Ouseley'nin girişimleri sonucu İngiltere-İran ikili müdafaa antlaşması imzalanmıştır.³⁵⁵ İngilizlerin bu antlaşmayı yapmasının başat sebebi Fransız tehdididir. Bu antlaşmaya göre Kaçarlar, İngiltere'nin düşmanlarıyla antlaşma yapmayacak, varsa bozacak, İngiltere Afganistan'a saldırırsa İran şahı yardım edecek, Fransız İmparatoru İran toprakları üzerinden Doğu-Hindistan Şirketi'nin mülklerine saldırırsa bunu engelleyecektir. Bunların karşılığında İngiltere, yıllık 200 bin tümen veya 150 bin sterlin maddi yardımda bulunacak, İran ordusunu eğitecek ve eğer yabancı bir devlet İran'a saldırırsa Kaçarları koruyacaktır.³⁵⁶

Feth Ali Şah İngilizlerle 1812'de yaptığı barış antlaşmasına güvenerek ve güçlendiğini sanarak Gülistan Antlaşması'nın şartlarını yeniden görüşmek istemiştir.³⁵⁷ Çünkü İngilizler, Kaçarlara askeri danışman ve silah yardımı yapmış, Tebriz gibi

³⁵² J. Holland Rose, "The Contest With Napoleon (1802-1812)", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, s. 388.

³⁵³ Abd ül-Rezzak Donboli, **Ma'aser al-Sultaniya**, Tebriz, 1242/1826, (Çev: Sir Harford Jones Brydges, **The Dynasty of the Kajars** (The Reigning Royal Family of Persia), London, 1833) s. ii.

³⁵⁴ Sir Henry Rawlinson, **England and Russia in the East**, London, 1875, s. 33.

³⁵⁵ İran ile İngiltere arasında imzalanan ve Sir Gore Ouseley'in imzasını taşıyan İkili Müdafaa Antlaşması'nın İngilizce metni için bkz.: C. U. Aitchison, **A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries**, Vol. X (The Treaties, etc. Relating to Persia and The Persia Gulf), s. 48-53 (treaty no: VI).

³⁵⁶ James Edward Alexander, **Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26**, London, 1827, s. 76-77.

³⁵⁷ Zaten İngilizler, Rusların daha fazla ilerleyip İngiltere'nin sömürgelerini tehdit etmemesi için Kaçar-Rus savaşında arabuluculuk görevi üstlenmiş ve Gülistan Antlaşmasının yapılmasına katkı sağlamışlardır. Bkz.: Muhammed Cevad Meşkur, **Târih-i İran Zemîn ez Ağâz tâ Asr-ı Kacariyye**, Tahran, h. 1366, s. 330, 331.

şehirlerde silah fabrikalarının yapımına öncülük etmişlerdir. Feth Ali Şah'ın Gülistan Antlaşması'ndaki değiştirmek istediği şartlardan biri de Lenkeran Hanlığı'nın Kaçarlara iadesiydi. Ancak Rusya bu teklifi kabul etmemiştir. Hatta Lenkeran Hanlığı'nın da Kaçarların tarafına geçmek isteyeceği düşüncesiyle, hanlığı lağvetme fikri ortaya çıkmıştır.

Rus çarı I. Aleksandr, Gülistan Antlaşmasıyla ilgili halledilemeyen sorunları görüşmek için Kafkasya vekilliğine tayin ettiği Yermolov'u 1816'da İran'a göndermiştir. Yermolov Kafkasya'daki savaşta görevini layıkıyla yerine getirmesi ve farklı özellikleri sebebiyle Çar tarafından 'olağanüstü elçi' olarak Tahran'a atanmıştır.³⁵⁸ Yermolov, bu görüşmelerde Gülistan Antlaşmasında yazılmayan teklifler sunmuştur ki bir tanesi Osmanlı Devletiyle ilgilidir; Rusya, Osmanlılarla savaşmaya başladığında İran, Ruslara yardım etmeli, yardım edemezse bile başka devletle ittifak etmemelidir. Feth Ali Şah, bu teklifle birlikte Rus askerlerinin Esterâbâd yani İran topraklarından geçişini de reddetmiştir. Yermolov aldığı olumsuz cevaplar üzerine Tiflis'e dönmüştür. Bu görüşmeler 1818'e kadar sürmüş ve antlaşmanın kesin olarak tasdik edildiği Rusya tarafından bildirilmiştir. Ancak bundan sonra dahi, Lenkeran Hanlığıyla ilgili sınır meseleleri ve tartışmalar devam etmiştir. Zaten bu konuda devam eden anlaşmazlıklar ikinci Rusya-İran savaşının başlama sebeplerinden biri olacaktır.³⁵⁹

İngiltere-İran arasındaki tüm bu iyi ilişkilere rağmen İngilizlerin, İran'a bakışlarında ve ilgilerinde dalgalanmalar yaşanmıştır. Zaman zaman Rusya ve İngiltere'yi tehdit eden Napolyon yenilmiş ve İngiltere ile Fransa 30 Mayıs 1814'te Antlaşma imzalamışlardır.³⁶⁰ İngilizler, özellikle Napolyon'un yenilmesinden ve bölgedeki denklemin dışına atılmasından sonra, İran'da aktif bir politikaya daha az ihtiyaç duyduklarını hissetmişlerdir. Sir Gore Ouseley, 1814'te İran'dan ayrıldığında yerine bir büyükelçi atanmamış, onun yerine İran'la ilişkileri yönetmek için James Morier ile Henry Ellis görevlendirilmiştir. Bu görev dahilinde, İran'la yapılan ikili (savunma) anlaşmasının maddelerini müzakere edip, İngiltere lehine hafifletmeye

³⁵⁸ AKAK, VI/II, s. 122, Belge No: 267.

³⁵⁹ İ. Memmedova, a.g.e., s. 114-119.

³⁶⁰ Lewis Hertslet, **A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers**, Vol. I, London, 1827, s. 249-265.

çalışmışlardır. Mesela İngiltere'nin İran'a yapacağı yardım, sadece İran'ın yabancı bir devlet tarafından istilasını durumunda yapılacaktır. Bu maddenin bu şekilde yumuşatılması, değiştirilmesinin amacı; İngilizler, Kaçarların intikam hissiyle Rusları Doğu Kafkasya'dan atma girişimlerine ortak olmak istemiyordu. Bu doğrultuda İngilizler, İran'ın bu yardımı alabilmesi için savaşı başlatan taraf olmaması şartını koymuşlardır.³⁶¹ Böylece 1812'deki anlaşma yeniden düzenlenerek, 'Nihai Antlaşma'³⁶² olarak 25 Kasım 1814'te taraflarca imzalanmıştır.³⁶³ Düzenlenen antlaşmaya göre İngiltere, İran'ın başlattığı bir savaşta yardımını esirgeyecektir. İngiltere'nin yapacağı para yardımını da İngiliz yetkililerin kontrolünde, sadece İran ordusunun batı tarzında eğitilmesi için kullanılabilecektir. İngiltere, bu para yardımından bir şekilde paçayı kurtarmaya çalışıyordu çünkü bu para yardımını düşmanı olan Rusya'yla savaşan İran ordusuna yapacağını taahhüt etmişti. Ancak Napolyon'a karşı Rusya'yla yapılan ittifak sonucunda, İran ordusuna yapılacak bir para yardımını hem gereksiz hem de müttefik bir devlete sıkılmış kurşundan farksız olacaktı. Bu sebeple İngilizler, para yardımını yapmamak için birçok yol denemiş, nihayetinde de birkaç sene bu yardımı yapmamıştır.³⁶⁴ Ouseley'in 1814'te Tahran'dan ayrılırken, Morier'e verdiği talimat İngilizlerin düşüncelerini ve siyasetlerini göstermektedir. Bu talimat; İran ordusuna eğitim veren İngiliz subaylarının sayılarının ve etkilerinin düşürülmesi yönündedir.³⁶⁵

1815'te Morier ile Ellis İran'dan çekilerek, İngiltere-İran ilişkilerinin seviyesi bir kademe daha düşürülmüştür.³⁶⁶ Bu gelişmede İngiliz bakanların, hükümete ve krala yaptıkları baskının etkisi hissedilir. Çünkü İngiliz bakanlar, hem diplomatik ilişkilerin ve haberleşmenin gecikmesinden hem de bu elçilerin ve elçiliklerin İngiltere'ye mâl olan masraflarından şikayet etmişlerdir. Bu sebeplerle İran'la diplomatik ilişkilerin artık

³⁶¹ 1812 Antlaşması'nın 1814'te James Morier ile Henry Ellis'in imzaladığı düzenlenmiş hali için bkz.: C. U. Aitchison, **A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries**, Vol. X, s. 53-56 (treaty no: VII); J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, s. 86-88 (doc. no: 34).

³⁶² DEFINITIVE TREATY of Friendship and Alliance between Great Britain and Persia.

³⁶³ **British and Foreign State Papers**, Vol. I, Part I, (1812-1814), Compiled by Foreign Office, London, 1841, s. 261-264; Lewis Hertslet, **A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers**, Vol. I, s. 408.

³⁶⁴ İran'a vaat edilen iktisadi yardımın yapılmaması sonraki yıllarda da devam etmiş ve saray ile İngiliz elçiliği arasında sorun yaşanmıştır. bkz.: November 1822, **FO 60/21**.

³⁶⁵ Gore Ouseley to James Morier, 20 June 1814, **FO 60/9**.

³⁶⁶ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 154, 155.

doğrudan Doğu-Hindistan Şirketi tarafından yönetilmesini ve elçilerin de bu şirket tarafından görevlendirilmesini teklif etmişlerdir. Bu doğrultuda John Macdonald Kinneir 1824'te İngiliz Hindistan'ının ve Doğu Hindistan Şirketi'nin çıkarlarını korumak adına doğrudan Doğu Hindistan Şirketi tarafından görevlendirilecektir. Ancak onun elçiliği ilk başta, Feth Ali Şah tarafından kabul edilmemiştir. Artık ilişkilerin, dönemin en güçlü devletlerinden İngiltere yerine Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla yapılması Şah'a aşağılayıcı gelmiştir. Ancak daha sonra elçinin, İran'da büyük bir ünü olan ve sevilen Sir John Malcolm'un kayınbiraderi olduğu öğrenilince ona karşı tavır biraz daha yumuşamıştır. Daha sonra 1825'te elçilik heyeti, göreve başlamak üzere saraya davet edilmişlerdir.³⁶⁷

Sonuç olarak, İran ve İngiltere'nin 1814 yılında imzaladıkları savunma ittifakı antlaşması 1857 yılına kadar yürürlükte kalmasına rağmen, İran'a bir katkısı olmamıştır.³⁶⁸

2.7. Osmanlı - İran Savaşları (1820-1823)

XIX. yüzyılda Türk-İslam Dünyası ve Doğu artık geri çekiliyor, İngiltere, Fransa ve Rusya aşağılayıcı bir şekilde Osmanlı ve İran'ın kaderlerine hükmediyorlardı.³⁶⁹ Buna rağmen bu iki Türk-İslam Devleti, birbirlerine destek olup Batılı Hıristiyan güçlere direnmek yerine çoğu zaman birbirlerinin aleyhinde Avrupalılarla ittifak yapmışlardır.

Anadolu ve İran'ın birbirine karşı diğer devletlerle ittifak yapması ise XIX. yüzyıla ait bir mesele değildir, çok daha eskiye dayanır; Safevî-Osmanlı, Sasani-Bizans, Pers-Roma, Pers-Yunan... Bu anlaşmazlığın tarihi en aşağı iki bin beş yüz yıl öncesine dayanmaktadır. Daha yakın tarihli bir örnek vermek gerekirse: 1721'deki İran seferinde Osmanlı ve Rusya birlik olup anlaşmış ve İran'a hücum etmişlerdir. Bu sefer sonunda İranlılar, Derbend, Bakü, Mazenderan ve Esterâbâd'ı Ruslara terk etmek zorunda

³⁶⁷ James Edward Alexander, **Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26**, London, 1827, s. 77-81.

³⁶⁸ Donald N. Wilber, **Iran: Past and Present**, New Jersey: Princeton University Press, 1948, s. 78.

³⁶⁹ Yakov Gordin, **Kafkas Atlantis: 300 Yıl Süren Savaş**, Çev: Uğur Yağanoğlu, İstanbul: CSA Yayınevi, 2014, s. 13.

kalmışlardır. Böylece Ruslar, Kafkaslar'ın ve Hazar Denizi'nin güneyine inmeyi başarmışlardır.³⁷⁰ Burada aynı ataya sahip, aynı kanı taşıyan komşu iki Türk-İslâm devletinin ortak bir düşmana karşı nasıl birlik olamadığı, hatta birbirlerine karşı ittifak girişimlerinde bulunduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Anadolu ile İran Türkleri arasındaki sorun teşkil eden esas meselelerden birinin de sınır anlaşmazlıkları olduğunu daha önce belirtmiştik. Kaçarlar ile Osmanlılar arasındaki sınır sorunlarının başında, Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan konar-göçerler gelmekteydi. Çünkü zaten Safevî Devleti'ni kurup geliştirenler, söz konusu bölgeden İran'a geçen/göçen Türk aşiretleriydi. Bu sebeple Safevîler'den Kaçarlar'a kadar İran'daki Türk Devletinin insan ve asker kaynağı Şiiliğe meyilli Doğu Anadolu'daki aşiretlerdi. Bu da Osmanlı Devleti'ni oldukça rahatsız etmekteydi. Diğer bir sorun iki devletin de hinterlandında bulunan ve aynı zamanda özellikle Rusya ile uzun süren mücadelelere sebep olan Kafkasya idi. Bir diğer mesele de Şiilik için önemi yüksek olan Kerbela'yı da içeren Irak-ı Acem yani günümüzdeki İran-İrak hududunu³⁷¹ oluşturan bölgeydi.³⁷²

Aziz Samih İlter³⁷³ "*İran ile Türkiye arasında Münazaalı³⁷⁴ Arazi*" başlıklı anısında, sözü geçen Osmanlı-Kaçar sınırını şu şekilde anlatmıştır: "*Seyyid Hasan denilen arazi ile bu Peksaye arazisi İran'la Osmanlı hükümetinin arasında daima münazaalı olmuş iki yerdir. Buralara Peştigûh eyaleti valisi tecavüz etmiş, oturanları kaçırmış ve kuvvetiyle tasarrufa bağlamıştı. Peştigûh vilayeti İran'ın garp hududundaki dağlık ve nim müstakil bir vilayeti idi... Şah'tan korkup kaçanlar burada sığınak bulacak kadar hükümetten korkusuzdu... Valiyi bir Yahudi eline almış, bütün memleketin ithalât ve ihracatını ikisi yapıyorlar. Yahudi dahilinde çıkan mahsulâtı topluyor, harice sevk ediyor ve satıyor. Vilayetin muhtaç olduğu her nevi eşyayı da*

³⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 281.

³⁷¹ XIX. yüzyılda Osmanlı-Kaçar sınırı yaklaşık olarak günümüzdeki İran-İrak sınırıdır.

³⁷² Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 79.

³⁷³ Hayatı boyunca asker, siyasetçi ve diplomat olarak devletine hizmet eden Aziz Samih Bey söz konusu anılarını Miralaylığa/albaylığa terfi ettikten sonra Türk-İran Hududunun Tahdidi Komisyonu Türk Heyeti Başkanlığını yürütürken kaleme almıştır. Aziz Samih İlter bu anılarını 7 Haziran 1934 ve 15 Temmuz 1934 tarihleri arasında dizi halinde "*Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?*" adıyla Vakit Gazetesi'nde yayınlamıştır.

³⁷⁴ Çekişme, münakaşa.

getiriyor dahilde satıyor. Kârda vali ile ortak oluyorlar. Başka tüccarın bir işi yapması imkanı olmadığı gibi yaşaması da kabil değildir.. İran hükümetinin bu eyaletine sözünü geçirememesi de hududun bu kısmının daima münazaalı olmasını intaç³⁷⁵ etmiştir. Çünkü İran hükümeti hakkımızı tasdik etse dahi icraya imkân yoktu."³⁷⁶ Yani bölgede bir kontrolsüzlük söz konusudur ve ne Osmanlı ne de Kaçarlar bölgeye tam hâkim olabilmışlerdir. Bu durumu avantaja dönüştüren Yahudi bir tüccar ile bölge amirleri, maddi ve manevi çıkar sağlamışlardır.

1820'li yıllarda yaşanan sorunun temelinde de çoğu zaman olduğu gibi konar-göçer aşiretler vardı.³⁷⁷ Mevsime göre yaylak ve kışlak ararken veya mevcut yaylak ve kışlaklarına göçerken iki ülkenin sınırları arasında özgürce geçiş yapan aşiretlerin bu hareketleri sebebiyle sınır ihlali yaşanıyordu. Bu da kırılğan bir yapıda olan İran-Osmanlı ilişkilerini olumsuz etkiliyor ve diplomatik krizlere sebebiyet veriyordu. Örnek olarak: "*İranlılar 1821'de Osmanlı Devleti'nin Tepedelenli ve Yunan isyanlarıyla meşguliyetini fırsat bilerek, bir takım hudut ihlallerini öne sürmüşler ve Bayezid, Eleşgirt, Bitlis, Muş ve Erciş'i işgal etmişlerdi*".³⁷⁸ Aslında bir yandan Osmanlı-Kaçar çatışmaları küçük çaplı halde devam ediyordu. Osmanlı Devleti, 1821'de Yunan isyanıyla uğraşırken, Kaçarlar bu durumu fırsat bilmiş ve hudut ihllalarını sebep göstererek Osmanlı topraklarına saldırmışlardır. Feth Ali Şah'ın oğulları Abbas Mirza ve Muhammed Ali Mirza Devletşah'ın Bağdat ve Ermenistan bölgelerine saldırıp savaşı tetiklemerinin sebebi ise Osmanlı'yı kötü muamele ile suçlayan İranlı hacıların ve tüccarların raporlarıdır.³⁷⁹ Bu olaylar da Osmanlı-İran sınırının çözülemeyen meselelerindendir. Abbas Mirza, meselenin doğrudan çözümü için İstanbul ile iletişime geçmek istemiş ve elçisini göndermiştir. Ancak elçisi İstanbul'a varamadan, bölgedeki

³⁷⁵ Netice, sonuç.

³⁷⁶ A. S. İlter & C. H. D. Ryder, **Osmanlı-İran Sınırlarından Anılar/Türk İran Hudutlarında Neler Gördüm**, Hazırlayan: Ali Murat Kurşun, İstanbul: Taş Mektep Yayıncılık, 2014, s. 66, 67.

³⁷⁷ Sorun oluşturanlardan biri Haydaranlı Aşiretidir. 1820'de Haydaranlı Aşireti Ağası Kasım Ağa'nın İran sınırını geçip Muş'a gideceği istihbaratı alınmış, eğer geri dönmezse iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulacağı bildirilmiştir. Bkz.:**B.O.A., HAT**, Dos. No: 1, Göm. No: 18.

³⁷⁸ Zekeriya Kurşun, "*Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı*", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** (2), İstanbul 2000, s. 102, 103; A. S. İlter & C. H. D. Ryder, **a.g.e.**, s. 2.

³⁷⁹ Firoozeh Kashani-Sabet, "Fragile Frontiers: The Diminishing Domains of Qajar Iran", **Int. J. Middle East Studies**, 29, 1997, s. 213.

yöneticiler tarafından tutuklanmıştır. O da, elçisinin serbest bırakılması için araya İran'daki ve İstanbul'daki İngiliz temsilcilerini sokmuştur.³⁸⁰

Savaşın başlangıcında ise; 1817-18 yıllarında İran birlikleri, bazı yerel Kürt aşiretlerin yardımıyla Van bölgesini harap etseler de Osmanlı Sultanı II. Mahmud, İran'la savaşmak için hiç hevesli değildi. Çünkü Osmanlılar, başta Yunan isyanı olmak üzere Balkanlar'da uzun süredir zorluklarla karşı karşıyaydı. Fakat sınır olaylarının ilerlemesi sonucunda, II. Mahmud Ekim 1820'de savaş ilan etmiştir.³⁸¹ Bu savaş sebebiyle Osmanlı, savaşın gerçekleştiği Doğu Anadolu'ya birlikler sevk etmiş ve Yunan isyanıyla tam gücünü kullanarak ilgilenememiştir.

1821'de Yunan isyanıyla başlayıp 1829'da bağımsızlığa ulaşan olaylar zincirinin sebeplerinden biri de Kaçarların Osmanlı'ya saldırmasıyla başlayan Osmanlı-İran savaşıdır. Türk-İslam Devleti olan Kaçarların, Yunanların bağımsızlığa³⁸² ulaşmasına dolaylı yoldan sebep olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Sultanı ile İran Şahı arasında savaş ilan edilmesiyle birlikte Muhammed Ali Mirza, Kirmanşah'tan Abbas Mirza da Tebriz'deki üssünden Osmanlı topraklarına saldırılar başlatmışlardır.³⁸³ Osmanlı'nın temelde Yunan İsyanı ve Tepedelenli Ali Paşa isyanı gibi sebeplerle doğu cephesine gerektiği önemi verememesinden ve Osmanlı tebasından bazı Kürt aşiretlerinin İran safında yer almasından dolayı, Kaçarlar zorlanmadan Doğu Anadolu'da ilerlemişlerdir. Abbas Mirza ordusuyla birlikte Anadolu'ya doğudan girerken Muhammed Ali Mirza, Bağdat'a doğru başarılı bir ilerleme kaydetmiş ve Osmanlı'nın Musul valisi Numan Paşazade, acil yardım

³⁸⁰ Şâni-zâde Mehmed Atâullah Efendi, **Şâni-zâde Târîhi** (1223-1237/1808-1821), ed. Ziya Yılmaz, İstanbul, 2008, s. 1001-1002.

³⁸¹ Stanford Shaw, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 312.

³⁸² Yunan isyanını fırsat bilen Ruslar da Osmanlı'ya savaş ilan etmiş ve bu durumdan istifade ederek Edirne'ye kadar ilerlemişler, hem de Yunan isyanının başarıya ulaşmasına destek vermişlerdir. Bkz.: Ahmet Vefik Paşa, **Fezleke-i Tarih-i Osmanî**. (Yayına Hazırlayan: Şakir Babacan), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 271.

³⁸³ James Baillie Fraser, **Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea**, London, 1826, s. 312.

istemmiştir.³⁸⁴ Bu başarıya rağmen Kaçar ordusu kolera salgını sebebiyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Savaşın gidişatını değiştiren bu hayati meseleden Osmanlı'nın da haberi olmuştur. Ancak bu hastalığın ve geri çekilişin bir savaş hilesi olabileceğini düşünerek ihtiyatlı davranmışlardır. İran ordusuyla ilgili bilgi veren casuslar³⁸⁵ sayesinde gerçekten, İran ordusunda 'yanıkara' denilen bir hastalığın ortaya çıktığı ve binlerce askerin öldüğü anlaşılmıştır. İran ordularının Osmanlı topraklarını terkettiği teyit edilmiş, hatta yanlış bir bilgi olarak Abbas Mirza'nın da bu hastalıktan dolayı vefat ettiği kayıtlara geçmiştir.³⁸⁶ Fakat Kasım 1821'de bu ölümcül salgının kurbanı olan kişi Abbas Mirza değil, onun kardeşi Muhammed Ali Mirza'dır.³⁸⁷ Feth Ali Şah'ın hesaba katmadığı kolera salgını, İran ordusuna büyük bir darbe vurmuştur. Salgından dolayı askerlerinin kırıldığını gören Feth Ali Şah ve Yunan isyanıyla uğraşan II. Mahmut açısından barış yapmaktan başka seçenek kalmamıştır.³⁸⁸ Zaten Osmanlılar, bir yandan Yunan isyanıyla uğraştığı sırada çıkan İran savaşının bitmesi ve barış için anlaşılması konularındaki memnuniyetlerini açıkça belirtmişlerdir.³⁸⁹

2.7.1. Erzurum Antlaşması (1823) ve Sınır Anlaşmazlıklarının Çözümü

Kaçarların, 1821'de bir takım hudut ihlallerini öne sürerek Bayezid, Eleşgirt, Bitlis, Muş ve Erciş'i işgal etmeleriyle başlayan, esas sebebi sınır anlaşmazlıkları ve göçebe aşiretlerin denetimi ve aidiyeti meselesi olan 1821-1823 savaşlarının³⁹⁰ ardından masaya oturup anlaşan İran ve Osmanlı söz konusu sınır ihlalleri ve konar-göçer aşiretler hakkında uzlaşmaya varmışlardır. Zaten Abbas Mirza mücadeleden bıkmış, daha da önemlisi hazinesi boşalmıştır. Zaten barışçıl bir kişiliğe sahip Şah ise, her zamanki gibi oğlunun fikriyle barışa yönelmiştir. Barışı getiren şartlar büyük ölçüde

³⁸⁴ **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 132-134.

³⁸⁵ Kaçar ordusundaki salgın hakkında bilgi edinmeye çalışan casuslardan biri 1822'de Kaçarlar tarafından ele geçirilmiştir. Bkz.: **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 128, 129.

³⁸⁶ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 771, Göm. No: 36183.

³⁸⁷ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, s. 163.

³⁸⁸ Ahmet Şimşirgil, **Kayı (IX - Sonun Başlangıcı)**, s. 43, 44.

³⁸⁹ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 282, Göm. No: 16816.

³⁹⁰ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s. 17.

ekonomiktir. Sınırın düzenlenmesi için bir 'Sınır Komisyonu' kurulmasına karar verilmiş olmasına rağmen bir sınır değişikliğine gidilmeyecektir.³⁹¹

Bu uzlaşa sonucu 28 Temmuz 1823'te Erzurum'da barış antlaşması imzalanmıştır.³⁹² Osmanlıların ve Kaçarların anlaşma şartlarına uydukları sürece dostluğun ve barışın devam edeceği vurgulanarak iki devlet arasındaki barışın devamı adına dua edilmiştir. Bu antlaşmaya göre, iki devlet birbirinin iç işlerine karışmayacaktır; Osmanlılar İranlı hacıları rahatsız etmeyecek³⁹³ ve gümrük vergisi konusunda adil davranacaktır; "*Hudut ihlallerinde bulunacak olan aşiretler karşılıklı olarak te'dib*³⁹⁴ edilecek, sınır güvenliği sağlanarak ihlalleri engellenecek" denilerek savaşın başlamasına sebebiyet veren Haydaranlı ve Sibeklu aşiretlerinin de kontrol altına alınması amaçlanmıştır; "*İran'dan Osmanlı topraklarına veya Osmanlı tarafından İran topraklarına geçen aşiretlerin sahiplenilmeyeceği*" maddesiyle iki devletin de kendine sığınan aşiretlere yardım etmesinin önüne geçilmiştir. Ayrıca iki devlet de birer barış temsilcisi seçecektir.³⁹⁵ Ayrıca Kaçarlar ve Osmanlılar birbirlerinin başkentlerinde daimi elçi bulunduracaktır. Son olarak, Kaçarlar Anadolu'da ele geçirdiği toprakları terk edeceklerdir.³⁹⁶

Ancak daha önce 1746 yılında imzalanan Kürdan (Kerden) barış antlaşmasının³⁹⁷ sınır sorunlarına çözüm olamadığı gibi, 1823 Erzurum antlaşması sonrasında da bu mesele tam anlamıyla çözüme kavuşmamıştır. Bu sebeple Feth Ali

³⁹¹ Graham Williamson, *The Turko-Persian War of 1821–1823: winning the war but losing the peace*, **War and Peace in Qajar Persia**, Edited by Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 108.

³⁹² Abdülazim Rızaî, **Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran**, C. IV, Tahran, h. 1363, s. 92; Erzurum Antlaşması'nın Farsça metni için bkz.: **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmileli vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhuriyet-i İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 294-298; İngilizce metin için bkz.: J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, s. 90-92 (doc. no: 36).

³⁹³ Bu savaşın başlama nedenlerinden biri de İranlı hacıların, Osmanlı'nın onlara kötü muamelede bulunduğu bildiren raporlarıydı.

³⁹⁴ Haddini bildirmek, suçluyu cezalandırmak.

³⁹⁵ Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XXXII, S. 54, 2013, s. 191, 192.

³⁹⁶ **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel, s. 294-298.

³⁹⁷ Kürdan'da da aynı I. Erzurum Antlaşması'nda olduğu gibi dostluğun ve barışın devamı için iki devletin de barış temsilcileri görevlendirmesi kararlaştırılmıştır. İki devletin de savaşın bitmesinden duyduğu memnuniyeti ve barışın devamını istediği yorumunu yapabiliriz. Ancak iki antlaşmadan sonra da barış kalıcı olarak sağlanamamış ve aynı sorunlarla, sebeplerle savaş başlamıştır.

Şah döneminden sonra Muhammed Şah döneminde 1847 yılında İkinci Erzurum Anlaşması imzalanacak ve önemli bir madde olarak "*Sınır ihlali yapan aşiretlerin verdikleri zararların önlenmesi, yaptıkları gasb, yağma ve katl hareketlerinin önüne geçilmesi*" ve "*Hangi devlete bağlı olduğu belli olmayan aşiretlerin iskânları için aşiretlerin kendi tercihlerine göre mekân verilmesi*" eklenecektir.³⁹⁸

İki devletin sorun teşkil eden sınırlarının tespiti için bir komisyon kurulmuştur: 'Tahdîd-i Hudûd Komisyonu'. Bu komisyona Osmanlı Devleti adına³⁹⁹ Derviş Mehmed Paşa, Kaçarlar adına Mirza Cafer Han ve aracılık yapmak amacıyla İngiltere tarafından Albay Williams ile Rusya tarafından General Çerikof katılmıştır. İngiltere ve Rusya'nın komisyona temsilci göndermelerinin tek sebebi tabii ki Osmanlılar ile Kaçarların arasını mekik diplomasisiyle bulmak değildir. Çünkü hem İngilizler hem de Ruslar, Osmanlılar ile Kaçarların mevcut ve müstakbel siyasi durumlarıyla yakından ilgileniyordu. Bunun da sebebi İngiltere ile Rusya'nın bu iki Türk-İslam Devleti üzerindeki emelleridir. Bu iki devletin sınır anlaşmazlığı yaşamasını fırsat bilip, adı geçen komisyona üye göndermişlerdir. 1853'e kadar çalışmalarını sürdüren komisyon sınır bölgelerini özellikle de tartışma konusu olan topraklar ve buradaki aşiretler üzerinde demografik incelemeler yapmış, aşiretlerin hangi devlete ait olabileceklerine dair bilgi ve belgeler toplamışlardır. Bu sayede dolaylı olarak, Osmanlı-Kaçar sınırı ve sınıra yakın İran toprakları hakkında birinci elden önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu incelemeleri yapan komisyonda Osmanlı adına bulunan kimyager Derviş Mehmed Paşa, çalışmaları ayrıntılı olarak "*Devlet-i Aliyye ile İran Devleti Beyninde Hudud Layihası*" ismiyle Babîâlî'ye sunmuştur. Komisyon, çalışmalar başladıktan tam yirmi yıl sonra bir harita

³⁹⁸ Zekeriya Kurşun, "*Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı*", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** (2), İstanbul 2000, s. 102, 103; A. S. İter & C. H. D. Ryder, **a.g.e.**, s. 2; I. ve II. Erzurum Antlaşmalarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi ve transkribe edilmiş halleri ile birlikte değerlendirilmeleri ve karşılaştırılmaları için bkz.: Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XXXII, S. 54, 2013, s.183-194.

³⁹⁹ Osmanlı Devleti adına katılan Derviş Mehmed Paşa'nın yanı sıra komisyonda kâtip sıfatıyla Mehmed Hurşid Paşa da katılmıştır. İnceleme süresince aldığı emir yani kâtip sıfatıyla orada olmasının gereğiyle tanık olduğu ve edindiği bilgileri derleyip o da ayrıntılı bir şekilde "*Seyahatnâme-i Hudûd*" ismiyle kaleme almıştır.

çıkartabilmiştir.⁴⁰⁰ Buna rağmen sorun kalıcı olarak çözüme kavuşturulamamış, Osmanlı-Kaçar sınırındaki belirsizlik XX. yüzyılın başlarına, I. Dünya Savaşı'nın arifesine kadar devam etmiştir.

2.8. İkinci Kaçar - Rus Savaşı (1826-1828)

Rusya XIX. yüzyılın ilerleyen senelerinde, hem sınırlarını karadan genişletmesi hem de deniz aşırı sömürgeci faaliyetlere girişmesi ile Batılılaşma sürecinde edindiği bakış açısını açıkça ortaya koymuştur. Rusya bu zihniyetle, hem zenginleşip kendi devletini ve halkını kalkındıracak, hem de sömürge kurduğu topraklara Rus medeniyeti götürüp onları barbarlıktan kurtaracaktır. Rusların bu anlamda göz diktiği topraklar sadece Kaçarların hâkimiyetindeki topraklar değildi. Doğu Avrupa ve Balkanlar da Ruslar için oldukça önemli topraklardı. Rusların yayılmacı politikası nedeniyle ve Balkan halklarını Slavlaştırıp nihayetinde Slav birliği kurma amacıyla daha doğrusu Balkanlardaki Slav halklarının lideri olma arzusuyla, Rus konsoloslar ve ajanlar Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarındaki isyanların fitilini ateşleyip daha sonra da körüklemişlerdir.⁴⁰¹ Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri bu siyasete İngilizler de dahil olmuştur. George Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamadan Yunanlılara yardım etmek amacıyla Rusya ile görüşmeler yapmıştır.⁴⁰²

Kafkaslarda artan Rus nüfuzu ve Azerbaycan ile Gürcistan'ın Ruslar tarafından işgali sonrasında Kaçarlar, Rus tehdidiyle yüz yüze gelmişlerdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Kafkasya'daki yayılmalarına tepki olarak, 'Müridizm' olarak adlandırılan, İmam Mansur önderliğinde bir direniş hareketi başlamıştı. Rusların özellikle de Yermolov'un bölgedeki sömürgeci tavrı sebebiyle, bu direniş hareketi XIX. yüzyılda Şeyh Şamil liderliğinde devam etmiştir.⁴⁰³ Yermolov, bu dönemde Çeçen

⁴⁰⁰ A. S. İlter & C. H. D. Ryder, **a.g.e.**, s. 2, 3; Zekeriyâ Kurşun, "Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** (2), İstanbul 2000, s. 104, 105.

⁴⁰¹ László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, s. 246.

⁴⁰² Wynn to Canning, Private, 8 October 1826; Canning to Wynn, Private and Confidential, Paris, 9, 24 October 1826, **FO 60/29**.

⁴⁰³ Rus yayılmacılığına karşı Kafkasya'da başlayan direniş hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdullah Temizkan, "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur", **Sûfi Araştırmaları**, C.

kadınları kaçırap satmak ve Çerkeslerin tüm köylerini yok etmekle ün salmıştır.⁴⁰⁴ Yermolov ise kendini ve görevini ‘uygarlaştırıcı’ olarak tanımlamıştır, çünkü amacı Kafkasları, Rusya'ya bağlamak ve bölgeyi hem ekonomik hem de kültürel olarak kalkındırmaktı. Buna karşın Kafkasya ve Gürcistan bölgesinde Rus yayılcılığına karşı açıkça direnen hükümdarlar devrilirken, Rusya'nın şartlarını kabul edenlerin de iktidarları günden güne zayıflamış ve nihayetinde toprakları Rusya tarafından ilhak edilmiştir.⁴⁰⁵

Feth Ali Şah, İngilizlerle iyi ilişkileri bulunan Abbas Mirza'yı veliaht olarak tayin etmesine rağmen İran'a elçi olarak gönderilen Aleksey Petroviç Yermolov, zaten çok sayıda olan şahın oğulları arasında taht kavgası çıkartmak için Abbas Mirza'nın ağabeyini desteklemeyi önermiştir.⁴⁰⁶ Onu desteklemek için sunduğu sebep ise, onun genel olarak Avrupa düşmanı olup İngilizlerden nefret etmesidir.⁴⁰⁷ Eğer Yermolov'un planladığı gibi İran'da taht mücadelesiyle birlikte bir iç savaş başlarsa, Rusya ilk iş olarak Revan Hanlığını ilhak edecekti. Ancak dönemin Rus çarı I. Aleksandr, Yermolov'un bu planını onaylamamıştır.⁴⁰⁸ I. Aleksandr 1 Aralık 1825'te ölünce, Rus asiller tahta geçmesi için büyük veliaht Konstantin'i seçseler de onun istifasının ardından küçük kardeşi I. Nikolay tahta çıkmıştır. Onun tahta çıkmasına karşı çıkan yaklaşık üç bin kişilik asi Aralıkçı⁴⁰⁹ ordu, 26 Aralık 1825 sabahı başlayan isyanla darbe yapmaya kalkışmıştır. Ancak Nikolay'ın ordusu isyanı Ocak 1826 itibarıyla tamamen bastırmıştır.

IV, S. 8, 2013, s. 1-36; Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 25, Bahar 2010, s. 77-92.

⁴⁰⁴ William R. Polk, **Understanding Iran: everything you need to know, from Persia to the Islamic Republic, from Cyrus to Ahmadinejad**, New York, 2009, s. 79.

⁴⁰⁵ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 165.

⁴⁰⁶ 1817 senesi civarı.

⁴⁰⁷ Abbas Mirza'nın ise Batı hayranlığı ve İngilizlerle iyi ilişkileri hatta İngilizlerin de Abbas Mirza'ya olan ilgileri bilinmektedir. Bu durum hiyerarşik olarak en yüksek makamlarda bahsedilmektedir. İngiltere Kralı IV. William 1833'te Feth Ali Şah'a, ünü İran sınırlarını aşan veliaht Abbas Mirza'ya olan hayranlığını dile getiren bir mektup yazmıştır. Bkz.: Letter from King William IV to Shah, 14 January 1833, **FO 60/33**, (Aktaran: James Griffiths, **The British role within Qajar dynastic succession**, Ph.D. dissertation, University of Manchester, 2011, s. 14).

⁴⁰⁸ Yakov Gordin, **Kafkas Atlantisi: 300 Yıl Süren Savaş**, s. 121.

⁴⁰⁹ Ayaklanmanın Aralık ayında başlaması sebebiyle isyancılara Aralıkçıklar/Dekabristler denilmiştir. İng.: Decembrists, Rus.: Декабристы.

Feth Ali Şah döneminde, özellikle de 1813 Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, İran'da Rus nüfuzunun artmasından ve İran'daki kontrolünün sarsılmasından çekinen İngiltere, Kaçar Hanedanını harekete geçirmiş ve Ruslara karşı direnmelerini sağlamak istemiştir. Rusya'nın bu zayıf anından yararlanmak isteyen Abbas Mirza da, savaş için babası Feth Ali Şah'ı ikna etmiştir. Abbas Mirza'nın bu tavrı İngiliz diplomatların gözünden kaçmamış ve arşiv belgelerine yansımıştır. Abbas Mirza, Feth Ali Şah'ı ve Kaçar Devleti'nin ileri gelenlerini Rusya ile savaşma konusunda ikna etme konusundaki ısrarıyla dikkat çekmiştir.⁴¹⁰

Krizin patlak vermesi ve savaşın kapıya dayanması üzerine Feth Ali Şah, Sir Henry Willock'u⁴¹¹ özel bir görüşmeye davet etmiş ve mevcut durum hakkındaki görüşünü bildirmesini istemiştir. Bu dönemde İngilizlerin politikası, Rusya ile yaklaşan savaşın provoke edilmesini engellemektir. Willock da şaha bunu aktarmış ve bu dönemde İran'ın sınırlarını genişletmesini teşvik etmediklerini bilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü İngiltere'nin amacı bölgede güçlü bir İran'ın bulunması ve Asya'ya gelecek tehditlere karşı göğüs germesidir. Ancak şu anki durumda, böyle bir savaşa girilirse İran'ın kaybeden taraf olması yüksek ihtimaldir. Bu sebeplerle Rusya ile yapılması planlanan savaşa kesinlikle karşı olduklarını Şah'a belirtmiştir.⁴¹²

Abbas Mirza'nın savaş yanlısı tutumunun yanı sıra, 1826 savaşının Kaçar Hanedanı'nın öz iradesiyle başlatılmadığı, İran'daki müçtehitlerin zorlamalarıyla ve hamleleriyle siyasi iktidarın savaş ilan etmek zorunda kaldığı yönünde iddialar vardır. Ulema bir fetva ile Rusya'ya cihat ilan etmiş ve bu etkili fetva sonucu halk da cihat fikrine sıcak bakınca, İran hükümdarı Feth Ali Şah yenileceğini bildiği halde savaşa girmek zorunda kalmıştır. Böylece müçtehitler, Feth Ali Şah'ın Rusya ile yapılan ikinci

⁴¹⁰ Willock to Canning 15 July 1826, **IOR/L/PS/9/85**.

⁴¹¹ 1815-1826 yılları arasında Tahran İngiliz Büyükelçisi yapmış ve 1844-45'te de Doğu Hindistan Şirketi'nin başına geçmiştir. Bu yıllarda İran'da bulunan bir diğer İngiliz elçi John Macdonald Kinneir'dir. Ancak Kinneir, daha önceki elçiler Sir Harford Jones ve Sir Gore Ouseley gibi, Büyük Britanya kralı tarafından değil, İngiliz Hindistan'ının ve Doğu Hindistan Şirketi'nin çıkarlarını korumak adına doğrudan Doğu Hindistan Şirketi tarafından 1824'te görevlendirilmiştir. 11 Haziran 1830 yılında Tebriz'deki ölümüne kadar İran'da elçi olarak kalmıştır. Bkz.: James Edward Alexander, **Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26**, London, 1827, s. 77-80.

⁴¹² Willock reported to Canning, 27 June 1826, **IOR/L/PS/9/85**.

savaşı başlatmasına vesile olmuşlardır.⁴¹³ Aynı iddiayı destekler nitelikte; Yermolov'un Kafkasya'daki faaliyetleri Tahran'a ulaşınca, ulema eğer devlet adamlarının gerekeni yapmaması durumunda nefret edilen Ruslara karşı bir cihat ilan edeceklerini açıklamışlardır. Böylece Feth Ali Şah ve Abbas Mirza kazanamayacakları bir savaşa girmeye zorlanmışlardır.⁴¹⁴ İran'daki müçtehitlerin, 1826-28 Kaçar-Rus savaşlarından itibaren güçleri artırıp, etki alanlarını büyüttükleri göz önüne alınırsa bu savaşın fitilini ateşleyenlerin İran'daki Şii ulema olma ihtimali artmaktadır.⁴¹⁵ Dönemin dışişleri bakanı Hacı Mirza Abd el Hasan Han'ın, 1826'da Rusya ile yapılan savaşa şiddetle karşı çıktığı ve bu sebeple kafirlere karşı cihat çağrısı yapan müçtehitlerin düşmanlığına maruz kaldığı bilgisi de mevcuttur.⁴¹⁶

Böylece Kaçarlar, I. Aleksandr'ın ölmesinin ardından Rusya'daki karışıklıklardan faydalanarak kaybettikleri toprakları geri kazanmak umuduyla 1826'da Rusya'ya savaş ilan etmişler ve Gülistan Antlaşması'nın yani Kaçarların Rus üstünlüğüne boyun eğmesinin üzerinden on üç yıl geçtikten sonra Türk-Rus çatışmaları tekrar başlamıştır. Ancak birinci savaşın aksine İngiltere, Feth Ali Şah'ın kaybettiği toprakları kazanma arzusuyla başlattığı ikinci İran-Rus savaşında Kaçarlara para yardımı yapmamıştır.⁴¹⁷ Çünkü iki devlet arasında yapılan anlaşmaya göre; İngiltere'nin İran'a yapacağı yardım, sadece İran'ın yabancı bir devlet tarafından istilası durumunda yapılacaktı. İngiltere, Kaçarların intikam hissiyle Rusları Doğu Kafkasya'dan atma girişimlerine ortak olmak istemiyordu. On iki yıl önce yapılan anlaşma sırasında olacakları öngören İngilizler, İran'ın bu yardımı alabilmesi için savaşı başlatan taraf olmaması şartını koymuşlardır. Canning incelemeleri sonucu, Williams Wynn'e

⁴¹³ Taha Akyol, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, İstanbul: Doğan Kitap, 2013, s. 148, 149; Hamid Algar, "Religious Forces in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 714, 715.

⁴¹⁴ William R. Polk, **Understanding Iran** : everything you need to know, from Persia to the Islamic Republic, from Cyrus to Ahmadinejad, New York, 2009, s. 79. İkinci Kaçar-Rus savaşında, din algısının ve ulemaların etkisi için bkz.: Robert Gleave, "The clergy and the British: perceptions of religion and the ulama in early Qajar Iran", **Anglo-Iranian Relations Since 1800**, Edited by Vanessa Martin, New York: Routledge, 2005, s. 45, 46.

⁴¹⁵ Abbas Amanat, **Apocalyptic Islam and Iranian Shi'ism**, New York, 2009, s. 157.

⁴¹⁶ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 153.

⁴¹⁷ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 155, 156.

İngilizlerin yükümlülükleri konusunda cevap yazmış ve Rusların herhangi bir girişimi olmadığını, savaşı başlatan tarafın İranlılar olduğuna kanaat getirmiştir. Rus tacizlerinin her zamanki kadar var olduğunu ancak İran'a bir Rus saldırısının yapılmadığını belirtmiştir.⁴¹⁸

İran'daki devlet adamlarından, bu savaşa en çok etki eden iki isim; ezelden beri Rus düşmanı olan Şah'ın damadı ve baş veziri Allahyar Han Asafüddeve ile Abbas Mirza'nın baş danışmanı Mirza Ebul Kasım'dır. Ki zaten Mirza Ebul Kasım bu yıllarda İran'ın dış politikasını belirleyen perde arkasındaki isim olarak bilinmektedir.⁴¹⁹ Mirza Ebul Kasım ile Allahyar Han Asafüddeve bazı konularda aynı fikirde olmayıp, farklı düşünceler de hem savaş öncesi dönemde hem de savaş esnasında, süreci belirleyen isimler olmuşlardır.

Abbas Mirza, Gürcistan'daki Rus güçlerinin büyük bir ordudan gelecek herhangi bir saldırıyı püskürtmek için yetersiz kalacaklarının farkındaydı. 26 Mayıs 1826'da İran askerleri, Rus sınır muhafızlarına saldırmaya başlayınca II. Rusya-İran savaşının fitili ateşlenmiştir. İran orduları 1826 Temmuz'unda genel saldırılara başlamıştır. 15 Eylül 1826'da Abbas Mirza, otuz bin kişilik ordusuyla Karabağ'ı almıştır. 1826 sonunda, kışa doğru yavaşlayan savaş baharın gelmesiyle tekrar hareketlenmiştir. İran ordusu başlarda Yermolov'a karşı birkaç başarı elde etse de general Paskieviç'in Rus ordusunun ana birlikleriyle birlikte bölgeye gelmesi üzerine savaşın gidişatı değişmiştir. Paskieviç ve emrindeki askerlerin üstün başarısı karşısında bozguna uğranmış ve Abbas Mirza askerlerine çekilme emri vermiştir.⁴²⁰ Zaten İvan Paskieviç, Revan'ın fethedilmesi ve 1820'lerin sonundaki savaşlarda Osmanlı'nın yenilip, İran'ın bozguna uğratılması gibi meselelerde Ruslar adına önemli başarılarla imza atan bir isimdir.⁴²¹

İkinci Rus savaşının başlaması sebebiyle, Şehzade Abbas Mirza aracılığıyla Osmanlı'ya elçi gönderilmiş ve yardım talebinde bulunulmuştur. Ancak bu tarihlerde

⁴¹⁸ Wynn to Canning, Private, 8 October 1826; Canning to Wynn, Private and Confidential, Paris, 9, 24 October 1826, **FO 60/29**.

⁴¹⁹ Macdonald to the Secret Committee, 28 October 1826, **IOR/L/PS/9/85**.

⁴²⁰ T. B. Armstrong, **Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey (Intended as an Itinerary Through the South of Russia, the Crimea, Georgia and Through Persia, Koordistan and Asia Minor to Constantinople)**, London, 1831, s. 112.

⁴²¹ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 71.

Osmanlı ile Rusya arasında barış müzakereleri devam ettiği için Osmanlılar, Kaçarların bu teklifine icabet etmemişlerdir.⁴²² Osmanlılar tarafsız kalmak bir yana, Rus orduları komutanı Paskieviç'in Kaçarlara karşı kazandığı zaferin ardından Rus komutanı tebrik etmişlerdir.⁴²³ Ancak bilmiyorlardı ki; Kaçarlardan sonra sıra kendilerine gelecek ve Kafkaslardaki iddialarından vazgeçmek zorunda kalacaklar. Kaçar-Rus savaşının gidişatını değiştiren bir diğer önemli gelişme, 1827'de İngiliz devlet adamlarının direk veya dolaylı olarak dahil olmama kararlarıdır. Keza, savaş başladıktan sonra Kaçarlar, yaptıkları ikili müdafaa anlaşması sebebiyle İngilizlerden medet ummuşlardır. Savaş esnasında özellikle de maddi yardım beklemişlerdir. Ancak İngiliz hükümeti yardım teklifini reddetmiş ve sebebiyle birlikte kararlarını bildirmişlerdir: "*Kaçarlar savaş başlamadan önce, Tahran'daki İngiliz elçisi Willock'un tavsiyelerine uymamışlar ve saldırgan bir tutum sergilemişlerdir... Rusya-İran savaşını, fiilen başlatanların Kaçarlar olduğu tartışmasız bir gerçektir... Bu sebeplerle, yapılan antlaşmanın maddelerine göre İngiltere'nin İran'a asker ya da para yardımı yapması için geçerli koşullar oluşmamıştır...*"⁴²⁴

İngilizler daha sonra ise bir miktar para karşılığında, İran ile yaptığı ittifakı bozmuştur. Böylece İran'ı düşmanlarına karşı korumak için para, asker ve savaş mühimmatı verme zorunluluğundan kurtulmuştur. İran, o andan itibaren Rusya'yla baş başa kalmıştır ve artık İran'daki nüfuzunu arttıran Rusya'nın gölgesinde yaşamaya başlayacaktır.⁴²⁵ 1827'de İran'ın İngiliz desteğinden mahrum kalmasından faydalanan yani İran'ın zayıf durumunu değerlendiren Ruslar, Azerbaycan ve Tebriz çevrelerine saldırılarını arttırmışlardır.⁴²⁶ İlk önce Abbas Mirza'nın savunduğu Revan daha sonra da Kuzey Azerbaycan ve Tebriz Ruslar karşısında düşmüş ve Rus ordusu buraları ele geçirmiştir. 1827 Haziran'ında Nahcivan, Temmuz'da da Abbas-abad düşmüştür.⁴²⁷ Bu

⁴²² B.O.A., C.HR., Dos. No: 00112, Göm. No: 05574.

⁴²³ **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 193, 194.

⁴²⁴ Wynn to Mirza Abul Hasan Khan, 14 September 1827, **IOR/L/PS/5/545**.

⁴²⁵ John Briggs (Major General), "*What are we to do with the Punjab*", **How To Rule India (Paper Related to British Policies Towards Punjab)**, Edited by Ahmed Saleem, Punjab Adbi Markaz, Lahore, 1978, s. 49.

⁴²⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Tarihte Tebriz**, 2011, Ankara: Berikan Yayınevi, s. 28.

⁴²⁷ **AKAK**, C. VII (1827-1831), s. 551, Belge No: 515.

gelişmelerin ardından intikam arzusuyla yanıp tutuşan Feth Ali Şah, 1813'ün ardından tekrar Ruslara karşı başını eğmek ve barış için beyaz bayrak sallamak durumunda kalmıştır.⁴²⁸

Abbas Mirza'nın, yenilgiye boyun eğmeyip 1828'in ilk aylarında direnişe devam etmeye yönelik faaliyetleri sadece Rusların, Azerbaycan'ı daha fazla işgal etmesi sonucunu vermiştir. Ruslar, Kaçar ordularını yenip Aras Nehrini geçerek Güney Azerbaycan'a girip Tebriz'i alarak savaşın sonunu getirmişlerdir. Kaçarlar ne kadar güçsüz olduklarının farkında olmadan bir intikam savaşına girişmişler ve kaybetmişlerdir. Aslında dışarıdan objektif bir göz, Kaçarların ikinci başkenti durumundaki Tebriz'in bir savaş anında ne kadar savunmasız ve zayıf olduğunu, bu savaştan yedi-sekiz yıl önce açıkça belirtmiştir: "*Tebriz, çamurdan yüksek bir duvarla ve derin bir hendekle çevrili... Ancak şehrin savunması, standart bir Rus kuvvetine karşı birkaç gün bile dayanamayacak kadar kötü.*"⁴²⁹

Ruslar, daha ileri gidebilecekken İran'la barış yapmak istemişlerdir, çünkü aynı tarihlerde diğer yanda Osmanlı ile mücadele ediyorlardı. Bu savaşın kesin Rus zaferiyle noktalanmasıyla birlikte İran, artık Kafkaslardaki mücadeleden elini çekmek zorunda kalmıştır.⁴³⁰ İkinci Rus-Kaçar savaşının başladığı ve yaşandığı yıllarda Tebriz-Türkmençay bölgesinde bulunan seyyah Armstrong'un yorumuna göre; bu durumun ve savaşın kaybedilmesinin müsebbibi Abbas Mirza'dır: "*Rus ordusunun ilerlemesiyle birlikte Abbas Mirza'nın işgal girişimi sona erdi. O, önce ülkesini savaşa soktu, ardından harekete geçmeye gerektiği vakit, ne cesaretini ne de kabiliyetini gösterebildi.*"⁴³¹

İkinci savaş, 1804-1813 savaşıyla aşağı yukarı aynıydı fakat en büyük farkı on beş ay gibi çok daha kısa bir sürede kesin Rus zaferiyle sonuçlanmasıdır. Kaçarların bu savaştan da başı eğik bir şekilde çıkmalarının bariz sebepleri vardır. İlk olarak; savaşın

⁴²⁸ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **a.g.e.**, s. 18, 19.

⁴²⁹ Thomas Lumsden (Teğmen), **A Journey from Merut in India, to London (Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland and France - During the years 1819 and 1820)**, London, 1822, s. 141.

⁴³⁰ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 342, 343.

⁴³¹ T. B. Armstrong, **a.g.e.**, s. 112.

yükü halka ağır vergiler olarak yansıtılmıştır, yani Kaçar Devleti bu savaşın mali yükünü kaldıracak seviyede değildi. Ordudaki ödemelerin yetersiz olması sebebiyle batı tarzındaki düzenli ordu dahi sıklıkla yağma hareketlerine girişiyordu. İran'ın, Ruslarla ikinci savaşa giriş amacı; 1804-1813 savaşı sonunda Gülistan Antlaşması'yla kaybettiklerini geri almaktı, sonuç ise 1813'ten çok daha net bir Rus zaferi olmuş ve Kaçarlar artık Rus üstünlüğünü kesin olarak kabul etmişlerdir.

Bu savaşın sosyolojik bir sonucu olarak; Ruslara karşı yaşanan ikinci felaketin ardından artık İran halkı Avrupa tarzına, etkisine karşı kesinlikle olumsuz bir tutum içerisine girmiştir. Kaçar Hanedanı kurulduğundan beri çeşitli girişimlerde bulunsalar da değişen dünyaya ayak uyduramamışlardır. XIX. yüzyılın ilk otuz yılında Batı karşısındaki aşağılayıcı ve umutsuz durum bunun en açık göstergesidir.

2.8.1. Türkmençay Antlaşması (1828)

Kaybedilen savaşın ardından, Feth Ali Şah müzakereleri başlatmayı teklif ettiğinde Ruslar öncelikli şartını hemen belirtmiştir; Revan ve Nahcivan'ın Ruslara şartsız koşulsuz teslim edilmesi. Ayrıca Kaçar şahını en çok rahatsız eden maddelerden biri de iktisadi olandı; Kaçarlar savaş tazminatı olarak yirmi milyon ruble ödemekle yükümlüydüler ki Feth Ali Şah birkaç ay bu meblağı ödemeyi reddetmiştir.⁴³²

İngilizler anlaşma sürecindeki pazarlıklar boyunca arabuluculuk yapmış ve iki taraf da bu durumu takdir etmiştir. Zaten savaşı kaybedeceklerini anlayan Kaçarlar, Dışişleri Bakanı Ebul Hasan'ın aracılığıyla Tahran'daki İngiltere büyükelçisi Macdonald'dan, dolayısıyla da İngilizlerin tarafsız bir devlet olarak, savaşın sonlandırılması ve barış antlaşmasının yapılması konusunda arabuluculuk yapmalarını istemiştir.⁴³³ Zira Feth Ali Şah, tahtını kurtaranın, İngiliz temsilcisi Macdonald olduğunu düşündüğü için ona müteşekkirdir. Bu sırada İngilizler de emekleri karşılığında lehlerinde şekillenen anlaşmanın sonuçlarından memnunnardı. Macdonald, Fort William'daki Hindistan valisi George Swinton'ın dikkatini çekmek için antlaşmanın İngiliz çıkarlarını gözeterek özetlediği bir mektup yollamıştır. İşte o mektubun içeriği:

⁴³² Muriel Atkin, *a.g.e.*, s. 159.

⁴³³ *Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mntika-i Kafkas*, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372, s. 324-332.

"İran Şahu ve iktidarı zayıflığı ve verimsizliğinin bedelini oldukça utanç verici bir şekilde mağlup olarak ödemesine rağmen yapılan barış anlaşmasının sonuçları sadece İran değil İngiltere açısından da oldukça önemli olduğunu düşünüyorum." İngiltere büyükelçisinin bu sözlerinden anlaşılın, İngiltere iki devlet arasında barışı sağlamak adına değil Rusya'nın İngiliz sömürgelerini tehdit edecek kazanımlarının önüne geçmek için Türkmençay müzakerelerine dâhil olmuştur. Yine de sonuç olarak Kaçarlar, Ruslara karşı bir kez daha mağlup olmuş ve Rusların ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. 6 Şubat 1828'de Türkmençay köyünde barış görüşmeleri başlayan anlaşmanın, belgelerinin hazırlanması 9 Şubat'a kadar sürmüştür. İlginç bir ayrıntı olarak ise, antlaşma Abbas Mirza'nın müneccimi tarafından seçilen 9-10 Şubat gece yarısı, Abbas Mirza ile Paskieviç tarafından Tebriz ile Tahran arasında bulunan Türkmençay köyünde imzalanmıştır.⁴³⁴

Adını imzalandığı köyden alan Türkmençay Antlaşması'yla birlikte, ikinci İran-Rus savaşı da Rusların üstünlüğüyle sona ermiştir. Çok ağır şartlar ihtiva eden bu antlaşmayla birlikte, Rusya-İran sınırı Aras Nehri olarak kabul edilmiş İran, başta Kafkasya, Taliş, Revan ve Nahcivan olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklarını Rusya'ya terk etmiş⁴³⁵; Rusya donanma koruması da dâhil olmak üzere Hazar Denizi'nde ticaret ve seyir yapma hakkı elde etmiş; İran, Rusya'ya savaş tazminatı olarak yirmi milyon gümüş ruble ödemeyi kabul etmiş; daha önce Rusya tarafından ele geçirilen hanlıkların işgali kabul edilmiş; Rus tüccarları korumak için İran'da Rus konsoloslukları açılmıştır. Ayrıca İranlılar, olası bir Rus-Osmanlı savaşında tarafsız kalacak ve İran şahı, (antlaşmadan önce işgal edilmiş) yeni Rus topraklarına yerleşmek isteyen İran vatandaşlarının, özellikle de Hristiyan Ermenilerin göçünü⁴³⁶ garanti altına

⁴³⁴ Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**. s. 159, 160; Türkmençay Barış ve Ticaret Antlaşması'nın metni için bkz.: **Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba muntka-i Kafkas**, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372, s. 333-354; J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, s. 96-102 (doc. no: 38).

⁴³⁵ Aslında 1813 Gülistan Antlaşması, 1828 Türkmençay Antlaşması'nın başlangıcıdır, çünkü Ruslar 1813'te İran sınırının Aras Nehri olacağına karar vermişlerdir. Bkz.: Manoutchehr Eskandari-Qajar, **"Between Scylla and Charybdis: policy-making under conditions of constraint in early Qajar Persia"**, **War and Peace in Qajar Persia**, Edited by Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 27.

⁴³⁶ Ermenilerin göçü meselesine İngilizler de farklı bir açıdan dahil olmuştur. İngilizler, Azerbaycan'daki Hristiyan Ermeni nüfusuna koruma sağlamak istemişlerdir. Ermeniler'in 1828'deki Türkmençay

alacaktır.⁴³⁷ Bu antlaşma da Kaçarlara verilen tek imtiyaz ise Abbas Mirza'nın Kaçar tahtının varisi olarak tanınması gibi gözüküyordu, çünkü Ruslar uzun zamandır onu veliaht olarak kabul etmiyordu.⁴³⁸ Bu antlaşma sonucu, kaybeden isimlerden biri de dönemin sadrazamı Allah-Yar Han'dır. Şah 1826'da savaş zamanında Allah-Yar Han'ı, destek için Abbas Mirza'nın yanına Tebriz'e göndermiştir. Ancak savaşın kaybedilmesi ve imzalanan bu feci antlaşma sonucunda Şah onu, felaketle sonuçlanacak bir savaş için Abbas Mirza'yı kışkırtmakla suçlamış ve yerine Abdullah Han Eminüddeve'yi sadrazam olarak atamıştır.⁴³⁹

Bu kesin zaferden sonra Rusya, Türkmençay Antlaşmasıyla sadece siyasi değil iktisadi anlamda da birçok hak elde etmeye çalışmış ve etmiştir de. Buna bir örnek de; Rus tüccarların İran'da bir engelle karşılaşmadan ticaret yapmalarını sağlayan madde ve Ruslara verilen kapitülasyonlardır.⁴⁴⁰ Zaten bu ve bunun gibi imtiyazlar sonucunda İran yerel ekonomisi XIX. yüzyılın sonlarına doğru çökecektir.⁴⁴¹ En az iktisadi kapitülasyonlar kadar önemli bir mesele de İran'da ikamet eden Rusların yargılanmalarıdır. Bu antlaşmayla birlikte, neredeyse, İran'daki Rusları İran yargısından muaf tutan bir hukuki kapitülasyon verilmiştir.⁴⁴²

Ayrıca Rusya ile İran arasında uzun süredir sorun oluşturan Lenkeran Hanlığı'nın durumu da kesinlik kazanmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın dördüncü maddesi gereği, Lenkeran Hanlığı'nın bir kısmı Rusya'nın idaresine geçmiş ve Astara

Antlaşması'nın imzalanmasından kısa süre sonra Rusya'ya göç etme işaretleri göstermeleri üzerine İngiliz Başbakan, Abbas Mirza'yı uyarmıştır: Bu çalışkan insanların Rusya'ya göç etmelerinin ülkeyi ne kadar zarara uğratacağına dikkat çekmiş ve İran'da kalmaları için onların desteklenmelerini, ülkeye kazandırılmaları için ellerinden geleni yapmasını istemiştir. Bu uyarı ve teklif Abbas Mirza tarafından kabul edilmiş bölgedeki Ermeniler koruma altına alınmıştır. Bkz.: Denis Wright, **The English amongst the Persians: During the Qajar period 1787-1921**, London, 1977, s. 45.

⁴³⁷ **Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntıka-i Kafkas**, s. 333-354.

⁴³⁸ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 343.; Laurence Kelly, **a.g.e.**, s. 159.

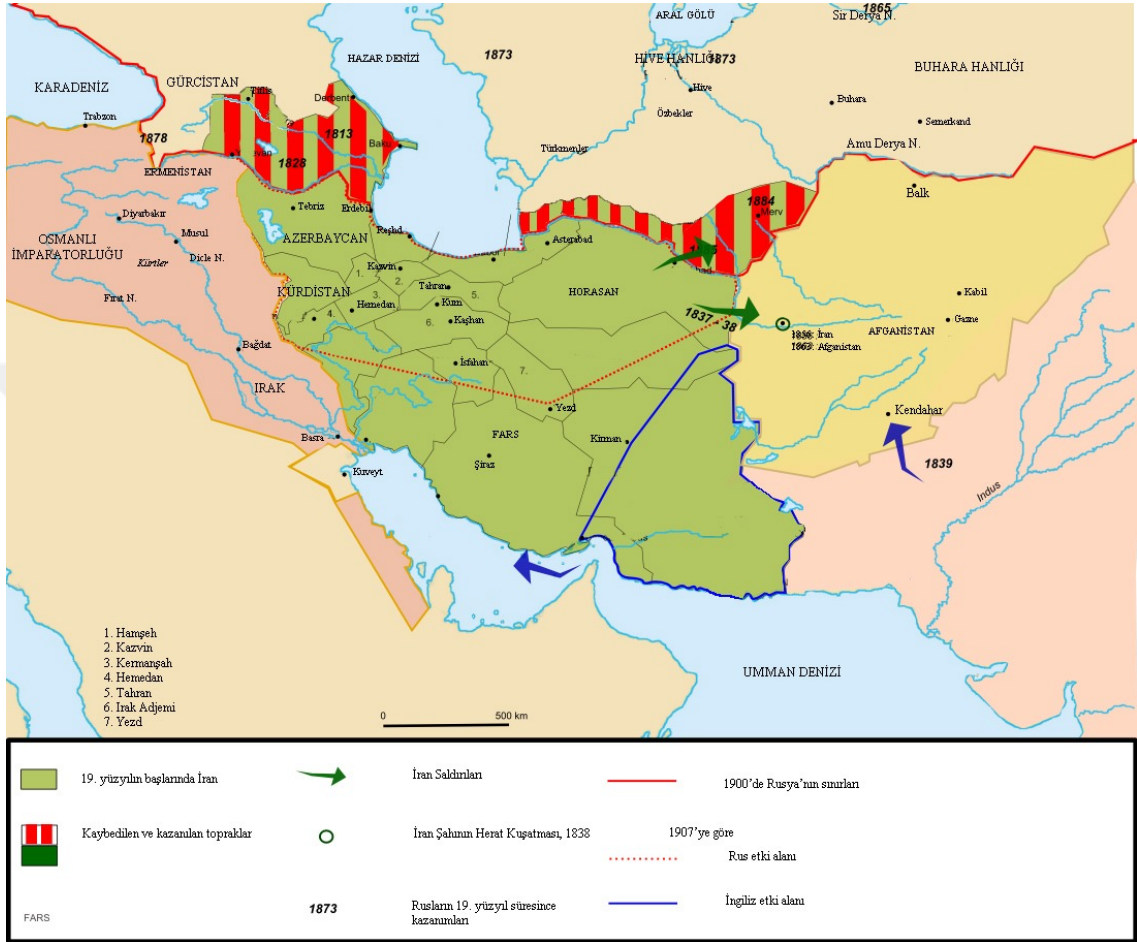
⁴³⁹ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", **The Cambridge History of Iran**, s. 157. Kaçar bürokrasisindeki bu keyfiyet John Malcolm'un gözünden kaçmamıştır. İran'daki sadrazamların hiçbir şekilde görev tanımının olmadığını, görevlerinin sınırlarının tamamen şahın keyfine göre belirlendiğine dikkat çekerek, çok önemli bir makamda olmaları sebebiyle hayatlarının ve mülklerinin her zaman tehlikede olduğunu belirtmiştir. bkz.: Sir John Malcolm, **A History of Persia (From Early Period to the Present Time)**, Vol. II, London, 1815, s. 435-436.

⁴⁴⁰ Donald N. Wilber, **Iran - Past and Present (From Monarchy to Islamic Republic)**, New Jersey: Princeton University Press, 1981, s. 66.

⁴⁴¹ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **a.g.e.**, s. 18, 19.

⁴⁴² F. Kazemzadeh, "Iranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", **The Cambridge History of Iran**, s. 338.

Rusya-İran sınırı olarak belirlenmiştir. Hanlığın diğer toprakları da Kaçar hâkimiyetine verilmiş ve böylece 1828 tarihinde Lenkeran Hanlığı kesin olarak lağvedilmiştir.⁴⁴³

(Harita 3: XIX. Yüzyıl Başlarında İran)⁴⁴⁴

Türkmençay Antlaşması'nın Rusya tarafından kabul edilmesinin önemi ve sebepleri şunlardır: Hem yaklaşık otuz yıldır süren Rus-İran savaşlarına artık bir son veren büyük bir Rus zaferinin kazanılması hem de Osmanlı ile yapılması planlanan olası savaş için çok ihtiyaç duyulan Rus birliklerin serbest kalması, boşa çıkmasıdır.⁴⁴⁵

⁴⁴³ İ. Memmedova, **a.g.e.**, s. 125, 126.

⁴⁴⁴ Yeşil olan bölge XIX. yüzyılın başlarında İran toprakları. Hazar Denizi'nin batısındaki çubuklu kırmızı-yeşil bölge, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay ile Kaçarların kaybettiği topraklardır.

⁴⁴⁵ Bu olası savaş, Türkmençay Antlaşmasından bir sene sonra Rusya-Osmanlı arasında gerçekleşmiştir. Çünkü Rus imparatoru, Türkmençay Antlaşmasıyla amacına ulaşmıştır, artık Asya kuvvetlerinin tamamını Osmanlı ile yapılacak savaşta istihdam edebilecekti. Bu sebeple antlaşmanın imzalanmasından 15 gün sonra 25 Şubat 1828'de, Rus birlikleri İran'ı boşaltmak için harekete geçmiştir. bkz.: Colonel Chesney, **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a View of the Present State of Affairs in the East**, New York, 1854, s. 169, 170.

Büyük Petro, II. Katerina ve I. Aleksandr'ın uzun yıllar çabaladıkları Karadeniz'i ve Hazar'ı kontrol etmeyi amaçlayan emperyal rüyaları sonunda bu anlaşma ile gerçekleşmiştir. Ruslar, Gürcistan'ın ötesinde Revan'dan Bakü'ye kadar bütün hanlıkları fethedip, kalan Güney Rusya sınırını da Aras nehriyle oluşturarak doğal bir sınır çekmişler, böylece ülkenin güney sınırlarını istilaya karşı korumuşlardır. Yapılan bu antlaşma ile birlikte Ruslar XIX. yüzyılın başından beri Kafkasya ve İran'da fethettikleri topraklardaki hakimiyetlerini Kaçarlara kabul ettirmişlerdir.⁴⁴⁶ Türkmençay Antlaşması ile çizilen sınırlar Sovyet İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar çok değişikliğe uğramamıştır. Rusya ve İngiltere'nin, İran üzerinde oynadığı oyunun dengesi Türkmençay Antlaşması ile Rusya lehine değişmiştir. Çünkü İngiltere, Hindistan'a güvenli bir bölge oluşturmak için uzun süredir İran'a hem politika hem para hem de zaman harcamıştır. Ancak Rusların bu askeri ve siyasi zaferinin ardından İngiliz siyasetinin tekerleğine büyük bir çomak sokulmuştur. Henry Willock, Esterâbâd'dan Hint sınırlarına kadarki bölgede bu durumla ilgili ayrıntılı bilgi sahibi olmak amacıyla John McNeill'i Horasan'a göndermek istemiştir. Çünkü ona göre, Rusya'nın başarılı hareketleri ve bölgede kurduğu nüfuz Hindistan için, bölgedeki çıkarlarını korumak adına büyük önlemler aldıkları 1807'deki Fransız girişimlerinden çok daha tehlikeliydi. İran'ın İngiltere açısından önemi, Avrupa siyaseti açısından başat unsur değilken, Asya siyasetinde hayati derecede önemliydi. Bu sebeple İngiliz diplomat Henry Ellis İran'ın Ruslara bırakılmaması ve oradaki İngiliz nüfuzunun korunması için daha fazla girişimde bulunulması için baskı yapmıştır.⁴⁴⁷ Türkmençay Antlaşması, her ne kadar İngiltere'nin kontrolünde hazırlanıp sonuçlansa da 1813 ve 1828 gelişmelerinin ardından İngiltere, sömürgesi Hindistan için Afganistan ve Pencap'ta yeni tampon bölgeler oluşturmaya mecbur kalmıştır.⁴⁴⁸ 1815-1826 yılları arasında Tahran İngiliz Büyükelçisi yapan Henry Willock bu konudaki görüşünü şu sözlerle belirtmiştir: "*(İran'daki) Şah ile kurduğumuz ittifaka daha az değer vermeli ve (olası bir Rus saldırısına karşı)*

⁴⁴⁶ Said Nefisi, **Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran der Devre-yi Muasır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Feth Ali Şah)**, C. I, s. 35.

⁴⁴⁷ Henry Willock to Lord Amherst, Tehran, 23 December 1824, 7 January 1825, **FO 60/25**; Memorandum on the state of affairs in Persia, 19 December 1826, **FO 60/30**.

⁴⁴⁸ R. J. Moore, "*India and the British Empire*", **British Imperialism in the Nineteenth Century**, Ed.: C. Eldridge, London, 1989, s. 73; Laurence Kelly, **a.g.e.**, s. 160.

Afganistan'da yeni bir savunma hattı oluşturmalıyız."⁴⁴⁹ Çünkü 'Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk'un maddi kaynağı Hindistan'ın güvenliği, şansa ve ihtimallere bırakılmayacak kadar önemliydi.

2.9. Rus Elçi Griboyedov'un Katledilmesi (1829)

Çok ağır şartlara rağmen imzalanan Türkmençay Antlaşması, İran halkında büyük bir öfkeye neden olmuştur. Yaklaşık 25 yıldır süren Rusya savaşları sebebiyle Rus düşmanlığı ve Türkmençay'ın imzalanması sonucunda, Aleksandr Griboyedov ile beraberindeki kırk kişilik Rus heyet, mollaların halkı kışkırtmasıyla⁴⁵⁰ Türkmençay Antlaşması'ndan tam bir yıl sonra, Şubat 1829'da Tahran'da öldürülmüşlerdir. Bunun karşısında Kaçar hükümeti Rusya'dan gelecek tepkiden çekinmiş ve Rus çarından af dilenmiş, Çar da İran ve ahalisini bağışlamıştır. Griboyedov katliamı Feth Ali Şah döneminin uluslararası ilişkilerini etkileyen önemli olaylarından biridir.⁴⁵¹

1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları'yla birlikte Kaçarlar, her anlamda kaybetmiş, umut vadetmeyen bir devlet görünümü çizmekteydi. Elbette İran halkı da bu gidişatın farkındaydı. Çünkü yapılan savaşlar, halka en azından savaş maliyetleri, ödenen savaş tazminatları ve yapılan anlaşmalar sonucu verilen imtiyazlarla yerel ekonominin çökmesi gibi iktisadi anlamda ağır bir şekilde yansiyordu. Aslında halk, içinde bulunduğu durumun tek müsebbibinin Rus elçisi Griboyedov'un olmadığını bildiği halde Ruslara olan öfkesini onun canını alarak en ağır şekilde göstermiştir. Griboyedov'un şanssızlığı Türkmençay Antlaşması gibi İran halkına vurulan ağır bir darbe sonrasında görevlendirilmesi ve İran makamlarıyla iyi ilişkiler kurma konusunda kendinden önceki elçilere göre başarısız olmasıdır.⁴⁵² Bu tarihlerde İran'da bulunan İngiliz siyasetçi Thomas Alcock'un kaleme aldıklarına göre; Griboyedov, Türkmençay Antlaşması çerçevesinde Rusların alacaklarını tahsil ve anlaşmanın yükümlülüklerini

⁴⁴⁹ James Griffiths, **The British role within Qajar dynastic succession**, Ph.D. dissertation, University of Manchester, 2011, s. 19.

⁴⁵⁰ William R. Polk, **Understanding Iran** : everything you need to know, from Persia to the Islamic Republic, from Cyrus to Ahmadinejad, New York, 2009, s. 79. Rus tarihçilerine göre bu kışkırtmanın asıl kaynağı İngilizlerdir.

⁴⁵¹ Edward G. Browne, **A Literary History of Persia**, Vol. IV Modern Times (1500-1924). Cambridge University Press, 1959, s. 146.

⁴⁵² David M. Lang, "Griboedov's Last Years in Persia", **The American Slavic and East European Review**, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), s. 323.

kontrol etmek için Aralık 1828'de büyükelçi olarak Tahran'a gönderilmiştir. Elçi, Şah tarafından çok iyi bir şekilde övgülerle karşılanmış ve hem ona hem ailesine bolca hediye bahşedilmiştir. Ancak bunun karşılığında Griboyedov'un Şah'a karşı tavrı amirâne ve kibir dolu olmuştur. Hatta Griboyedov'un İslam diniyle alay ettiği de söylenmektedir.⁴⁵³ Bu elçilik döneminde, zaten sıkıntılı ve bunalımlı bir dönem geçiren İran halkının, Ruslara olan kin ve öfkelerinin körüklendiğini söyleyebiliriz.

Halkı bu vahşice eyleme yönlendirenler ilk bakışta açık bir şekilde İran'daki Şii mollalar olarak gözükmektedir.⁴⁵⁴ Ancak bu kışkırtmanın arkasında İngilizlerin de olması muhtemeldir. Çünkü özellikle, görüşmelere İngilizlerin de katıldığı 1828 Türkmençay Antlaşması'yla birlikte Rusya, İran'daki baskısını artırmış ve artık İran, Hindistan'ın tampon devleti olma özelliğini kaybetmiştir. İngilizler uzun yıllar süren savaşların bitmesiyle birlikte Ruslarla Kaçarların ittifak edip Hindistan bölgesini tehdit edebileceklerini düşünmüş olabilirler. Bu sebeple Ruslarla Kaçarların arasını bozmak, oluşabilecek bir ittifakın temellerine dinamit koymak için mollaları kullanarak İran halkını, Rus Devleti ve Rus elçiliğine karşı kışkırtmış olabilirler.

Söz konusu kışkırtmanın sonucunda, yaklaşık beş yüz kişiden oluşan bir kalabalık, kılıçlarını sallayarak Rus elçiliğinin önünde toplanmıştır. Öfkeli kalabalığın sesi de taş yağmuruyla birlikte gittikçe yükselmiştir. Elçiliğin içindekiler korku içinde bu sesleri dinlerken neler olabileceğinden emin değillerdi ve ardından birkaç el silah sesi duyulmuştur. Mirza Yakub ve Dadaş Bek'in yanı sıra bir Kazak ve bir-iki hizmetçi öldürülmüş, öfkeli kalabalığın kaybı ise birkaç kişi olmuştur. Bunların cenazeleri yakındaki bir camiye götürülmüş ve bu gelişmelerden sonra kalabalığın kızgınlığı daha da artmıştır ki elçiliği korumak üzere görevlendirilen İran askerleri de kaçmıştır. Griboyedov kendisine yapılan, gizlice yandaki eve kaçma teklifini reddetmiş, Tebriz'deki Rusya Büyükelçiliği tercümanı Mirza Neriman da bunu destekler nitelikte İmparator temsilcisine zarar verecek hiç kimsenin olmadığını ilan etmiştir. Griboyedov, Kazaklara çatıya adam yerleştirmeleri ve kapıları da kilitlemelerini emretmiştir. Ancak kalabalığın sayısı saatler ilerledikçe artmış ve artık birçoğunun elinde ateşli silah dahi

⁴⁵³ Thomas Alcock, **Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece, in 1828-9**, London, 1831, s. 69-71.

⁴⁵⁴ William R. Polk, **a.g.e.**, s. 79.

görülmeye başlanmıştır. Gerginliği en üst noktaya çıkararak talihsiz bir olay yaşanması kadar çatıda içki içip, küstahça dalga geçen Rus askerlerine rağmen, Mollalar kalabalığı geride tutmuştur. Griboyedov'un askerlere ateş edilmemesi emrini vermesine rağmen bir Kazak'ın silahından çıkan kurşun kalabalığın arasındaki on altı yaşında bir gence isabet etmiştir. Gencin cansız bedeni kalabalık tarafından Mollaların Rus faaliyetlerine karşı cihat ilan ettikleri camiye götürülmüştür. Çılgınca bağırarak kalabalık, bu hiddetle kapıları yerle bir edip dış avluya girince, buradaki görevliler iç avludaki Griboyedov'un istirahat odasına kaçmışlardır. Griboyedov, halka hitap etmeye çalışsa da nafi bir çabadan öteye gidememiştir. Elçiliktekiler çaresiz bir şekilde, kurtlar tarafından etrafı çepeçevre sarılmış koyunlar gibi, kaderlerinden kaçmak için mücadele etseler de ölüm artık kapılarındaydı. Kazaklar sayıları az olmasına rağmen, avluyu temizlemek için çaresizce savaşmıştır. Kalabalık, kapı ve pencerelerden kılıç ve hançerleriyle bağırıp, çağırarak içeri akın ederken, Rusların canlarını feda etmekten başka çareleri kalmamıştır. İçeridekiler öldürüldükten sonra cesetleri çırılçıplak soyularak tek tek elçiliğin penceresinden aşağı atılmıştır.⁴⁵⁵

Devam eden olaylarda kırk dört Rus görevli öldürülmüştür. Ancak kalabalığın öfkesi dinmemiş, olaylar civardaki İngiliz elçiliğine kadar yayılmış ve buradan teslim alınan beş-altı Rus derhal katledilmiştir. Öfkeli kalabalığın Macdonald'da bıraktığı izlenimi şu sözlerinden anlıyoruz: "*başka Avrupalılar da bulunsaydı kesinlikle katliama uğrayacaklardı*". Bu sözlerden anlaşılan, yaşanan olaylar dış güçlerin yıllardır ülkenin iç ve dış meselelerine müdahale edip milletin üzerindeki olumsuz sonuçlarına karşı birikmiş bir tepkiydi. Öyle ki; Feth Ali Şah, bu günlerde Tahran'da bulunan ve huzuruna çıkan seyyah Armstrong'a, Rus büyükelçiliğinde meydana gelen talihsiz katliamdan bahsetmiştir. Daha fazla olayı, cinayeti kaldıramayacak durumda olan şah, Ruslara

⁴⁵⁵ Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran**, Tauris Parke Paperbacks, 2006, s. 190-194; Thomas Alcock, **a.g.e.**, s. 71-73.

Bir söylentiye göre Griboyedov'un cesedi feci bir şekilde parçalandığı için ancak bir düello sırasında parmağına aldığı yara sayesinde cesedi teyit edilebilmiştir. Cenaze töreni yapıldıktan sonra Griboyedov'un naaşı şehrin dışındaki bir Ermeni kilisesine konulmuştur. Bkz.: Laurence Kelly, **a.g.e.** s. 190-194

olduğu gibi diğer Avrupalılara da kötü muamele edilmesinden korktuğu için İsfahan ve Persepolis'e gitmemeleri konusunda uyarmıştır.⁴⁵⁶

Şah, olaylara müdahale edilmesini istemiş ve elebaşlar tutuklanıp bazıları infaz edilmiş bazılarının ise gözlerine mil çekilmiştir. Griboyedov'un cinayetine karıştığı düşünülen bazılarının da burnu, kulakları ve dilleri kesilmiş, geri kalan isyancı halk da bastırılmıştır.⁴⁵⁷ İsyân ve olaylar sona ermiş, artık İran hükümeti için tam olarak neler olduğunu düşünüp, bu olanlarla hesaplaşmanın korkusunu hissetmenin zamanı gelmiştir. Çünkü Ruslar, bu olayı incelemişler ve kafalarını kurcalayan en önemli soru şu olmuştur: İran şahı bu olayların olacağını biliyor muydu veya ne kadar zamandır biliyordu? Acaba Rus elçisini açık bir şekilde öldüremeyeceğinin farkında olan Şah, gizlice bu öfkeli kalabalığı desteklemiş veya organize olmalarına göz mü yummuştur? Bu soruların akıllarına takılmasının bir sebebi de katledilen Griboyedov'un son nefesinde Feth Ali Şah'ın ismini sayıklamasıdır.⁴⁵⁸

İran halkının, devletten ümidini kesip ülkelerini korumak için milliyetçi duygularla harekete geçtikleri⁴⁵⁹ ve katliamla sonuçlanan bu olaya daha çok Soğuk Savaş dönemi Sovyet tarihçilerinin benimsediği şu açıklama getirilmiştir; İngiltere, Rusların İran'daki etkisini ve egemenliğini kendi çıkarlarına ters düştüğü için yıkmaya çalıştığı için bu ayaklanmayı bilerek ateşlemiştir. Ancak yapılan araştırmalara rağmen ne İngiliz ne de Rus arşivlerinde bu teoriyi destekleyecek resmi belge ve kanıt bulunamamıştır. Ayrıca İngiltere, 1800'lü yılların başlarında kendi çıkarları için İran'ın istikrarını sağlamaya çalışmıştır, bu teori ise bu siyasete tamamen aykırıdır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ T. B. Armstrong, **Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey**, s. 131.

⁴⁵⁷ David M. Lang, "Griboedov's Last Years in Persia", **The American Slavic and East European Review**, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), s. 337.

⁴⁵⁸ Anlatılanlara göre Griboyedov hayatını kaybetmeden ağzından çıkan son sözler "*Feth Ali Şah! Feth Ali Şah!*" olmuştur. Bkz.: Laurence Kelly, **a.g.e.**, s. 193-195.

⁴⁵⁹ William R. Polk, **a.g.e.**, s. 79.

⁴⁶⁰ Laurence Kelly, **a.g.e.**, **Appendix I: Griboyedov's Death and the 'British Conspiracy' Theory**. s. 205-222.

Feth Ali Şah 1830'da, Hüsrev Mirza'yı Griboyedov'un katlinden dolayı özür dilemek üzere St. Petersburg'a göndermiştir.⁴⁶¹ İngilizler, Kaçar Hanedanını ve İran'ı parçalanmaktan kurtarmak için Rusların öfkelerini ve acısını paylaşarak barış için ellerinden gelen en iyi şekilde aracılık yapmışlardır. Öyle ki Abbas Mirza, Griboyedov'un katlinin ardından İran ile Rusya'nın uzlaşmasındaki önemli rolü ve çabaları için Macdonald'a şükranlarını iletmiştir.⁴⁶² Rusya'nın ise deyim yerindeyse olayı daha fazla büyütmeyp üstünü kapatmak için çok geçerli bir sebebi vardı; Osmanlılarla savaşın eşiğindeyken yeni bir cephede savaş açmak Rus Devleti'ni çok zor durumda bırakabilirdi. Ayrıca Abbas Mirza'nın bu korkunç gelişmeleri Macdonald'a samimi ve pişman bir şekilde haber vermesinin de olumlu etkisi olmuştur.⁴⁶³ Sonuç olarak, Ruslar Osmanlı'yla devam eden savaş sebebiyle Kaçarlarla yeni bir savaş başlatmamak için, baş müçtehidin sürgün edilmesi ve suçluların cezalandırılması şartıyla olayın üstünü örtmüşlerdir.⁴⁶⁴

2.10. Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarından Sonra İran

İran, Feth Ali Şah döneminde artık İngilizlerle Ruslar arasında bir tampon devlet halini almış ve bu iki devletin çıkar çatışmaları esnasında İran'ı bir müttefik gibi desteklemeleri sayesinde devletin ayakta kalması sağlanmıştır.⁴⁶⁵ Bu dönemde 1804-1813 ve 1826-1828 İran-Rusya savaşları Kaçar Devleti'ne hem toprak hem de önemli ölçüde maddi ve beşeri kayıplara sebep olmuştur. Bu savaşlardan önce İran'da Türk nüfus bariz bir şekilde çoğunlukta idi, ancak Rusya ile yapılan savaşları komuta eden Abbas Mirza'nın ordularını Türklerden oluşturması ve bu savaşlarda verilen kayıplar üzerine nüfus dengesi Farsların lehine değişmiştir. Ayrıca Kaçarlar, yüksek miktarlardaki savaş tazminatını ödemek için yabancı devletlerden borçlar almaya

⁴⁶¹ Rudi Matthee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor - Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", **Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective**, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 113.

⁴⁶² Abbas Mirza to Macdonald, 1 December 1829, **IOR/L/PS/9/90**.

⁴⁶³ Laurence Kelly, **a.g.e.**, s.196, 197.

⁴⁶⁴ P. M. Sykes, **A History of Persia**, Vol. II, London, 1915, s. 422.

⁴⁶⁵ Vanessa Martin, **The Qajar Pact - Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia**, New York: Tauris Pub., 2005, s. 22.

başlamıştır.⁴⁶⁶ Kaçarlar, kurucu hükümdar Ağa Muhammed Han'dan itibaren İran'ın 'doğal sınırları' olarak görülen Kafkasya için mücadele etmişlerdir. Ancak 1828 Türkmençay Antlaşması'yla birlikte sonuç; Kafkasya ve Azerbaycan'ın kaybedilmesi. Bu bağlamda Kaçar Devleti'nin kuzey sınırlarını, Ağa Muhammed Han'dan gelen 'devleti doğal sınırlarına ve eski ihtişamına kavuşturma' politikası değil Rus-Kaçar savaşları belirlemiştir. 1828'den sonra, toprak kaybı bir yana başta İngiltere ve Rusya olmak üzere dış mihrakların iç işlere müdahalesi daha kolay hale gelmiştir.⁴⁶⁷

Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarıyla, Rusların elde ettiği bir diğer kazanım, en az Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklar ve Kafkaslar kadar önemli olan Hazar Denizi'dir. Ruslar, bu iki antlaşma sonucu Hazar Denizi'nin batısındaki toprakları ve Hazar Denizi'nin hâkimiyetini almışlardır. Böylece Hazar, bir Rus denizi haline gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise, Hazar'ın doğu sahilleri de yine Ruslar tarafından ele geçirilecektir.⁴⁶⁸ İran, XIX. yüzyılın başından itibaren yaşadığı bu toprak ve egemenlik kayıplarının ardından artık bölgede sözü geçen büyük devletlerden biri olma özelliğini kaybetmiştir.⁴⁶⁹ Bu gelişmenin de etkisiyle, 1828'deki antlaşmanın ardından İngilizlerin kafasındaki tampon devlet⁴⁷⁰ Afganistan'a doğru kaymıştır. Zira Rusya, Kaçarlara karşı yıllar sonra elde edilen kesin zaferden sonra askeri ve iktisadi alanda toparlanmıştır. 1814-1815⁴⁷¹ yıllarından sonra Avrupa'daki güç dengesi Doğuya kaymıştır. Bu dönemde Rusya'nın askeri gücü en az İngiltere kadardı.⁴⁷² Zaten bunun da

⁴⁶⁶ Aygün Attar, **İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü**, Erdem Dergisi, 2008, sayı 52, s. 16, 17.

⁴⁶⁷ Firoozeh Kashani-Sabet, "Fragile Frontiers: The Diminishing Domains of Qajar Iran", **Int. J. Middle East Studies**, 29, 1997, s. 210; Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 160, 161.

⁴⁶⁸ Mustafa Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 283, 284.

⁴⁶⁹ Abdullah Demir, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul, 1998, s. 37.

⁴⁷⁰ Tampon bölge siyaseti olarak adlandıığımız kavramın literatürde geçen adı 'Forward Policy'dir.

⁴⁷¹ İran sorununu halleden Ruslar, Avrupa'da ortaya çıkan Napolyon'u bitirmek için 1814'te Fransa'ya doğru hareket etmişlerdir. Paris Muharebesi sonucu Fransızlar yenilmiş ve Napolyon Bonapart tahttan feragat etmek zorunda kalmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Aleksandr Mikhailofsky-Danilefsky, **History Of The Campaign In France: In The Year 1814**, London, 1839.

⁴⁷² 1815'te başat güçler olarak Avusturya, İngiltere, Prusya ve Rusya sayılmaktadır. Bkz.: Albert S. Lindemann, **A History of Modern Europe (From 1815 to the Present)**, West Sussex; Malden, 2013 s. 32.

etkisiyle, İngiltere artık Rusya'yla olan sorunlarını askeri yollarla değil diplomasiyle çözmeyi tercih etmiştir.⁴⁷³

Rusların özellikle Aleksandr dönemindeki başarıları elbette sadece Kaçarları ilgilendiren ve endişeye sevkeden bir durum değildir. Rusların Gürcistan'ı ilhakıyla başlayan süreçte Revan ve Bakü Hanlıkları'nın ele geçirilmesi Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın büyük kısımlarının Rus hâkimiyeti altına girmesi Osmanlıları da çok yakından ilgilendirmiştir. Rusya, İran'a karşı Türkmençay Antlaşması ile İran'a sağladığı siyasi üstünlüğün ardından Osmanlı Devleti'ne karşı da 1829'da bir zafer kazanmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu da 1829'dan sonra, Batı Kafkasya'daki iddialarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Osmanlılar, 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla belirlenen Rusya ve İran arasındaki toprak düzenlemelerini tanımışlardır. Edirne Antlaşması, Rus politikasının doruk noktasıydı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan bu antlaşma İngiltere açısından çok endişe vericidir. Ancak Osmanlılar Kafkaslardaki egemenlik iddialarından vazgeçse de onlar için tehdit sona ermemiştir. Çünkü Ruslar, Doğu Anadolu'ya dayanmış ve bu bölgeleri tehdit etmeye başlamışlardır.⁴⁷⁴ Zaten bu sebeplerle; yani Rusların 1828 Türkmençay Antlaşması ile Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'a hakim olması ve Kaçarlara üstünlüğünü kesin olarak kabul ettirmesi, Osmanlı'ya da üstünlüğünü kabul ettirerek Kafkasya'daki hak iddialarından vazgeçirmesi üzerine Osmanlılar ile Kaçarlar birbirlerine yakınlaşmışlardır. Rusya'ya karşı bir ittifak kuramayan bu iki devlet, en azından sorunlarını kendi aralarında çözümlenerek iyi ilişkiler kurmak istemişlerdir.⁴⁷⁵

2.10.1. Herat Seferi (1833)

Rusya, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarıyla İran'ın Kafkasya'daki topraklarını almak bir yana, Kaçarları Kafkasya'daki toprak kayıplarını telafi için Afganistan/Herat bölgesine yani 'Tacın Mücevheri' olarak anılan sömürge Hindistan'a

⁴⁷³ William Edwards, **British Foreign Policy (from 1815 to 1933)**, London, 1934, s. 1.

⁴⁷⁴ H. W. V. Temperley, "The Foreign Policy of Canning (1820-1827)", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. II (1815-1866), New York, 1923, s. 101; Sâmîha Ayverdi, **Türk-Rus Münâsebetleri ve Muhârebeleri**, İstanbul, 2012, s. 250, 251.

⁴⁷⁵ Yahya Kalantari, **Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s. 202.

doğru yönlendirmiştir. Çünkü Türkmençay Antlaşması'yla birlikte İran'ın Transkafkasya ile ilgilenmesinin ve hak iddia etmesinin önü kesin bir şekilde kesilmiştir. Abbas Mirza da İran'ın doğu bölgeleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Kaçarların Ruslara kesin olarak mağlup olması ve Türkmençay Antlaşması'nı imzalamasından sonra Horasan bölgesi bir isyan durumuna geçmiştir. Abbas Mirza da ülke içindeki isyancıları ve sınırı geçtikten sonra da düşmanları ortadan kaldırmak üzere Horasan'a doğru hareket etmiştir. Emirabad, Goçan, Turbat ve Serahs'ı alarak gözünü Herat'a dikmiştir.⁴⁷⁶ Arthur Conolly⁴⁷⁷ Tahran'da bulunduğu sırada, Ruslar'ın yardım ettiği Abbas Mirza'nın Horasan üzerinden hareket ederek Harezm bölgesine sefer düzenlediğini rapor etmiştir.⁴⁷⁸ Ruslar ise, Kaçarların kuzeyde kaybettiği toprakların acısını doğudan çıkarmasını büyük bir memnuniyetle takip etmişlerdir. Hatta Ruslar, Abbas Mirza'ya Herat, Kandahar ve Kâbil'in fethi için her türlü yardımı yapacaklarını taahhüt edip, onu Doğu seferi için cesaretlendirmişlerdir.⁴⁷⁹ Rusların bu yardımı da yapmaktan çekinmedikleri arşiv belgelerinden⁴⁸⁰ ve Arthur Conolly'nin hatıralarından anlaşılmaktadır: "*Bu dönemde İran'da yedi ya da sekiz bin Rus asker olduğunu söyleyebilirim. Ben Tebriz'deyken, bu Rus askerlerin üç bini Abbas Mirza'nın hizmetindeydi.*"⁴⁸¹ Ruslar, Kaçarları özellikle de Abbas Mirza'yı desteklemekten ve ona fiilen yardım etmekten çekinmemişlerdir çünkü İran'ın Herat'ı Afgan emirlerinden alıp bölgeye hâkim olması, Rusya'nın bu bölgeye inmesini kolaylaştıracaktır. Abbas Mirza Horasan'daki, İran'ın en sağlamlarından biri olduğu söylenen, Goçan Kalesini 1832 sonbaharında ele geçirmiş ve buradaki isyankar Türkmenleri katletmiştir. İsyancı beylere karşı kazanılan bu zaferin bilgisi komşu kent Meşhed'e ulaşmış ve haber büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Bu coşkuyla yapılan kutlamalardan dolayı Meşhed'de üç

⁴⁷⁶ Abbas Amanat, "The Herat Question", **Encyclopædia Iranica**, online edition, 2018, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/herat-vi> (erişim tarihi 19 Mart 2018), (eserin yazılı basımı için bkz. C. XII, Fasikül II, s. 219-224).

⁴⁷⁷ Hint Ordusu'nun İngiliz Kaptanı, Orta Asya kaşifi olarak anılan Arthur Conolly, 1829'dan 1842'ye kadar Afganistan, Hive ve Buhara'ya gitmiştir.

⁴⁷⁸ Arthur Conolly, **Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun**, Vol. I, London, 1834, s. 197.

⁴⁷⁹ Ahmed Tac Behş, **Tarih-i Revâbit-ı Siyasi-i İran ve Rusya der Nima-yı Evvel-i Nuzdehom**, s. 120, 125.

⁴⁸⁰ **Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba menâtikî ez Asya-yı Merkezî**, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mütalâât-ı Siyasi ve Beynelmilelî, İdare-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372, s. 93-98.

⁴⁸¹ Arthur Conolly, **Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun**, I, s. 250, 251.

gece ışıklar içinde geçmiştir.⁴⁸² Abbas Mirza, Horasan bölgesinde hakimiyeti tekrar sağladıktan sonra durmamış ve Rusların da stratejik konumundan dolayı desteklediği Herat seferine girişmiştir. Abbas Mirza, Herat'ı kuşatsa da, şahın onu Tahran'a çağırması üzerine kuşatmaya Muhammed Mirza komutanlık etmiştir.⁴⁸³ Abbas Mirza Tahran'a dönerken rahatsızlığı artmış, bu sebeple de Meşhed'e gitmiştir. Abbas Mirza'nın 1833'te Meşhed'de ölmesi üzerine, Muhammed Mirza Herat valisiyle barış yaparak Tahran'a dönmüştür. Böylece Abbas Mirza'nın başlattığı Herat seferi ve kuşatması onun ölümüyle son bulmuştur.

Türkistan'daki hanlıklara karşı yayılma politikası izleyen Ruslar, Abbas Mirza'nın bu hamlelerini keyifle takip etmişler ve desteklerini belirtmekten kaçınmamışlardır. Abbas Mirza'nın Herat ve Horasan bölgesinde böyle bir meşguliyete girmesi, onun sadece kaybettiği Kafkaslardan uzak durmasını sağlamıyor aynı zamanda İngiltere ile Rusya arasındaki 'büyük oyun'da Rusların lehine gelişmelere sebebiyet veriyordu.⁴⁸⁴ Rusya'nın, Türkistan'da izlediği bu saldırgan politika tabi ki İngiltere'nin gözünden kaçmamıştır.⁴⁸⁵ Rusya'nın siyasetine ortak olan Kaçarlar'ın bu girişimi, İngiltere tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁸⁶ Bu gelişmelerle birlikte, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiltere ile Rusya arasındaki rekabet Yakın Doğu'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanmıştır. Çünkü Osmanlı ve İran'da üstünlüğünü resmi antlaşmalarla kanıtlayan Rusya'nın artık İngiliz sömürgesi Hindistan'a saldırı planladığı düşünülüyordu. Bu suçlamalar resmi olarak Rus Hükümeti tarafından reddedilse de Orta Asya'daki Rus hamleleri, yapılan açıklamalarla örtüşmemektedir.⁴⁸⁷ Zaten Rusya,

⁴⁸² Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia, ... in the years 1831, 1832, and 1833**, Vol. II, London, 1834, s. 85, 390.

⁴⁸³ Abdülazim Rızaî, **a.g.e.**, s. 97.

⁴⁸⁴ Abbas Amanat, "The Herat Question", **Encyclopædia Iranica**, online edition, 2018, erişim için: <http://www.iranicaonline.org/articles/herat-vi> (erişim tarihi 19 Mart 2018), (eserin yazılı basımı için bkz. C. XII, Fasikül II, s. 219-224).

⁴⁸⁵ William Edwards, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁸⁶ Muhammed-Reza Djalili & Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, s. 20.

⁴⁸⁷ G. P. Moriarty, "India and the Far East 1833-1849", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. II (1815-1866), New York, 1923, s. 199-201.

İngiltere ve Fransa'nın Yakın Doğu'daki çıkarlarının çatışması bu üç devleti XIX. yüzyılın devam eden yıllarında da karşı karşıya getirmiştir.⁴⁸⁸

2.10.2. Hakimiyet-Mülkiyet Kayıpları ve İktisadi Zararlar

Feth Ali Şah döneminde, İran'ın toprak kaybettiğini defalarca belirtmiştik. Türkmençay Antlaşması Rus monarşisinin çöküşüne ve Kaçar Hanedanı son bulana kadar yaklaşık doksan yıl İran-Rus ilişkilerinin temel dayanağı olmuş⁴⁸⁹ ve İran'ın yaklaşık olarak bugünkü sınırları çizilmiştir.⁴⁹⁰ XIX. yüzyılın ilk senelerinde başlayanlar çatışmalar, aralıklarla 1828'e kadar sürmüştür. Ruslar bu savaşlar neticesinde, Kafkasya'nın büyük bir kısmını alarak, uzun zamandır imparatorluklarına dahil etmek istedikleri topraklara sahip olmuşlardır.⁴⁹¹ Ruslar karşısında yaşanan bozgun ve toprak kayıplarının psikolojik neticeleri de olmuştur. 1833'te İran'da bulunan İskoç seyyah James Baillie Fraser'in verdiği bir bilgi Kaçarların umutsuz bir şekilde karamsarlık içinde olduğunu göstermektedir: "*Burada (Sultaniye⁴⁹²), eski zamanın sağlam yapısında ancak çürümeye terk edilmiş bir tür saray var... Çünkü Ruslar 1828'de Türkmençay'a yaklaştılar ve buranın hakimi, buradan tiksindiği için artık buraya gelmek istemedi ve bina kullanılmayan her şey gibi çürümeye yüz tuttu.*"⁴⁹³ 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Kaçarlar, Rusya'ya direnmenin boşuna olduğunu düşünmüşler hatta Rus elçi Griboyedov'un Tahran'da öldürülmesinden dolayı özür dilemek üzere St. Petersburg'a bir heyet göndermek zorunda kalmışlardır.⁴⁹⁴ Ayrıca bu antlaşmayla birlikte Kaçarların sadece topraklarını değil tam bağımsızlığını kaybettiğini iddia edenler de mevcuttur.⁴⁹⁵ Feth Ali Şah'ın imzaladığı Gülistan ve Türkmençay

⁴⁸⁸ Michael Karpovich, **Imperial Russia**, New York, 1946, s. 32.

⁴⁸⁹ F. Kazemzadeh, "Iranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", **The Cambridge History of Iran**, s. 338.

⁴⁹⁰ Muriel Atkin, **a.g.e.**, s. 159.

⁴⁹¹ Moritz Deutschmann, **Iran and Russian Imperialism: The Ideal Anarchists, 1800-1914**, New York, 2016, s. 22.

⁴⁹² Günümüzde, İran'ın Zencan eyaletinde bir şehir.

⁴⁹³ James Baillie Fraser, **A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran; with Travels Through Various Parts of Persia**, vol. I, London, 1838, s. 385.

⁴⁹⁴ Rose Greaves, "Iranian Relations with Great Britain and British India, 1798-1921", **The Cambridge History of Iran, Vol. VII**, s. 390.

⁴⁹⁵ Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi**, çev: Muna Cedden, Ankara, 2002, s. 157; Bu bakış açısına göre; 1828'de İran'da sömürge dönemi başlamıştır ve 1828-1906 yılları arası Rusya-İngiltere, 1906-1953 arası İngiltere, 1953-1979 arası da ABD'nin yarı bağımsız sömürgesi olmuştur. Bkz.: Aygün Attar, "*İran Türkleri*", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Elazığ, 2004, s. 40.

Antlaşmaları'nın etkisi Feth Ali Şah öldükten sonra da devam etmiştir. Söz konusu antlaşmalarla Rusların bölgedeki egemenliği bölge halkı hariç herkes tarafından kabul edildikten sonra başta Tiflis olmak üzere bölgeye suni Ermeni göçü başlatılmıştır. Revan'ın Rus kontrolüne geçmesiyle birlikte buraya yaşanan yoğun göçlerden sonra bu bölge Ermenilerin merkezi haline gelmiştir. Zaten Ermeniler ve Gürcüler Rusların, Kafkasya'yı ve Türkistan'ı işgalinde en önemli müttefikleri olmuşlardır.⁴⁹⁶ Tsitsiyanof henüz Revan'ı ele geçirmeden evvel 1805'te Bayezid Sancağı'ndaki Anadolu Ermenileri bile, Rusların Revan'ı ele geçirmesi halinde Revan'da ikamet etmek için Rusların koruması altına gireceklerini bildirmişlerdir.⁴⁹⁷ Ruslar, 1828'den sonra İran'ın kuzeyinden Güney Kafkasya'ya 40.000'den fazla Ermeni'yi göç ettirmiştir. Aynı nüfus politikası doğrultusunda Ruslar, Osmanlı ile imzaladıkları 1829 Edirne Antlaşması'nın ardından Doğu Anadolu bölgesinden yaklaşık 90.000 Ermeni'yi göç ettirmişlerdir. Bu yıllarda kayıt dışı göçler de hesaplandığında yaklaşık 200.000 Ermeni'nin Güney Kafkasya'ya yerleştirildiğini Rus görevliler ifade etmektedir. Rusya'nın yaklaşık yüz yıl devam ettirdiği bu nüfus politikası sonucunda bölgedeki Ermeni nüfus oranı (1822-1826) %9,3'ten, (1916) %32,8'e yükselmiştir.⁴⁹⁸ Yine bu oranlarla uyulacak şekilde; Rus belgelerine göre XIX. yüzyıl başlarında Karabağ'daki Ermeniler nüfusun yaklaşık %10'unu oluşturmaktadırlar.⁴⁹⁹ Türkmençay Antlaşması imzalanıp Revan Ruslara bırakıldığında bile, ki bu döneme kadar bu topraklarda birçok savaş yaşanmış ve bölge halkı göç etmek zorunda kalmıştır buna rağmen, Paskieviç 2 Nisan 1828'de Revan'ın %75'inin Müslümanlardan müteşekkil olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁰

Aslında Rusların Karabağ'daki göç-sürgün politikası XIX. yüzyılın başına, Karabağ'ı aldıkları 1805 tarihine dayanmaktadır. 30 Eylül 1812 tarihinde yani henüz Gülistan Antlaşması imzalandan önce hazırlanan raporda Karabağ'daki göç ve sürgüne ait rakamlar ayrıntılı olarak verilmiştir. 1804'te başlayan savaş süresince Karabağ'dan göç eden, göç etmek zorunda kalan aile sayısı 4845'tir.⁵⁰¹ Türkmençay Antlaşması'ndan

⁴⁹⁶ Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul, 1998, s. 38.

⁴⁹⁷ AKAK, C. II (1802-1806), s. 631, Belge No: 1265.

⁴⁹⁸ Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi*, sayı 3, Kış 2012/I, s. 236-239.

⁴⁹⁹ AKAK, C. IV (1809-1811), s. 38, Belge No: 37.

⁵⁰⁰ AKAK, C. VII (1827-1831), s. 491, Belge No: 438.

⁵⁰¹ AKAK, C. V (1811-1816), s. 579, Belge No: 696.

sonra da İran Ermenilerinin bir bölümü Karabağ'a iskan edilmişlerdir.⁵⁰² Bu antlaşmadan itibaren dört ay içinde İran'dan göç ettirilen toplam Ermeni nüfusu 8249 ailedir.⁵⁰³ Rusların hem Kaçarlara hem Osmanlılara üstünlüğünü ve Kafkasya'da hakimiyetini kabul ettirdiği 1828-1829 yıllarından sonra Erzurum, Ardahan, Kars ve Bayezid'den Rus topraklarına göçürülen Ermeni ve Yunan Hıristiyanlar ailelerin sayısı 14,044'tür bu da yaklaşık olarak 90.000 kişiye tekabül etmektedir.⁵⁰⁴ Ruslar bu süreç boyunca bölgedeki müttefikleri Ermenilerin koruyuculuğunu da üstlenmişlerdir.⁵⁰⁵

(Harita 4: Feth Ali Şah Döneminde İran'daki Toprak Kayıpları)⁵⁰⁶

⁵⁰² AKAK, C. VII (1827-1831), s. 461, Belge No: 411.

⁵⁰³ İrade Memmedova, "18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı", *Yeni Türkiye*, 76/2015, s. 143.

⁵⁰⁴ AKAK, C. VII (1827-1831), s. 845-847, Belge No: 829, 830.

⁵⁰⁵ *Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye*, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasî ve Beynelmîlelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 536-538.

⁵⁰⁶ Gavin Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 162.

Ruslar bu göç politikasıyla birlikte, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmaları'ndan sonra Kafkaslarda bir dizi kale ve istihkâmlar kurmuşlardır. Amaçları bölgeyi ablukaya alarak dış dünyayla irtibatını kesmektir.⁵⁰⁷ Ruslar göç ve abluka politikasının yanı sıra bölge halkını Hıristiyanlaştırmaya çalışmışlardır. Resmî devlet politikası olan bu Hıristiyanlaştırma sürecini hızlandırmak ve Hıristiyan olmayan halklara Ortodoksluğu tanıtmak amacıyla bölgede misyonerlik merkezleri kurulmuştur.⁵⁰⁸

İran, Türkmençay Antlaşması sonucu sadece fiziki ve siyasi anlamda toprak kaybetmemiştir. İşin bir de toprak mülkiyeti kısmı vardır. Şöyle ki; antlaşmanın beşinci maddesindeki "*İran'da yabancı uyruklu kişilerin mallarını depolamak için ev, dükkan veya uygun yer kiralaması zordur. İran'daki Ruslara evlerde yaşamak ve dükkanlar ile depolama alanlarını kullanmak için kiralama ve mülkiyet hakkı tanınmıştır.*" Bu maddeyle birlikte Rusların, İran'da toprak sahibi olmasının önünde bir engel kalmamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Esterâbâd, Gilan ve Azerbaycan'a yerleşen Ruslar bu bölgelerde çok miktarda toprak alımı gerçekleştirmişlerdir. Bu gelişmeler elbette ki Kaçarların merkezi otoritesine ve ulusal egemenliğe darbe vurmuştur.⁵⁰⁹

Gülüstan ve Türkmençay antlaşmalarının sonucunda en büyük kayıp iktisadi alanda olmuştur. Bu sebeple Feth Ali Şah döneminde imzalanan mezkur antlaşmaların sonraki yıllarda Kaçarlara ve bölge ekonomisine yaptığı etkiye de değinmek gereklidir. İran-Rusya arasındaki ticaret dengesi Rusya lehine değişmiştir. Çünkü Rusya bazı imtiyazlar kazanmıştır, mesela İran pazarları ucuz Rus mallarına açılmış ve bundan zararlı çıkan çoğunlukla Tebrizli tüccarlar⁵¹⁰ olmuştur. Bu anlaşmalarla ve dolaylı

⁵⁰⁷ Mustafa Aydın, **Batı Kafkaslarda Rus Siyaseti ve Değişen Dengeler (1830-1850)**, İstanbul, 2015, s. 59.

⁵⁰⁸ Abdullah Temizkan, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 2, 2013, s. 315.

⁵⁰⁹ Vanessa Martin; Morteza Nouraei, "Foreign Land Holdings in Iran 1828 to 1911", **Journal of the Royal Asiatic Society**, Third Series, Vol. 21, No. 2, 2011, s. 131, 132, 145.; Charles Issawi, **The Economic History of Iran**, Chicago, 1971, s. 210.

⁵¹⁰ İran'ın Rusya ile yaptığı antlaşmalar sonucu Tebrizli tüccarlar sosyal ve ekonomik sıkıntıya düşmüşlerdir. Bu sıkıntılar büyüyüp olayları farklı bir noktaya sürüklemiştir. Çünkü Tebrizli tüccarlar arasında toplumsal ve dini temelli bir protesto hareketi başlamıştır; Bâbilik. Bu inanç daha sonra 1848'de İslam inancından ayrılmış ve Bahai inancı olarak sürdürülmüştür. Böylece iktisadi sebeplerle başlayan

etkileriyle birlikte bölge ekonomisinin ve ticaretinin Rusya lehine şekillendiği XX. yüzyılın başlarındaki ticaret hacimlerinden anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl boyunca yapılan anlaşmalarla hem İngiltere hem de Rusya'nın İran'da elde ettiği kapitülasyonlar, imtiyazlar Avrupa'daki sanayi devrimiyle örtüşmektedir. Bu imtiyazlar, seri bir şekilde fazlasıyla üretilen ürünlerin İran'a taşınıp burada satılmasının yolunu açmıştır.⁵¹¹

İran üzerinde sürdürülen mücadelenin, nüfuz ve stratejik konumundan yararlanma haricinde iktisadi amaçları da vardı. Ancak Ruslar bu iktisadi hedeflerini hemen gerçekleştirememişlerdir. Ruslar, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları sonucu Kaçarlara karşı tamamen üstünlük kurmuşlardır. Bu siyasi koşullara ve İran'ın kuzeyindeki Rus askeri egemenliğine rağmen, İran Rusların ticari çıkarları adına işleyen iktisadi bir pazar haline dönüşmemiştir. 1830'larda Rus mallarının piyasaya sürülmesi ve bu pazardan kâr elde edilmesi zor olmuştur.⁵¹² Hem Ruslar hem de İngilizler, İran'da elde ettikleri siyasi başarıları ve sağladıkları nüfuzu ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iktisadi getirilere dönüştürebilmişlerdir. Bu dönemde Rus tahıl ürünleri, demir, bakır, deri ve özellikle kuru malların İran'a ithalatı, XVIII. yüzyılın ilk yarısına göre, iki kattan fazla artmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın iktisadi maddeleri ve bölge siyasetine yaptığı etki, İran'daki bu iktisadi ve siyasi nüfuzun temel direğidir.⁵¹³ Feth Ali Şah döneminde Ruslarla yapılan ve XIX. yüzyıl boyunca İran'ın kaderini belirleyen Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları arasındaki fark aslında isimlerinden de anlaşılmaktadır. Gülistan, bir savaşa son veren ve ateşkes sağlayan 'barış antlaşması' iken Türkmençay ise savaşı bitirmekle birlikte birçok imtiyaz ve ticari avantaj sağlayan 'barış ve ticaret antlaşması'dır.⁵¹⁴ Ayrıca Ruslar 1828 Türkmençay'dan sonra, İran ürünlerini uygun fiyatlara almış, İran ve İngiliz mallarının Rusya'ya girmesine izin vermiştir. Böylece yerli ürünlerle ithal ürünler arasında rekabet

sıkıntı büyüyerek sosyo-kültürel, dini bir kimlik kazanmış ve Kaçarların başına daha büyük dertler açmıştır. Bkz.: Yasin İpek, **İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı - Babilik ve Bahailik**, İstanbul: Ekim Yayınları, 2010.

⁵¹¹ Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 10, No. 3 (Aug., 1979), s. 391.

⁵¹² Marvin Entner, **Russo-Persian Commercial Relations, 1828-1914**, Gainesville: University of Florida Press, 1965, s. 2.

⁵¹³ Aleksey Lobanov-Rostovski, **Russia and Asia**, New York, 1933, s. 52.

⁵¹⁴ J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, s. 84, 96 (doc. no: 33, 38).

oluşturulmuştur.⁵¹⁵ İngiltere ve Rusya'nın İran'da yeterince ticari imtiyaza sahip olduğu, 1907-1908 yıllarında İran'ın yirmiden fazla yabancı ülke ile ticareti mevcuttu. Bu dönemde İran'ın dış ticaret hacmi (ithalat ve ihracat) 371.456.369 Frank'a tekabül etmekteydi. 1907-1908 yıllarına ait iktisadi tablo aşağıdaki gibidir:⁵¹⁶

Devlet	İthalat	İhracat	Toplam Ticaret Hacmi
Rusya	(%46,5) 226.580.980	(%53,5) 262.523.064	489.104.044
İngiltere	(%82) 153.326.467	(%18) 31.572.481	184.898.948
Osmanlı	(%29) 16.989.464	(%71) 41.803.773	58.793.237
Fransa ve sömürgeleri	(%62) 13.272.789	(%38) 7.754.804	21.027.593
İtalya	(%25) 2.770.067	(%75) 9.281.830	12.051.897
Almanya	(%90) 9.963.164	(%10) 843.122	10.806.286
Avusturya-Macaristan	(%99,8) 7.540.464	(%0,2) 9.534	7.549.998
Afganistan	(%56) 3.915.223	(%44) 2.962.644	6.877.867
Çin	(%77) 499.689	(%23) 147.564	647.253
Umman	(%14) 749.617	(%86) 4.781.176	5.530.793
Belçika	(%98) 4.330.092	(%2) 70.918	4.401.010

⁵¹⁵ Marvin Entner, **a.g.e.**, s. 10, 11.

⁵¹⁶ Mehmed Emin Resulzade, **a.g.e.**, s. 46, 47.

Amerika	(%12) 337.332	(%88) 2.552.967	2.890.299
Mısır	(%0,3) 3.700	(%99,7) 1.378.655	1.382.355
İsviçre	(%99,5) 916.337	(%0,5) 3.592	919.929
Felemenk	(%98) 634.297	(%2) 14.054	648.351
Maskat ⁵¹⁷	(%35) 108.079	(%65) 203.301	311.380
İsveç	(%100) 268.462	-	268.462
Zengibar ⁵¹⁸	(%89) 221.010	(%11) 28.120	249.130
Yunan	(%100) 150	-	150
Norveç	(%100) 350	-	350

Bu tabloya göre başta Rusya olmak üzere İngiltere de ekonomik anlamda amaçlarına ulaşmıştır. Rusya'nın coğrafi sebeplerle birinci sırada olduğu düşünülse bile Dünya'nın bir ucundaki İngiltere'nin Osmanlı - İran ticaret hacminin üç katına sahip olmasının tek bir sebebi vardır, o da İngiltere'nin diğer Asya, Orta Doğu ve Afrika ülkelerini olduğu gibi İran'ı da, makineleşme sonucu seri bir şekilde ürettiği mallarını satacak bir pazar olarak kullanmasıdır. Zaten 185 milyonluk ticaret hacminin 153.3 milyonunun İngiltere'den İran'a ithalat olması bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna karşılık İran, İngiltere'ye sadece 31.5 milyonluk mal satmış ve bu ticari ilişki

⁵¹⁷ Günümüzde Umman'ın en gelişmiş yerleşim yeri ve aynı zamanda da başkenti olan Maskat 1970'ten önce Umman'dan ayrı olan bir sultanlıktı.

⁵¹⁸ Afrika'nın doğusunda "Zangibar" olarak da anılan özerk bölge. İran'ın Şiraz şehrinde gelenler tarafından kurulduğu için bölgenin adı Farsça "zangi bar" zencilerin sahili anlamına gelmektedir. İstatistiğin ait olduğu h. 1325 senesinde Zangibar İngiltere'nin yarı sömürgesiydi. Ülkenin sultanı olsa da asıl olarak İngiltere'den atanan vezir ve valiler aracılığıyla yönetiliyordu. O sene Zangibar'ın sultanı Ali bin Hamud, İngiltere tarafından görevlendirilen vezir Arthur Raikes'tir.

sonucunda yaklaşık 122 milyonluk bir zarara uğramıştır. Osmanlı tarihinden bildiğimiz üzere İngiltere aynı emperyal-kapitalist politikayı Osmanlı'ya da uygulamış ve bu durum Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak çökmesiyle sonuçlanmıştır.⁵¹⁹ Yani İngiltere, Türk-İslam devleti olan hem İran'ı hem Osmanlı'yı bir hammadde tedarikçisi olarak kullanmış, çok ucuz fiyatlara hammaddeleri satın almıştır. Satın aldığı bu hammaddeleri işleyip, buhar gücü ve makineleriyle ürettiği değerli ürünleri de getirip yine bu ülkelerde fahiş fiyatlara satmıştır. İran'ın Rusya ile ekonomik ilişkilerinde ise daha dengeli bir durum vardır. 489 milyonluk ticaretin 226.5 milyonu ithalatken 262.5 milyonu ihracattır. Osmanlı - İran ekonomik ilişkilerinde de dengesiz ve İran'ın lehine bir alışveriş söz konusudur. 59 milyonluk ticaret hacminin 17 milyonu ithalat, 42 milyonu ise ihracattır. Sonuç olarak, söylediğimiz gibi büyük devletler, bir bölge, bir devlet için rekabet ediyorlarsa bunun tek sebebi siyasi amaçlar değildir. Hatta dünya'nın en büyük devletlerini rekabete sürükleyen hatta binlerce kayıp vermeyi göze alacak bir şekilde savaşmalarının nihai amacı çoğunlukla iktisadi kaygılardır.

2.10.3. Siyasi Vakaların Sosyo-Kültürel Duruma ve Modernleşmeye Etkisi

Feth Ali Şah dönemindeki sosyo-kültürel gelişmelere, modernleşme hareketlerine ve bunların Feth Ali Şah'tan sonraki döneme etkilerine bakacak olursak; bazı devlet adamları, aydınlar, âlimler ve halkın bir kısmı Batı karşısında geri kaldığını fark etmiş, bu fark ediş kendini farklı şekillerde göstermiştir. Kimileri kendi kültürüne yabancılaşmış, kimileri sömürge karşıtı faaliyetlere girişmiş veya en azından boykota başlamış, kimileri himaye ve teslimi savunup tamamen batılı olma fikrini desteklemiştir.⁵²⁰ Kaçarlar, özellikle Abbas Mirza ve Emir-i Kebir dönemlerinde İran'daki modernleşmeyle birlikte kültürel, ekonomik ve politik alanlarda değişim-dönüşüm yaşamışlardır. İranlı öğrenciler eğitim için Avrupa'ya ilk kez Feth Ali Şah döneminde 1810-1811 yıllarında gönderilmiştir.⁵²¹ Feth Ali Şah döneminde eğitim için

⁵¹⁹ Bu iktisadi anlamda çöküşün en önemli göstergesi, Osmanlı genel borçlarına ve bunların ödenmesi için kurulan teşkilât yani Düyûn-ı Umûmiyye'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cevdet Küçük; Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", **DİA**, C. 10, s. 58-62.

⁵²⁰ Hadi Vekili, "1920-1940 Yıllarında Ortadoğu'daki Kültürel Söylemler", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 88, 89.

⁵²¹ Mohammad Farhad Atai, **The sending of Iranian students to Europe, 1811-1906**, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1992, s. 12; Gene Garthwaite, **a.g.e.**, s. 176; Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, s. 91, 92.

Avrupa'ya gönderildiği bilinen Muhammed Kazım, Hacı Baba Afşar, Mirza Salih Şirazi, Mirza Seyyid Cafer Müşireddevle, Mirza Rıza Savbadar, Mirza Muhammed Cafer, Muhammed Ali Çakmaz Saz İngiltere'de; Mirza Cafer Tebrizi, Mirza Esadallah Şirazi, Cafer Kuli Bayk Afşar ise Rusya'da alanlarında eğitim görmüşlerdir.⁵²² XIX. yüzyılda Azerbaycan Türkleri, özellikle de aydınlar, Avrupalı seyyahların da en büyük karışıklık, farklılık sebebi olarak gösterdiği, sünni-şii ayrımını ortadan kaldırmak, ortak bir kimlik oluşturmak amacıyla laikliği savunmuş ve ilk millî girişimleri edebiyat yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Mirza Feth Ali Ahundzade, 1850'lerde Azerbaycan Türkçesiyle ilk modern tiyatro oyunlarını yazmış, 1875'te de Azerbaycan Türkçesiyle ilk gazete çıkarılmıştır.⁵²³ Rus hükmü altındaki diğer Türk toplulukları gibi onlar da ceditçi okullar açıp bilinçli nesiller yetiştirmeye çalışmışlardır.⁵²⁴ Eğitim için Batı'ya giden ve soydaşları Osmanlıların modernleşmesinin etkisinde kalan Malkum Han, Mirza Feth Ali Ahundzâde, Ağa Han Kirmani, Talibof ve Afgani gibi isimler farklı düşüncelere sahip olsalar da İran modernleşmesinin öncüleri olmuşlardır.⁵²⁵

XIX. yüzyılda ülke genelinde genel bir nüfus sayımı yapılmadığı için toplam nüfus için yapılan tahminler farklılık göstermektedir. Fransız heyetiyle İran'da bulunan General Gardane'nin tahminine göre 1807'de İran'daki nüfus en fazla dokuz milyondur.⁵²⁶ Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları sonucunda İran, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bazı toprakları kaybetmesine rağmen buralardaki Türk nüfusun büyük çoğunluğu, Rus işgaline uğrayan toprakları terk edip Osmanlı topraklarına göçmeyi⁵²⁷ veya İran'da kalmayı tercih etmiştir.

⁵²² Mohammad Farhad Atai, **The sending of Iranian students to Europe, 1811-1906**, s. 226, 227.

⁵²³ Mirza Feth Ali Ahundzade ve İslam Dünyasında modernleşme hakkında geniş bilgi için bkz.: M. Kia, "Mirza Fath Ali Akhundzadeh and the Call for Modernisation of the Islamic World", **Middle Eastern Studies**, (31) July, 1995, s. 422-448.

⁵²⁴ C. V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 177, 178.

⁵²⁵ Cemil Hakyemez, **Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 105.

⁵²⁶ A. K. S. Lambton, "Land Tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", **The Cambridge History of Iran**, Vol. VII, s. 469.

⁵²⁷ Rusya Azerbaycan'ında Sünni nüfusun daha çok olmasına rağmen, başta Osmanlı'ya göç etmeleri ve diğer sebeplerden dolayı 1860'lı yıllarda nüfusun sadece 1/3'ünü oluşturmaktaydılar. İran Azerbaycan'ında ise zaten Şii nüfus çoğunluğu oluşturuyordu. Bkz.: C. V. Findley, **a.g.e.**, s. 176.

2.11. Başarısız ve Umutsuz Bir Dönemin Sonlanması

Feth Ali Şah döneminde devletin bu kadar vahim durumlara düşmesinde elbette dış güçlerin, özellikle de Rusya ve İngiltere'nin, çıkarları uğruna uyguladıkları politikaların etkisi vardır. Ancak Feth Ali Şah'ın devlet yönetimi konusundaki yetersizliği de açık bir şekilde görülmektedir. 1821-1822 yıllarında İran'ın Horasan bölgesine seyahat eden James Fraser'ın, İran Şah'ı hakkındaki tespiti "*onun tek endişesi, İran halkından, mümkün olan en yüksek miktarda, parayı nasıl alacağıdır*" şeklindedir.⁵²⁸ Feth Ali Şah, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra devlet işlerinden elini eteğini çekmese de ümitsizliğinden olsa gerek, heyecanı ve ilgisi azalmıştır. Bu bozgunu takip eden yıllarda, Kaçar Devleti ve İran ahalisi için her açıdan felaket olan talihsiz bir olay yaşanmıştır; başta Feth Ali Şah'ın ve tüm İran'ın gelecek yıllara umutla bakmasını sağlayan, güven veren bir veliaht olan Abbas Mirza'nın ölümü. Abbas Mirza'nın vücudu zaten Ruslarla yapılan savaşlar ve yaşanan kayıplardan sonra çok yıpranmıştır. Horasan seferi ve Herat kuşatması sebebiyle iyice durumu kötüleşen Abbas Mirza, böbrek hastalığı sebebiyle 1833'te Meşhed'de vefat etmiştir.⁵²⁹ Aslında ölmeden önce yakın bir zamanda Abbas Mirza ile görüşen İngiliz kaşif ve diplomat Aleksandr Burnes⁵³⁰, onun bu kötü durumunu bildirmiştir. Ünü Avrupa'ya kadar ulaşan veliahtı ilk gördüğü anda, onun görüşünden ve duruşundan dolayı hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü yakışıklı ve etkileyici olarak anılan Abbas Mirza artık bitkin, bezgin yaşlı bir adam gibi gözükmemektedir. Eski dik duruşunu kaybetmiş ve yanakları kırışmıştır. Ve artık elinde bir bastonla yürüyebilmektedir.⁵³¹ Onun ölümü, İranlıların sadece umutlarının ve gelecek planlarının ölmesi anlamına gelmiyordu. Yaşlı şahın ölümü üzerine, ülke karışabilir ve yirminin üzerinde kardeş arasında bir taht kavgası çıkabilirdi. Çünkü, Abbas Mirza'nın üstün yetenekleri, başarıları ve Feth Ali Şah'ın da ona olan güveni karşısında, diğer kardeşler taht iddialarından isteksizce de olsa feragat etmişlerdi. Ancak bu ölüm haberiyle birlikte tüm bu iddialar ve taht umutları yeniden

⁵²⁸ James Baillie Fraser, **Narrative of a Journey into Khorasan, in the Years 1821 and 1822**, s. 199.

⁵²⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. IV, S. XIX, 2011, s. 133, 134.

⁵³⁰ Buhara bölgesine yaptığı seyahatler ve bölgedeki faaliyetleri sebebiyle 'Buhara Burnes' olarak anılmaktadır.

⁵³¹ Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia, ... in the years 1831, 1832, and 1833**, Vol. II, s. 92.

canlanmıştır.⁵³² Ancak korkulan olmamış ve taht için bir mücadele yaşanmamıştır. Çünkü İran'da emelleri olan Ruslar ve İngilizler, İran'ın kaderini İranlılara bırakma niyetinde değillerdi. Abbas Mirza'nın ölümünün ardından, devlet işlerine olan ilgisini tamamen kaybeden Feth Ali Şah, Ruslarla İngilizlerin teşvikiyle Abbas Mirza'nın büyük oğlu Muhammed'i yeni veliaht olarak ilan etmiştir.⁵³³ Veliaht ilan edilmesiyle birlikte babasının görevine atanan Muhammed Mirza, 1834'e (Feth Ali Şah vefat edesiye) kadar vali olarak Tebriz'de bulunmuştur.⁵³⁴

Feth Ali Şah'ın, oğlunun ölüm haberini tevekkül ve sabırla karşıladığı anlatılsa da⁵³⁵ son yıllarda yaşanan siyasi bozgunları ve oğlunun genç yaştaki ölümünü kaldıramamıştır. Ayrıca hem psikolojik hem de fizyolojik sıkıntıları başlamıştır. Her ne kadar Aleksandr Burnes, yetmişini geçen Feth Ali Şah'ı görüp onun yaşlı gözükmediğini, gür bir sesle, onurlu ve dik yürüdüğünü hatta onun oğlu Abbas Mirza'dan fazla yaşadığına pek de şaşırmadığını belirtse de⁵³⁶ yaşlı vücudu bu sıkıntıları kaldıramayan şah ancak bir yıl kadar hayata tutunabilmiştir.⁵³⁷ Feth Ali Şah'ın ölümünün ardından Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed yani Feth Ali'nin torunu, şah olmuştur. 5 Eylül 1848'de Muhammed Şah'ın ölümüyle birlikte İran tahtında onun karısı Mehdi-Ülya 5 Ekim 1848 tarihine kadar bir ay süreyle oturmuştur. 5 Ekim 1848 tarihinde ise Muhammed Şah'ın oğlu Nasirüddin, şah olmuş ve uzun süre (1896'ya kadar) İran'ı yönetmiştir.

⁵³² James Baillie Fraser, **a.g.e.**, Vol. I, s. 402.

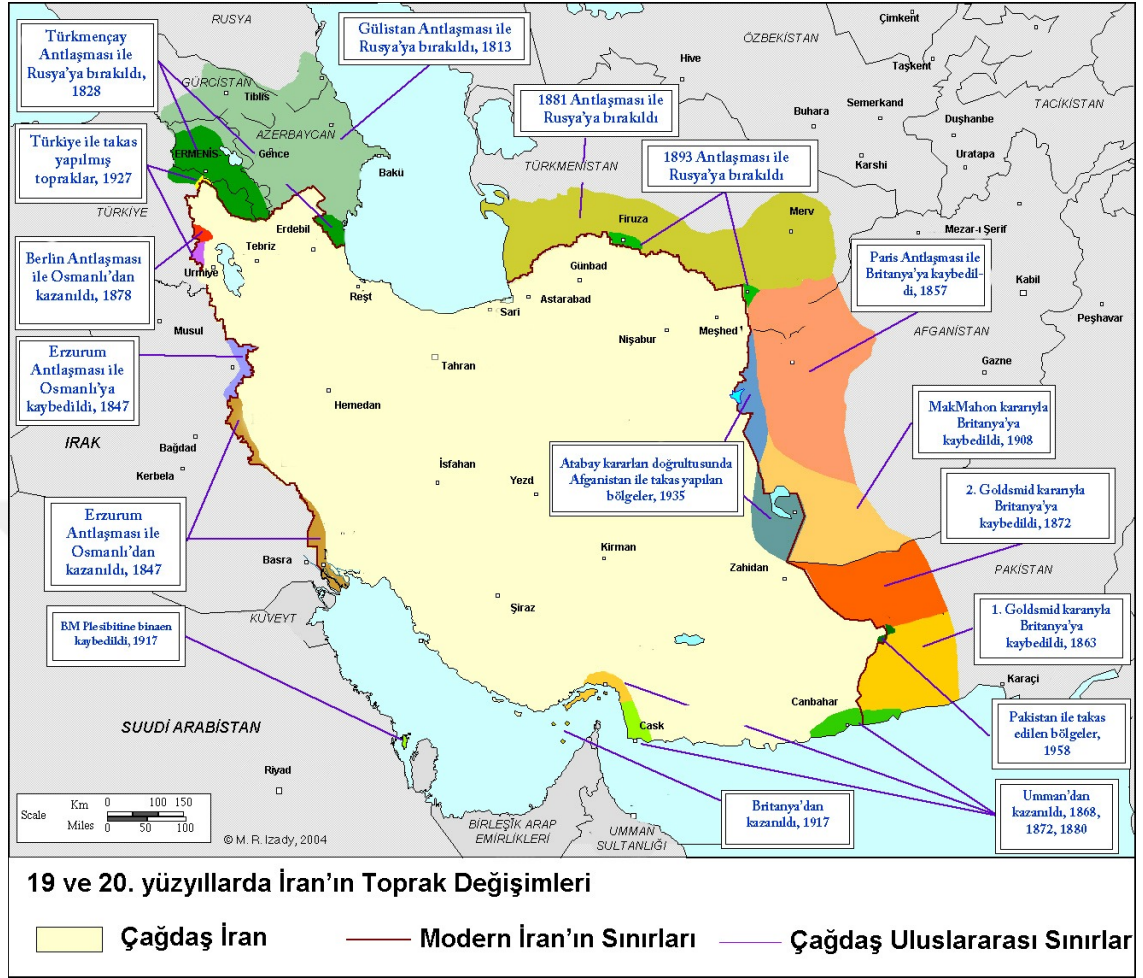
⁵³³ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 785, Göm. No: 36662; **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhuriyet-i İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 213, 214.

⁵³⁴ Abdurriza Huşeng Mehdevi, **Tarih-i Revabıt-ı Haric-i İran**, s. 248.

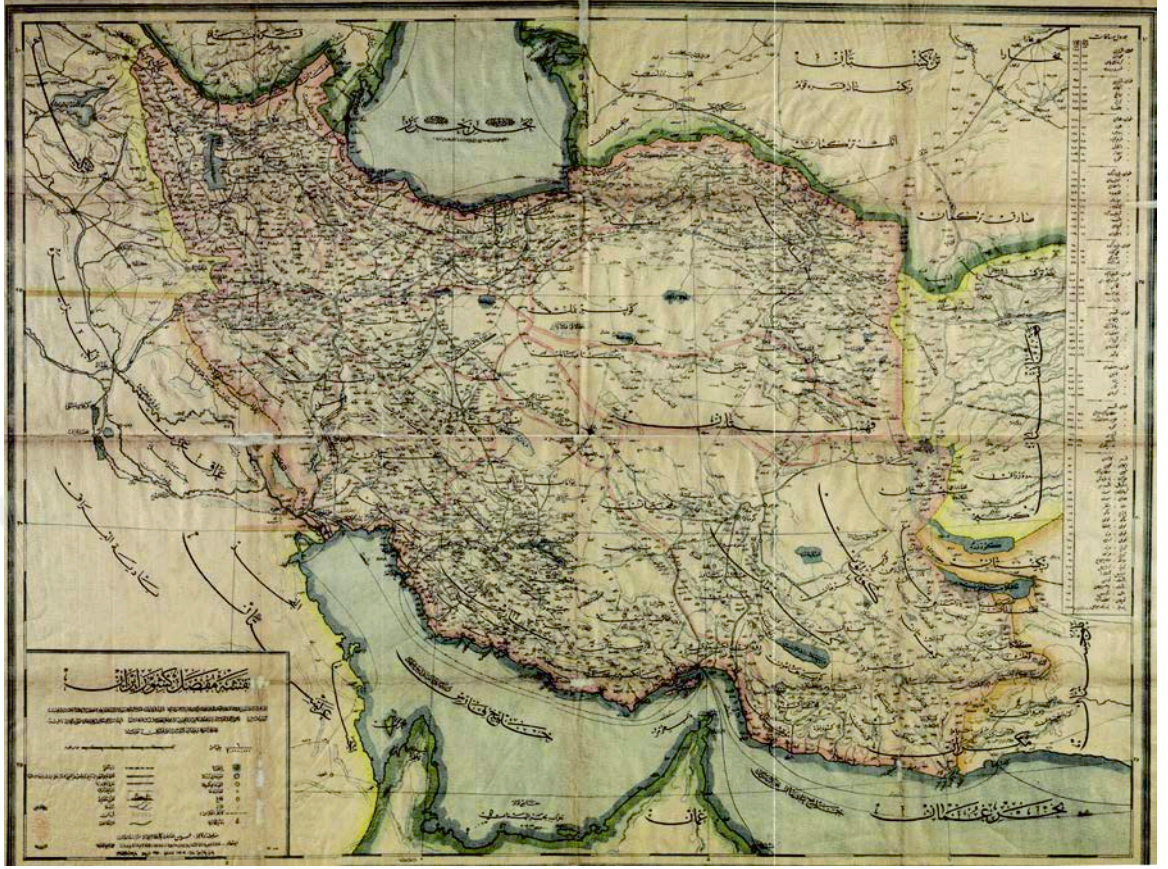
⁵³⁵ Sultan Ahmed Mirza Azad'üd-devle, **Tarih-i 'Azodi, Life at the Court of the Early Qajar Shahs**, Çev: Manoutchehr Eskandari-Qajar, Washington, 2015, s. 132-135.

⁵³⁶ Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia, ... in the years 1831, 1832, and 1833**, Vol. II, s. 138.

⁵³⁷ James Baillie Fraser, **a.g.e.**, Vol. II, s. 8.

(Harita 5: İran'ın XIX. ve XX. yüzyıllardaki toprak değişimleri)

(Harita 6: Kaçar İktidarının Sonlarına Doğru 1891-92 Tarihli İran Haritası⁵³⁸)

⁵³⁸ B.O.A., HRT., Har. No: 103.

SONUÇ

Feth Ali Şah'ın otuz yedi yıllık iktidarına baktığımızda İran topraklarının İngiltere, Rusya ve Fransa arasında çekişme alanı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Rusya, hem Basra Körfezi'ne inmek hem de Türkistan ve Hindistan bölgesine yayılmak için; İngiltere, Hindistan bölgesindeki sömürge topraklarına ulaşan kara ve deniz yollarını korumak hem de Rus yayılmasını yavaşlatmak için; Fransa da Hindistan bölgesini tehdit ederek Avrupa'da savaştığı İngiltere'ye darbe vurmak ve zaman zaman savaştığı Rusya'ya karşı avantaj sağlamak için İran'ın stratejik konumundan yararlanmak istemiştir. XIX. yüzyılla birlikte Ortadoğu ve Kafkaslarda etkinliğini artırmak isteyen İngiltere ve Fransa, Kaçarların yönetimindeki İran'ı yanlarına çekip, politikalarına uygun bir şekilde kullanmak isterken Ruslar ise yayılmacı politikaları gereği bu topraklarda görülmeye başlamışlardır. Bu dönemde İran'ın yeni mukteditleri Kaçarların dış politikasını esas belirleyici unsur İngiltere ile Rusya'nın tavrı olmuştur. İran'da emelleri olan Ruslar ve İngilizler, İran'ın kaderini İranlılara bırakmamayı tercih etmişlerdir.

Bu dönemde İran, artık İngilizlerle Ruslar arasında bir tampon devlet halini almıştır. Bu iki devletin çıkar çatışmaları esnasında, Kaçarları bir müttefik gibi desteklemeleri sayesinde devletin ayakta kalması sağlanmıştır. Yaşanan İngiliz-Rus rekabetinde kazanan bazen İngilizler bazen Ruslar olsa da bu mücadelede kaybeden taraf her zaman Kaçarlar olmuştur. Feth Ali Şah'ın sürekli savaş halinde olduğu Rusya bir yandan Napolyon Savaşları sebebiyle bazen İngiltere bazen Fransa'yla savaşıyordu. Avrupa'da Rusya ile savaşan devlet kim olursa olsun, ilk iş olarak Rusların askeri gücünü bölmek için Rusya karşısında İran'a destek vermiştir. Kaçarlar, bu durumun avantajlarından kısa dönem faydalansalar da İngiltere ve Fransa, Rusya ile anlaşmazlıkları sona erdiğinde Kaçarlara yaptıkları yardımlar yük haline geldiği için artık gereksiz görülen ittifakı bozmuşlar ve böylece vaatleri de karşılıksız kalmıştır. Yani hem İngiltere hem Fransa, İran'ı Ruslara karşı bir koz olarak kullanmış ve yalnızca savaş dönemlerinde Kaçarlara yardım etmişlerdir. Ancak İran'la ittifak halinde olmaları Ruslarla görüşüp aralarındaki sorunları çözmelerine engel olmamıştır çünkü Kaçarların siyasi, askeri ve iktisadi yaptırım gücü yoktu. Sorunların çözülüp, Ruslarla aralarının

düzelmesi ise müttefikleri İran'a sırt çevirmelerini gerektiriyordu çünkü Rusya kaybedilmek istenilmeyen bir müttefik, savaşması ve uğraşması ise zor bir düşmandı.

Kalıcı ve güvенеceği bir müttefik bulamayan Kaçarlar, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ruslara karşı toprak kayıpları yaşamışlardır. Bu gidişata tek başına engel olamayınca da denge politikası gütmüş, ancak bu denge politikasının sonunun getirilememesi sebebiyle, İran gitgide tampon bölgeye dönüşmüştür. Fizikî sınır olarak İngiltere ile Rusya arasında bulunmasa da siyasi açıdan tampon bölge görevi görmüştür. Nasıl ki tamponlar otomobillerin motor gibi en değerli parçalarını korumak için kendilerini feda edip kaza anında en büyük darbelere maruz kalırlar; işte İran da bu bağlamda tamponların varoluş amacına uygun olarak İngiltere ile Rusya arasındaki mücadelelerde bu büyük ve değerli devletlere zarar gelmesin diye darbeleri absorbe edip en büyük zararı görmüştür.

Avrupalı devletlerle ilişkileri bu durumda olan Kaçarların, soydaşları Osmanlılarla ilişkileri de iç açıcı olmamıştır. Arşiv belgelerinde gördüğümüz üzere Kaçarlar birçok kez iyi niyet mektupları göndermiş, barış ve ittifak teklifinde bulunmuşlar ancak bunlar ya sonuçsuz kalmış ya da Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir. Çoğu zaman da sınır sorunları sebebiyle bu iki devlet kafa kafaya gelmiştir. Zaten Feth Ali Şah döneminde devletin en önemli sorunlarından biri de sınır meseleleridir. Kuzeyde Ruslarla batıda ise Osmanlılarla sürekli sınır sorunları yaşanmıştır. Bu yıllarda kuzey ve batı sınır bölgelerinde sorunlar yaşanmasının en büyük sebebi, sınır boylarında merkezi otoriteden bağımsız konar-göçer boyların ve farklı milletten kimselerin yaşamasıdır. 1834'e kadar sınırlar sürekli değişmiştir, Kaçarlar özellikle kuzey bölgelerini bir daha geri alamamak üzere kaybetmişlerdir.

Kaçarların iktidarındaki İran, XIX. yüzyılın başında yeni ve heyecanlı bir devlet olmasına rağmen XVI. yüzyılda gücünün zirvesindeki, Osmanlı Devleti'ne kafa tutabilecek Safevî Devleti'nin itibarından, gücünden çok uzaktaydı. Kaçarlar, duraklama dönemini aşp XIX. yüzyıl ile birlikte dağılma, yıkılma dönemine giren Osmanlı Devleti'nden bile daha fakirdi. Uluslararası standartlarda bakıldığında daha geri kalmış gözüküyordu. Çünkü İran'ın modernleşmesi dönemin konjonktürüne yani İngiltere,

Fransa ve Rusya'dan gelecek askeri ve teknolojik heyetlere, yardımlara bağılıydı. Bu sebeple, Kaçarlar, ne pahasına olursa olsun varlıklarını sürdürebilmek için '*tam bağımsızlık*'tan feragat etmiş ve dış güçlerin modernleşme süreciyle birlikte İran'ın iç ve dış siyasetini yönlendirmesine de göz yummuşlardır.

Kaçarların Rus tehdidi karşısında Avrupalılarla yaptığı ittifaklar, Avrupalıların Ruslarla ilişkilerinin düzelmesi üzerine geçerliliğini yitirmiştir. Bu ittifaklar hükmünü yitirdiğinde Kaçarlar siyasi açıdan hüsrana uğrasa da, kısa süren bu anlaşmalardan özellikle askeri anlamda faydalanılmıştır. Henüz Avrupa ile ilişkilerin yeni başladığı dönem sayılabilecek 1810-1815 yıllarında Abbas Mirza'nın kontrolünde Avrupa tarzında eğitilmiş piyade, süvari ve topçulardan oluşan on üç bin kişilik ordu vardı. Zaten XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ruslarla uzun süren savaşlar ve İngilizler ile Fransızlarla yapılan ikili anlaşmalar Kaçarlara çağdaş dünyayı tanıma fırsatı vermiştir. Bu fırsatı değerlendirenler için de büyük bir tecrübe olmuştur. Ruslarla yaşanan savaşları, krizleri fırsata çeviren ve bu durumdan yararlanan kişi Abbas Mirza olmuştur. O, Kaçar ordusunu Batı tarzı askeri eğitim, askeri giyim-kuşam ve modern silahlarla donatmaya çalışmıştır. Zaten Abbas Mirza hem kişiliği ve merakı hem de Azerbaycan valisi olması sebebiyle dış politikada kilit isimdir. Bu konuda babası Feth Ali Şah'tan daha yetenekli ve etkilidir.

Feth Ali Şah devrinde başta Abbas Mirza ve Avrupa'ya gidip Batı medeniyetini gören aydınlar aracılığıyla Avrupa ülkeleri ile ilişkiler artırılarak bu coğrafya daha çok tanınmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu tanıma ve keşfetme tek taraflı olmamış, bu yıllarda İran'daki Avrupalı gezgin ve diplomatların sayısı da önemli ölçüde artmıştır. Avrupalılar ile yakınlaşma ve Abbas Mirza'nın çabaları sonucunda Kaçar ordusu modernleştirilse de bundan tam anlamıyla faydalanılamamıştır. Çünkü hem Feth Ali Şah hem de Abbas Mirza, bu modern orduyu İran topraklarını savunmak için değil ülke topraklarını genişletmek amacıyla açılan yeni cephelerde kullanmışlardır. Bu savaşların da bozgunla sonuçlanmasıyla birlikte hem modernleşme çabaları boşa gitmiş hem de devlet maddi anlamda zarar görmüştür. Askeri anlamda yapılan yenilikler bir sonuç vermese de diğer alanlarda modernleşmenin etkileri görülmüştür. Mesela yine Abbas Mirza'nın çabalarıyla İran'da ilk defa matbaa kurulmuş ve İran'daki Türk yurdu

Tebriz'de kurşun basması kitaplar yayınlanmıştır. Avrupa ile ilişkilerin artmasının Kaçarlara bir diğer getirisi ise devletin teşkilatlanması yönünde atılan adımlardır. Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleriyle sıklaşan ilişkiler sonucu hariciye nezareti (dışişleri bakanlığı) kurulmuş, bunu maliye ve dahiliye nezaretleri takip etmiştir.

Tüm bu gelişmelere rağmen Feth Ali Şah dönemine genel olarak baktığımızda; modernleşme girişimleri olsa da Kaçarlar XIX. yüzyılda değişen ve gelişen dünyaya ayak uyduramamışlardır. XIX. yüzyılın ilk otuz yılında Batı karşısındaki aşağılayıcı ve umutsuz durum bunun en açık göstergesidir. Kaçarların kendilerine olan güvenlerini yitirmelerinin ardından İran'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü tamamen Rus-İngiliz rekabetine ve dolayısıyla Avrupa siyasi dengesine bağlı olmuştur. Uzun yıllar İngiltere ile Rusya arasında rekabet alanı olan, bu sebeple fizikî ve diplomatik birçok savaşa tanık olan İran'ın bu olaylar neticesinde ekonomisi de etkilenmiştir.

Feth Ali Şah döneminde, Ruslara karşı kaybedilen savaşlar ve imzalanmak zorunda kalınan antlaşmaların sonucunda Doğu Kafkasya'nın nüfusunda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Savaşlarda ölen asker ve sivillerin yanı sıra, on binlerce kişi yurdunu, toprağını terk etmek zorunda kalmış, zorunda bırakılmıştır. On yılı aşan savaş dönemlerinin getirdiği açlık ve hayati tehlike bu toprakları yaşanmaz bir hale getirmiştir. Ruslarla yapılan 1804-1813 ve 1826-1828 savaşlarından önce Azerbaycan'da ve İran'da Türk nüfus bariz bir şekilde çoğunlukta idi. İran ordularının Türklerden oluşması ve bu savaşlarda verilen kayıplar üzerine nüfus dengesi Türklerin aleyhine değişmiştir. Rus Çarlığı'nın bu bölgedeki nüfus politikası XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş ve özellikle Türkmençay Antlaşmasından sonra Karabağ, Erivan, Nahçıvan bölgelerine yapılan toplu Ermeni tehciriyle XIX. yüzyıl sonuna doğru bu topraklarda önemli bir Ermeni nüfus toplanmıştır.

Bu savaşların kaybedilmesiyle birlikte Kaçar Devleti'nde sadece demografik denge değil iktisadi durum da olumsuz etkilenmiştir. Çünkü kaybedilen savaşlar sonucu yüksek miktarlarda savaş tazminatı ödenmiştir. Kaçarların öz kaynakları bu maliyeti kaldıramadığından dolayı yabancı devletlerden borçlar alınmaya başlanmıştır. Siyasi

sonuç olarak ise Kafkasya ve Azerbaycan'ın çok büyük bölümü Ruslara terkedilmiş, Hazar bir Rus denizi haline gelmiştir. Yaşanan fizikî toprak kayıpları bir yana, Türkmençay Antlaşması'yla birlikte Rusların, İran'da toprak sahibi olmasının önü açılmıştır. Çoğunlukla Esterâbâd, Gilan ve Azerbaycan'a yerleşen Ruslar bu haktan yararlanarak mezkur bölgelerde toprak sahibi olmuşlardır. Yaşanan toprak kayıpları ve toprak mülkiyeti konusunda Ruslara verilen imtiyaz Kaçarların merkezi otoritesine ve ulusal egemenliğe darbe vurmuştur.

Kaçar Hanedanlığı'nın kurulmasından itibaren yaşanan toprak ve egemenlik kayıplarının ardından, İran'ın artık bölgede sözü geçen büyük devletlerden biri olma özelliğini kaybettiği tartışmasız bir gerçektir. İran bu güç kaybının yanı sıra, yaşanan yıkıcı savaşlar ve Avrupalı devletlerin siyasi ve iktisadi istilasıyla birlikte yavaş yavaş yarı-koloniye dönüşmüştür. Aynı dönemdeki diğer yarı-koloni ülkeler gibi, İran da ucuz bir hammadde kaynağı ve Batı ülkelerinde üretilen sanayi malları için bir pazar haline gelmiştir. İran, batılı kapitalist ve emperyalist devletlerin operasyonlarına maruz kalmadan önce 'geri kalmış' ancak bağımsız bir devlettir. Bu durumun modernleşme ile uzaktan yakından ilgisi olmasa da günümüzde de batılı devletlerin 'geri kalmış' ülkelere demokrasi getirmek ve bu bölgeleri medenileştirmek amacıyla yaptıkları operasyonlar sonucu söz konusu ülkelerin mevcut medeniyetlerini kaybetmeleri bir yana bağımsızlıklarını da kaybedip yıllarca kaos ortamında yaşadıkları açıkça görülmektedir. Anlaşılan kendi kültürüyle, değerleriyle, akıl ve çabalarıyla çağı yakalayamayıp, modernleşemeyip başka devletlerin 'medenileştirme' operasyonlarına maruz kalan milletlerin sonu, tarih boyunca hüsrarla noktalanmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

	<u>Fon</u>	<u>Dosya No</u>	<u>Gömlek No</u>
B.O.A.,	Ali Emiri - IV. Mustafa	1	34
_____,	Cevdet Hariciye	84	4193
_____,	Cevdet Hariciye	112	5574
_____,	Haritalar	103	-
_____,	Haritalar	103a	-
_____,	Hatt-1 Hümayun	1	18
_____,	Hatt-1 Hümayun	93	3797
_____,	Hatt-1 Hümayun	160	6679
_____,	Hatt-1 Hümayun	161	6713
_____,	Hatt-1 Hümayun	282	16816
_____,	Hatt-1 Hümayun	671	32861
_____,	Hatt-1 Hümayun	771	36183
_____,	Hatt-1 Hümayun	785	36662
_____,	Hatt-1 Hümayun	795	36897
_____,	Hatt-1 Hümayun	803	37118
_____,	Hatt-1 Hümayun	803	37119
_____,	Hatt-1 Hümayun	807	37194

_____,	Hatt-ı Hümayun	1315	51274
_____,	Name-i Hümayun Evrakı	43	31

b) Birleşik Krallık Ulusal Arşivi

<u>Foreign Office</u>	<u>Tarih</u>
<i>FO 60/1</i>	28 May 1807
<i>FO 60/2</i>	1809
<i>FO 60/9</i>	20 June 1814
<i>FO 60/21</i>	November 1822
<i>FO 60/25</i>	23 December 1824, 7 January 1825
<i>FO 60/29</i>	8, 9, 24 October 1826
<i>FO 60/30</i>	19 December 1826
<i>FO 60/33</i>	14 January 1833

India Office Records / Political and Secret Department Records

<i>IOR/L/PS/5/545</i>	14 September 1827
<i>IOR/L/PS/9/85</i>	28 October, 27 June, 15 July 1826
<i>IOR/L/PS/9/90</i>	1 December 1829

II. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X (The Treaties, etc. Relating to Persia and The Persia Gulf), (compiled by C. U. Aitchison), Calcutta, 1892.

A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers, Vol. I-II, (compiled from authentic documents, by Lewis Hertslet), London, 1827.

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1866, Том. I (1398-1802), (*Aktı Sabraniye Kafkazskıyu Arheografıçeskiyu Komissieyu*, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis 1866, C. I (1398-1802)).

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1868, Том. II (1802-1806), (*Aktı Sabraniye Kafkazskıyu Arheografıçeskiyu Komissieyu*, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis 1868, C. II (1802-1806)).

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1870, Том. IV (1809-1811), (*Aktı Sabraniye Kafkazskıyu Arheografıçeskiyu Komissieyu*, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis 1870, C. IV (1809-1811)).

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1875, Том. VI, Часть II (1816-1827), (*Aktı Sabraniye Kafkazskıyu Arheografıçeskiyu Komissieyu*, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis, 1875, C. VI/II (1816-1827)).

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1878, Том. VII (1827-1831), (*Aktı Sabraniye Kafkazskıyu Arheografıçeskiyu Komissieyu*, St. Sov. Ad. Berje, Tiflis, 1878, C. VII (1827-1831)).

Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.

British and Foreign State Papers, Vol. I, Part I, (1812-1814), Compiled by Foreign Office, London, 1841.

British and Foreign State Papers, Vol. V (1817-1818), Compiled by Foreign Office, London, 1837.

Esnâd-ı ez revâbit-ı İnan ba mıntıka-i Kafkas, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mütalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372.

Esnâd-ı ez revâbit-ı İnan ba menâtıkî ez Asya-yı Merkezî, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mütalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdare-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372.

Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalâât-ı Siyasi ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İnan, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369.

HUREWITZ, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)*, Vol. I, New York, 1958.

III. Kaynak Eserler

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Fezleke-i Devlet-i Tarih-i Osmaniye*. (Günümüz Türkçesine aktaran: M. Sait Karaçorlu), İzmit/Kocaeli: Volga Yayıncılık, 2014.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. VI-IX, İstanbul, 1891-1893.

AHMET VEFİK PAŞA, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*. (Yayına Hazırlayan: Şakir Babacan), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.

AZAD'ÜD-DEVLE, Sultan Ahmed Mirza, *Tarikh-i 'Azodi, Life at the Court of the Early Qajar Shahs*, Çev: Manoutchehr Eskandari-Qajar, Washington, 2015.

BİNA, Ali Ekber, *Tarih-i Siyasi-i ve Diplomasi-i İnan*, Tahran, h. 1337.

CHESNEY (Colonel), *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a View of the Present State of Affairs in the East*, New York, 1854.

- DONBOLİ**, Abd ül-Rezzak, *Ma'aser al-Sultaniya*, Tebriz, h. 1242/1826, Çev.: Sir Harford Jones Brydges, *The Dynasty of the Kajars* (The Reigning Royal Family of Persia), London, 1833.
- HİDÂYET**, Rızâ Kulu Han, *Ravzatus-safâ-yı Nâsirî*, c. IX, X, XIII, Tahran, h. 1339-1385.
- JONES**, Sir Harford, *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia, in The Years 1807-11*, Vol I, London, 1834.
- MAHMUD**, Mahmud, *Tarih-i Revâbit-ı Siyasi-i İnan ve İngilis I*, Tahran, h. 1353/1934.
- MALCOLM**, Sir John, *A History of Persia* (From Early Period to the Present Time), Vol. II, London, 1815.
- _____, *The Political History of India* (From 1784 to 1823), Vol. II, London, 1826.
- MEHDEVİ**, Abdurrıza Huşeng, *Târih-i Revâbit-ı Hârici-i İnan: Ez İbtidâ-i Devrân-i Safeviyye Tâ Pâyan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cihânî (1500-1945)*, Tahran, h. 1379.
- MEŞKUR**, Muhammed Cevad, *Târih-i İnan Zemîn ez Ağâz tâ Asr-ı Kacariyye*, Tahran, h. 1366.
- MIKHAILOFSKY**-Danilefsky, Aleksandr, *History of the Campaign in France: in the Year 1814*, London, 1839.
- NEFİSİ**, Said, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İnan der Devre-yi Muasır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Feth Ali Şah)*, C. I, Tahran, h. 1383.
- RIZAI**, Abdülazim, *Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İnan*, C. IV, Tahran, h. 1363.
- SİPİHR**, Mirza Muhammed Taki Lisan ül-Mülk, *Nasih et-Tevarih (Devre-i Kamil-i Tarih-i Kacariyye)*, c. I-III, Tahran, h. 1338.
- ŞÂNÎ-ZÂDE** Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi* (1223–1237/1808–1821), ed. Ziya Yılmazer, İstanbul, 2008.
- ŞEMİM**, Ali Asgar, *İnan Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran, h. 1375.

TAC BEHŞ, Ahmed, *Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve Rusya der Nima-yı Evvel-i Nuzdehom* (1800-1850), Tebriz, h. 1337.

WATSON, Robert Grant, *A History of Persia (From the Beginning of the Nineteenth Century to the year 1858)*, London, 1866.

IV. Hatıra ve Seyahatnameler

ALCOCK, Thomas, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece, in 1828-9*, London, 1831.

ALEXANDER, James Edward, *Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26*, London, 1827.

ARMSTRONG, T. B., *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey (Intended as an Itinerary Through the South of Russia, the Crimea, Georgia and Through Persia, Koordistan and Asia Minor to Constantinople)*, London, 1831.

BRYDGES, Sir Harford Jones, *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11*, Vol. I, London, 1834.

BUCKINGHAM, James Silk, *Travels in Assyria, Media, and Persia*, London, 1829.

BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia, ... in the years 1831, 1832, and 1833*, Vol. II, London, 1834.

CONOLLY, Arthur, *Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, Vol. I, London, 1834.

FORSTER, George, *A Journey from Bengal to England Through the Northern Part of India, Kashmire, Afghanistan and Persia, and into Russia by the Caspian-Sea*, Vol. II, London, 1808.

FRASER, James Baillie, *A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran; with Travels Through Various Parts of Persia*, Vol. I-II, London, 1838.

_____, *Narrative of a Journey into Khorasan, in the Years 1821 and 1822*(Some Account of the Countries to the North-East of Persia; with Remarks Upon the National Character, Government, and Resources of that Kingdom), London, 1825.

_____, *Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea*, London, 1826.

JACKSON, A. V. Williams, *Persia Past and Present (A Book of Travel and Research)*, London, 1906.

KAYE, J. W., *The Life and Correspondence of Major General Sir John Malcolm*, vol. I, London, 1856.

KINNEIR, Sir John Macdonald, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London, 1813.

KLAPROTH, Julius von, *Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the years 1807 and 1808*, London, 1814.

LUMSDEN, Thomas (Teğmen), *A Journey from Merut in India, to London (Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland and France - During the years 1819 and 1820)*, London, 1822.

MALCOLM, Sir John, *A Memoir of Central India*, Vol. I-II, London, 1824.

_____, *Sketches of Persia (From the Journals of a Traveller in the East)*, Vol. II, London, 1827.

MORIER, James, *A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816*, London, 1818.

ORUÇ BEY (Don Juan), *Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safevîler*, Çev. Leyla Aksüt Kuzucular, Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2014.

OUSELEY, Sir William, *Travels in Various Countries of the East (more particularly Persia)*, Vol. III, London, 1819.

PORTER, Sir Robert Ker, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819 and 1820*, vol. I, London, 1821.

WARING, Edward Scott, *A Tour to Sheeraz (By the Route of Kazroon and Feerozabad)*, London, 1807.

V. Araştırma ve İnceleme Eserleri

ABRAHAMIAN, Ervand, *A History of Modern Iran*, New York: Cambridge University Press, 2008.

_____, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 3 (Aug., 1979), s. 381-414.

ADAMIYAT, Fereydoun, *The Diplomatic Relations of Persia with Britain, Turkey and Russia, 1815-1830*, Ph.D. dissertation, University of London, 1949.

ADIBELLİ, Barış, "Rusya'nın Uzak Asya Politikası", *Rusya'nın Doğu Politikası*, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 349-400.

AGHAZADEH, Jafar; **NEZHAD**, Morteza Dehgan; **ABADE**, Asgr Mahmud, "Iran and Its Boundaries in Challenging with Foreign Relation (1789-1836)", *Asian Culture and History*, Vol. 4, No. 2; July 2012, s. 159-164.

AKA, İsmail, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 57-63.

_____, "Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye cild-i evvel (İran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri), I. Cild (1211-1270/1796-1854)", *Belleten*, C. LXV, S. 243, Ankara, Ağustos 2001, s. 713-724.

_____, "Esnâdi ez revâbit-ı İran bâ-mıntıka-i Kafkas (İran'ın Kafkasya Bölgesi ile İlişkilerine Dair Belgeler), Vezâret-i Umur-i Harice, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî

ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, 1372 h.ş.", *Belleten*, Cilt LXVI, S. 247, 2003, Ankara, s. 985-990.

_____, "Esnâdi ez revâbit-ı İran bâ-menâtıkî ez Asya-yi Merkezî (İran'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dair Belgeler), Vezâret-i Umur-i Harice, Defter-i Mütalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdare-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, 1372 h.ş.", *Belleten*, Cilt LXVI, S. 247, 2003, Ankara, s. 991-999.

_____, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c.6 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 839-860.

AKYOL, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*. İstanbul: Doğan Kitap, 2013.

ALBAYRAK, Recep, *Türklerin İrani*, c. I, Ankara, 2013.

ALGAR, Hamid, *Religion and State in Iran, 1785–1906*, Berkeley: University of California Press, 1969.

_____, "Religious Forces in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 705-731.

AMANAT, Abbas, *Apocalyptic Islam and Iranian Shi'ism*, New York, 2009.

_____, "Fath-'Alî Shah Qâjâr", *Encyclopædia Iranica*, Vol. IX, Fasc. 4, s. 407-421.

_____, "The Herat Question", *Encyclopædia Iranica*, C. XII, Fasikül II, s. 219-224.

_____, "Iranian Identity Boundaries - A Historical Overview", *Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 1-38.

AMINI, Iradj, *Napoleon and Persia: Franco-Persian Relations under the First Empire: Within the Context of the Rivalries Between France, Britain and Russia*, Washington D.C., 1999.

_____, "Napoleon and Persia", *Iran*, Vol. 37, 1999, s. 109-122.

- ANDREEVA**, Elena, *Russia and Iran in the Great Game*, New York, 2007.
- ANSARİ**, Ali M., "'Persia' In The Western Imagination", *Anglo-Iranian Relations Since 1800*, Edited by Vanessa Martin, New York: Routledge, 2005, s. 8-20.
- ARUNOVA**, M. R.; **EŞREFYAN**, K. Z., *Nadir Şah-ı Avşar*, Çev: Nergize Turaeva, İstanbul: Selenge, 2015.
- ASHRAF**, Assef, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, Ph.D. dissertation, Yale University, 2016.
- ATAİ**, Mohammad Farhad, *The sending of Iranian students to Europe, 1811-1906*, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1992.
- ATEŞ**, Abdurrahman, "Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferleri ve Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1797)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*: Yıl 8, S. 16, Bahar 2014, s. 39-56.
- _____, "Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 2, Afyonkarahisar 2006, s. 54-59.
- ATEŞ**, Sabri, "The Ottoman Archives as a Source for the Qajar Iran", *Iranian Studies*, Vol. 37, No. 3, Sep. 2004, s. 499-509.
- ATEŞ**, Sabri, *The Ottoman-Iranian Borderlands*, New York: Cambridge University Press, 2013.
- ATKIN**, Muriel, *Russia and Iran, 1780-1828*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980.
- _____, *The Khanates of the Eastern Caucasus and the Origins of the First Russo-Iranian War*, Ph.D. dissertation, Yale University, 1976.
- ATSIZ**, Hüseyin Nihal; **NACİ**, Ahmed (Latin harflerine aktaran Muhammet Kemaloğlu), "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri", *Akademik Bakış Dergisi* (e-dergi), Sayı: 38, Eylül – Ekim 2013, s. 1-19.

- ATTAR**, Aygün, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", *Erdem Dergisi*, 2008, S. 52, s. 1-39.
- _____, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, Elazığ, 2004, s. 39-61.
- AVCI**, Casim, "Sugûr" maddesi, *DİA*, 2010, İstanbul, C.XXXVII, s. 473-474.
- AVERYANOV**, P. İ., *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. Çev: İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.
- AXWORTHY**, Michael, *A History of Iran (Empire of the Mind)*, New York, 2010.
- AYDIN**, Mustafa, *Batı Kafkaslarda Rus Siyaseti ve Değişen Dengeler (1830-1850)*, İstanbul, 2015.
- AYDOĞMUŞOĞLU**, Cihat, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. XIX, 2011, s. 127-137.
- _____, *Safevî Devleti Tarihi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- _____, "Safevî, Kaçar ve Babür Bayrakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (Kış 2013), s. 51-59.
- _____, *Tarihte Tebriz*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- AYVERDİ**, Sâmiha, *Türk-Rus Münâsebetleri ve Muhârebeleri*, İstanbul, 2012.
- BADDELEY**, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1989.
- BAKHASH**, Shaul, "Center-Periphery Relations in Nineteenth-Century Iran", *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1-2 (Winter-Spring 1981), s. 29-52.
- _____, "The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2, 1971, s. 139-168.
- BALA**, Mirza, "Kaçar", *İslam Ansiklopedisi (M.E.B.)*, C. 6, 1977, s. 33-38.

- _____, "İran (Tarihi Bakış)", *İslam Ansiklopedisi (M.E.B.)*, C. 5, İstanbul, 1987, s. 1015-1028.
- BARRATT**, Glynn, *The Rebel On The Bridge: A Life Of Decembrist Baron Andrey Rozen 1800-84*, Ohio: Ohio University Press, 1975.
- BELLIER**, Florence Hellot, "France iii. Relations With Persia 1789-1918", *Encyclopædia Iranica*, C. X, Fasikül II, s. 131-136.
- BOSWORTH**, E.; **HILLENBRAND**, C. (eds.), *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800–1925*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983.
- BORGOMALE**, Rabino di, *Medals and Seals of the Shahs of Iran, 1500-1948*. London, 1951.
- BOZGEYİK**, Burhan, *Dünden Bugüne İran Meselesi*, İstanbul: Elit Kültür Yayınları, 2016.
- BRIGGS**, John (Major General), "What are we to do with the Punjab", *How To Rule India (Paper Related to British Policies Towards Punjab)*, Edited by Ahmed Saleem, Punjab Adbi Markaz, Lahore, 1978, s. 40-58.
- BROWNE**, Edward G., *A Literary History of Persia*, Vol. IV Modern Times (1500-1924). Cambridge University Press, 1959.
- BRUUN**, Geoffrey, *Europe and the French Imperium 1799 - 1814*, New York, 1938.
- CANKARA**, Pınar Özden, "Rus Jeopolitiğinin Türkiye Coğrafyası ile Kesişim Alanları", *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, Editör: Yeliz Okay, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012, s. 197-220.
- CHAMPAGNE**, David Charles, *The Afghan - Iranian Conflict Over Herat Province and European Intervention 1796 - 1863: A Reinterpretation*, Ph.D. dissertation, The University of Texas at Austin, 1981.

- CRONIN**, Stephanie, "Building a new army: military reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, Edited by Roxane Farmanfarmaian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 47-87.
- _____, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 50, No. 1, 2008, s. 197-226.
- ÇAPRAZ**, Hayri, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi*, sayı 3, Kış 2012/I, s. 231-240.
- DAFTARY**, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, Çev: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Yay., 2016.
- DEMİR**, Abdullah, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul, 1998.
- DEUTSCHMANN**, Moritz, *Iran and Russian Imperialism: The Ideal Anarchists, 1800-1914*, New York, 2016.
- DİA**, "Abbas Mirza" maddesi, *DİA*, C. I, 1988, s. 27-28.
- DİLEK**, Kaan, "Seyahatname (Fars Edebiyatı)" maddesi, *DİA*, C. XXXVII, 2009, s. 1-13.
- DJALILI**, Muhammed-Reza; **KELLNER**, Thierry (Çev. Reşat Uzmen), *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- EDWARDS**, William, *British Foreign Policy (from 1815 to 1933)*, London, 1934.
- EFENDİZADE**, Oktay, "Gence" maddesi, *DİA*, C. XIV, 1996, s. 17-20.
- EMECEN**, Feridun M., Osmanlı Devleti'nin "Şark Meselesi"nin Ortaya Çıkışı, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 33-48.
- ENTNER**, Marvin, *Russo-Persian Commercial Relations, 1828-1914*, Gainesville: University of Florida Press, 1965.

- EREKER**, Fulya; **ÖZER**, Utku, "Onyedinci Yüzyıldan Günümüze Rusya'nın Karadeniz Politikası", *Rusya'nın Doğu Politikası*, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 165-204.
- ERKİLET**, Alev, *Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- ESKANDARI-Qajar**, Manoutchehr, "Between Scylla and Charybdis: policy-making under conditions of constraint in early Qajar Persia", *War and Peace in Qajar Persia*, Edited by Roxane Farmanfarmaian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 21-46.
- EYİCE**, Semavi, "Pierre-Amédée Jaubert" maddesi, *DİA*, C. XXIII, 2001, s. 576-578.
- FARDANESH**, Mohammad Ali, *Foreign Relations and Internal Politics: A Developmental Analysis Iran, 1797-1963*, Ph.D. dissertation, University of Colorado, 1972.
- FERRO**, Marc, *Sömürgecilik Tarihi*, çev: Muna Cedden, Ankara, 2002.
- FINDLEY**, C. V., *Dünya Tarihinde Türkler*, Çev: Ayşen Anadol, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- FISHER**, J., *Curzon and British Imperialism in the Middle East*, London: Cass, 1999.
- FLOOR**, Willem, "The Chapar-Khana System in Qajar Iran", *Iran*, Vol. 39, 2001, s. 257-291.
- GARTHWAITE**, Gene R., *İran Tarihi (Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze)*, Çev: Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011.
- GILBAR**, Gad, "The Opening Up of Qajar Iran: Some Economic and Social Aspects", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 49, Part 1 (1986), s. 76-89.

- GLEAVE**, Robert, "The clergy and the British: perceptions of religion and the ulama in early Qajar Iran", *Anglo-Iranian Relations Since 1800*, Edited by Vanessa Martin, New York: Routledge, 2005, s. 36-54.
- GORDIN**, Yakov, *Kafkas Atlantisi: 300 Yıl Süren Savaş*, Çev: Uğur Yağanoğlu, İstanbul: CSA Yayınevi, 2014.
- GÖKÇE**, Mustafa, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları", *Rusya'nın Doğu Politikası*, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 281-310.
- GÖKDAĞ**, Bilgehan Atsız, "İran Türkleri", *Türk Yurdu*, C. XXXI, S. 287, 2011, s. 106-112.
- GÖKDAĞ**, Bilgehan Atsız; **DOĞAN**, Talip, *İran'da Türkler ve Türkçe*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.
- GREAVES**, Rose, "Iranian Relations with the European Trading Companies, to 1798", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 350-373.
- _____, "Iranian Relations with Great Britain and British India, 1798-1921", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 374-425.
- GRIFFITHS**, James, *The British role within Qajar dynastic succession*, Ph.D. dissertation, University of Manchester, 2011.
- GÜNDÜZ**, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- _____, "Safevîler" maddesi, *DİA*, C. XXXV, 2008, s. 451-457.
- GVOSDEV**, Nikolas K., *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*, London, 2000.

- HAİRİ**, Abdul-Hadi, "The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders", *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 3 (Jul., 1988), s. 271-286.
- HAKYEMEZ**, Cemil, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- HALAÇOĞLU**, Yusuf, "Menzil" maddesi, *DİA*, C. XXIX, 2004, s. 159-161.
- HAMBLY**, Gavin, "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 144-173.
- _____, "The Traditional Iranian City in the Qajar Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 542-589.
- HASANÎ**, Atâullah-i, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İnan İlişkilerindeki Krizin Nedenleri", *Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 15-31.
- HEY'ET**, Cevad, "Fars" maddesi, *DİA*, C.XII, İstanbul, 2010, s.174-176.
- HUREWITZ**, J. C., *The Middle East and North Africa in World Politics*, 2 vols., New Haven, 1975.
- INGRAM**, Edward, "An Aspiring Buffer State: Anglo-Persian Relations in the Third Coalition, 1804-1807", *The Historical Journal*, Vol. 16, No. 3, Sep., 1973, s. 509-533.
- _____, *In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775-1842*, New York, 2013.
- ISSAWI**, Charles, *Economic History of Iran, 1800-1914*, Chicago: Chicago University Press, 1971.

_____, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route",
International Journal of Middle East Studies, Vol. 1, No. 1, 1970, s. 18- 27.

İLTER A. S. & RYDER C. H. D., *Osmanlı-İran Sınırından Anılar/Türk İran Hudutlarında Neler Gördüm*, Hazırlayan: Ali Murat Kurşun, İstanbul: Taş Mektep Yayıncılık, 2014.

İPEK, Yasin, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı - Babilik ve Bahailik*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2010.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Vekayinâmelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar)", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 49-55.

JACKSON, Peter, *The Cambridge History of Iran*, Vol. VI: The Timurid and Safavid Periods, 1986.

KAFKASYALI, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2011.
_____, *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2010.

KAGARLITSKY, Boris, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*. Çev: Esin Soğancılar, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2007.

KALANTARİ, Yahya, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975.

KARADENİZ, Yılmaz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları - İran Örneği*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

_____, *İngilizlerin İslâm Ülkelerini Parçalama Politikası ve İran*, İstanbul: Kesit Yay., 2016.

_____, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı 20, s. 53-68.

_____, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul: Bakış Yayınları, 2006.

_____, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.

_____, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) - İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

KARPAT, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması & Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Çev.: Ş. Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

KARPOVICH, Michael, *Imperial Russia, 1801-1917*, New York, 1946.

KASHANI-SABET, Firoozeh, "Fragile Frontiers: The Diminishing Domains of Qajar Iran", *Int. J. Middle East Studies*, 29, 1997, s. 205-234.

KAZEMZADEH, F., "Iranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 314-349.

KEDDIE, Nikki R., *Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution*, London, 1995.

KEHL-BODROGI Krisztina, *Kızılbaşlar/Aleviler*, Çev: Oktay Değirmenci, Bilge Ege Aybudak, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.

KELLY, Laurence, *Diplomacy and Murder in Tehran*, Tauris Parke Paperbacks, 2006.

KIA, M., "Mirza Fath Ali Akhundzadeh and the Call for Modernisation of the Islamic World", *Middle Eastern Studies*, 31, 3, 1995, s. 422-448.

KILIÇ, Selda Kaya, "19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 2, 2014, s. 319-336.

- KONDO**, Nobuaki, *Islamic Law and Society in Iran (A Social History of Qajar Tehran)*, New York, 2017.
- KÖÇER**, Mehmet, "Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi (1826-1919)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Elazığ, 2004, s. 63-70.
- KÖPRÜLÜ**, Orhan F., "Bayrak" maddesi, *DİA*, C. V, 1992, s. 247-254.
- KÖSOĞLU**, N., *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1991.
- KRAMERS**, J. H., "İran" maddesi, *İslam Ansiklopedisi (M.E.B.)*, C. V/II, s.1013-1053.
- KURAT**, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- _____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
- KURŞUN**, Zekeriya, "Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* (2), İstanbul 2000.
- KURTULUŞ**, Rıza, "Kaçarlar (Kültür ve Medeniyet)" maddesi, *DİA*, C. XXIV, 2001, s. 53-54.
- _____, "Zendler" maddesi, *DİA*, C. XLIV, 2013, s. 256-258.
- KÜÇÜK**, Cevdet & **ERTÜZÜN**, Tevfik, "Düÿûn-ı Umûmiyye" maddesi, *DİA*, C. X, s. 58-62.
- KÜPELİ**, Özer, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- LAMBTON**, A. K. S., "Land Tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 459-505.

- _____, "Major-General Sir John Malcolm (1769-1833) and "The History of Persia"", *Iran*, Vol. 33, British Institute of Persian Studies, 1995, s. 97-109.
- _____, *Qajar Persia*, Austin: University of Texas Press, 1988.
- LANG**, David M., "Griboedov's Last Years in Persia", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), s. 317-339.
- LINDEMANN**, Albert S., *A History of Modern Europe (From 1815 to the Present)*, West Sussex; Malden, 2013.
- LOBANOV-Rostovski**, Aleksey, *Russia and Asia*, New York, 1933.
- MARKHAM**, Clements R., *A General Sketch of the History of Persia*, London, 1874.
- MARSHALL**, Alex, *The Russian General Staff and Asia, 1800-1917*, New York, 2006.
- MARTIN**, Vanessa, "An Evaluation of Reform and Development of the State in the Early Qājār Period", *Die Welt des Islams*, Vol. 36, Issue, 1996, s. 1-24.
- _____, *The Qajar Pact - Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia*, New York: Tauris Pub., 2005.
- MARTIN**, Vanessa; **NOURAEI**, Morteza, "Foreign Land Holdings in Iran 1828 to 1911", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 21, No. 2, 2011, s. 131-145
- MATTHEE**, Rudi, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor - Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", *Iran Facing Others - Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Ed.: Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York, 2012, s. 101-126.
- _____, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*, Princeton University Press, 2005.
- MEMMEDOVA**, İrade, "18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı", *Yeni Türkiye*, 76/2015, s. 129-157.

- _____, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- _____, "Rusya ve İran'ın 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları", *Yeni Türkiye*, 81/2015, s. 551-562.
- METİN**, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme – Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011.
- MOORE**, R. J., "India and the British Empire", *British Imperialism in the Nineteenth Century*, Ed.: C. Eldridge, London, 1989, s. 65-84.
- MORIARTY**, G. P., "India and the Far East 1833-1849", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. II (1815-1866), New York, 1923, s. 199-219.
- MUHAMMEDOĞLU**, Aliyev Salih, "İran (Tarih/Osmanlı-İran Münasebetleri)" maddesi, *DİA*, C. XXII, 2000, s. 405-409.
- NASKALİ**, Esko, "İran (Tarih/Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından fethine Kadar)" maddesi, *DİA*, C. XXII, İstanbul, 2000, s.394-395.
- NECEFZADE**, Y. K. "Nasirüddin Şah Nasıl Öldürüldü?" *Tarih Mecmuası*, 1965, İstanbul, C. 2, S. 8, s. 91-95.
- ÖNGÖREN**, Reşit, "Safeviyye" maddesi, *DİA*, C. XXXV, 2008, s. 460-462.
- ÖZCAN**, Azmi, "Nadir Şah" maddesi, *DİA*, C. XXXII, 2006, s. 276-277.
- ÖZDEMİR**, Emin, "Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan'a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar", *Türk Yurdu*, C. XXXI, S. 287, 2011, s. 148-155.
- ÖZGÜDENLİ**, Osman Gazi, "İran (Tarih/Fetihten Safeviler'e Kadar)", *DİA*, C. XXII, 2000, s. 395-400.

- PALOMBINI**, Barbara von, *Bündniswerben Ausländischer Mächte um Persien, 1453-1600*, Wiesbaden 1968.
- PERRY**, J. R., "Āgā Mohammad Khan Qājār" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982.
- _____, "Zand Dynasty" *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, 2018.
- PHILIPS**, C. H., *The East India Company 1784-1834*, Oxford Uni. Press, 1961.
- POLK**, William R., *Understanding Iran : everything you need to know, from Persia to the Islamic Republic, from Cyrus to Ahmadinejad*, New York, 2009.
- Profile of Iran*, Tahran, 1967.
- RÁSONYI**, László, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- RAWLINSON**, Sir Henry, *England and Russia in the East*, London, 1875.
- REID**, James J., "The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722", *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4, State and Society in Iran, 1978, s. 117-143.
- RESULZADE**, Mehmed Emin, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- _____, "İran Türkleri I", *Türk Yurdu*, 1328/1912, C.1, sayı: 4, s.106-111.
- _____, "İran Türkleri III", *Türk Yurdu*, 1328/1912, C.2, sayı: 6 (18), s.551-556.
- _____, "İran Türkleri IV", *Türk Yurdu*, 1328/1912, C.2, sayı: 9 (21), s.648-656.
- _____, "İran Nedir?", *Sebilürreşad*, 1328/1912, sayı: 30 (212), s.75-77.
- _____, "Hükûmet-i Osmaniyye ile İran Beyninde Maddî ve Ma'nevi Rabıtalılar", *Sebilürreşad*", 1328/1912, sayı: 31 (213), s. 92-94.
- RIASANOVSKY**, N. V.; **STEINBERG**, M. D., *Rusya Tarihi (Başlangıçtan Günümüze..)*, Çev: Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.

- RODGER**, A. B., *The War of the Second Coalition*, Oxford, 1964.
- ROSE**, J. Holland, "The Struggle With Revolutionary France (1792-1802)", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, s. 216-308.
- _____, "The Contest With Napoleon (1802-1812)", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, s. 309-391.
- SAN'AN AZER** (M. Sadık Aran), *İran Türkleri*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1942.
- SANDER**, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan - 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.
- SARAY**, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- SARIKAYA**, Yalçın, *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- SAVAŞ**, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Ankara, 2002.
- SAVORY**, R. M., "British and French Diplomacy in Persia, 1800-1810", *Iran*, Vol. 10, 1972, s. 31-44.
- SCARCE**, Jennifer, "Entertainments East and West: Three Encounters between Iranians and Europeans during the Qajar Period (1786-1925)", *Iranian Studies*, Vol. 40, No. 4, Entertainment in Qajar Persia, Sep., 2007, s. 455-466.
- SECCÂDÎ**, Sâdık, "Feth Ali Han" maddesi, *DİA*, C. XII, 1995, s. 450.
- SHAW**, Stanford, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 297-313.
- SOHRABÎ**, Bahram, "Early Swedish Travelers to Persia", *Iranian Studies*, Vol. 38, No. 4, 2005, s. 631-660.

- SOOFİZADEH**, Abdolvahid & **TÜRKER**, Özgür, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne", *History Studies*, Vol. 7, Issue 3, 2015, s. 149-165.
- SOOFİZADEH**, Abdolvahid, *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
- _____, "Kaçar Hanedanı'nın Menşei ve İran'da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Dönemi", *Türk Tarihine Dair Yazılar (Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl, Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Aramağan)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s. 51-64.
- _____, "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 42, Güz 2017, s. 437-449.
- STANWOOD**, F., *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*, London: Ithaca Press, 1983.
- STEBBINS**, Lyman, *British Imperialism in Qajar Iran: Consuls, Agents and Influence in the Middle East*, London, 2016.
- SÜMER**, Faruk, "Ağa Muhammed Şah" maddesi, *DİA*, C. I, 1988, s. 455-456.
- _____, "Kaçarlar", *DİA*, C. XXIV, 2001, s.51-53.
- _____, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976.
- SYKES**, P. M., *A History of Persia*, Vol. II, London, 1915.
- ŞABÂNÎ**, Rızâ, "Efşâriye ve Zendiye Döneminde (H. 1135-1210 / M. 1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 79-86.
- ŞENEL**, Şennur, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 18, Yaz 2016, s. 187-207.

- ŞİMŞİR**, Nahide, *Judasz Tadeusz Krusinski'nin İran Seyahatnamesi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- ŞİMŞİRGİL**, Ahmet, *Kayı (IX - Sonun Başlangıcı)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- TAPPER**, Richard, "The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII (From Nadir Shah to the Islamic Republic), Ed. Peter Avery; Gavin Hambly; Charles Melville, New York, 2007, s. 506-541.
- TAŞĞIN**, Ahmet, "Şah İsmail ve Êrkanı: Alevî Toplulukların Ortak Bir Program Etrafında Toparlanma Süreci", *Safevîler ve Şah İsmail*, Önsöz Yayıncılık, 2014, İstanbul, s. 11-44.
- TECRÜBEKÂR**, Bânu Nusret, *İran Edebiyatında Şiir - Kaçarlar Dönemi*, Çev.: Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- TEMİZKAN**, Abdullah; **KHELEJANİ**, Ahmad Hesamipour, "Sıradışı Bir Sömürgecilik Teşebbüsü: Kont Voynoviç'in Esterabad'da Rus Kolonisi Kurması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XVII, S. 1, 2017, s. 1-8.
- TEMİZKAN**, Abdullah, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, 2013, s. 313-336.
- _____, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 2, 2009, s. 165-190.
- _____, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 25, Bahar 2010, s. 77-92.
- _____, "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur", *Sûfî Araştırmaları*, C. IV, S. 8, 2013, s. 1-36.
- _____, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, 2006, s. 447-462.

- TEMPERLEY**, H. W. V., "The Foreign Policy of Canning (1820-1827)", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Edited By Sir A. W. Ward & G. P. Gooch, Vol. II (1815-1866), New York, 1923, s. 51-118.
- TEPEYURT**, Mehmet; **COŞKUN**, Bezen Balamir, "Tarihsel Süreçte Bir Kâğıt Asker Olarak Ortadoğu'da Rus Varlığı", *Rusya'nın Doğu Politikası*, Ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 205-248.
- TUCKER**, Ernest, "Nâder Shah", *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, 2018.
- TÜRKER** Özgür, "1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, S. 1, Bahar 2017, s. 75-91.
- TÜRKEŞ**, Umay G., *Türklerin Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- ULUERLER**, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2009.
- _____, "Osmanlı – İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü (1800–1833)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXII, S. 2, 2012, s. 308-319.
- ÜSTÜN**, İsmail Safa, "İran (Tarih/Safevilerden Günümüze Kadar)" maddesi, *DİA*, C. XXII, 2000, s. 400-404.
- VEKİLİ**, Hadi, "1920-1940 Yıllarında Ortadoğu'daki Kültürel Söylemler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002, Konya, s. 87-103.
- VELICHKO**, Vasili Lvovich, *Kafkas-Rus Dosyası*, Çev.: İbrahim Gazigil, Ankara, 2016.
- VERNADSKY**, George, *Rusya Tarihi*, Çev: Doğukan Mızrak; Egemen Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınlar, 2015.
- WADE**, James Earl, *Persia: Britain's Pawn In India's Defense, 1797-1841*, Ph.D. dissertation, University of Georgia, 1968.

WILBER, Donald N., *Iran: Past and Present (From Monarchy to Islamic Republic)*, New Jersey: Princeton University Press, 1981.

WILLIAMSON, Graham, "The Turko-Persian War of 1821–1823: winning the war but losing the peace", *War and Peace in Qajar Persia*, Edited by Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 88-109.

WRIGHT, Denis, *The English amongst the Persians: During the Qajar period 1787-1921*, London, 1977.

YARSHATER, Ehsan, "The Qajar Era in the Mirror of Time", *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4, Qajar Art and Society, 2001, s. 187-194.

YAZICI, Tahsin, "Feth Ali Şah" maddesi, *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 451-452.

YENİSEY, Gülara, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

YILDIRIM, Nimet, *Farsça Dilbilgisi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Avâsım" maddesi, *DİA*, C. IV, İstanbul, 2010, s.111-112.

YUVALI, Abdülkadir, "Daruga" maddesi, *DİA*, C. VIII, 1993, s.505-506.

İnternet Erişimleri

<http://www.iranicaonline.org/articles/aga-mohammad-khan>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/class-system-v>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/fath-ali-shah-qajar-2>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/france-iii-relations-with-persia-1789-1918>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/herat-vi>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/nader-shah>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/zand-dynasty>.

<https://iranologie.com/the-history-page/the-qajars/>.

<http://www.qajarpages.org/>.

<https://www.britannica.com/place/Iran/The-Qajar-dynasty-1796-1925>.

<https://www.britannica.com/biography/Fath-Ali-Shah>.

ÖZGEÇMİŞ

27 Mayıs 1990'da Kütahya'da doğdum. Eğitim-öğretim hayatıma 1997 yılında Gazi Kemal İlköğretim Okulu'nda başladım. Kütahya Lisesi'ni bitirdikten sonra 2009'da Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne başladım ve bir yıl İngilizce hazırlık okumakla birlikte, 2014'te lisans mezunu oldum. Mezuniyetimi takiben aynı yıl içerisinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde yüksek lisans kaydımı yaptırdım. 2015'ten beri Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih bölümünde Genel Türk Tarihi araştırma görevlisi kadrosundayım.

İyi seviyede İngilizce, başlangıç seviyesinde Rusça ve Farsça biliyorum. Evli ve bir çocuk babasıyım.

Akademik Çalışmaları

Cem Uncu, "İran'daki Son Türk İktidarı Kaçar Hanedanı Üzerine Siyasi ve Sosyo Ekonomik Bir Değerlendirme", The 1st International Conference on Studies in Turkology, 14-16 Ekim 2016 Barselona, Bildiriler Kitabı, 2016, s. 41-54.

Cem Uncu, "İngiltere Destekli Bir Askeri Müdahale:İran'ın Son Türk İktidarı Kaçarlara Yapılan 1921 Darbesi", 27 Mayıs 1960'dan 15 Temmuz 2016'ya Darbeler, Geçmişten Günümüze Darbe Olgusu ve Millet Egemenliği Kültürü Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Mayıs 2017 Aydın, Bildiriler Kitabı, 2017.

Cem Uncu, "Batı Hegemonyasının Pekiştirme Aracı Olarak Tarihyazımı", 1.Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi: "Hegemonya-Karşı Hegemonya", 5-7 Mayıs 2016 Konya, Bildiriler Kitabı, 2016, s. 161-173.

Cem Uncu, "Historical Origins of Xenophobia in Europe", The Effects of Common Values on European Peace, ed.: Prof. Dr. Osman Aydın, Ahmet Gül, Süleyman Aslan, Ankara, 2017.

Cem Uncu; Abdulvahap Alıcı, "XIX. Yüzyılda Rusya ve İngiltere Kıskacında İran", III. International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series - 04.03.2017 Edirne/Turkey, 2017.

Zeki Uslu; Neşe Uncu; Cem Uncu, "Zur Übersetzung Vom Türkischen Nationalepos Dede Korkut (Dede Korkut Hikâyelerinin Almanca Çevirisi Üzerine - On The German Translation Of The Turkish National Epic: Dede Korkut)", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 36, kış 2016, s. 339-350.

(Kitap Tanıtım) Kırım Dramı, Kemal Özcan, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. 51, Güz 2016, s. 337-340.

"Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu – II Karamanoğulları Beyliği" Bildiriler Kitabı Editörlüğü, Konya, 2016.

"Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu – IV Sâhip Ataoğulları ve Turgutoğulları" Bildiriler Kitabı Editörlüğü, 1-3 Aralık 2017, Afyonkarahisar, Bildiriler Kitabı Editörlüğü (Devam etmekte).

ÖZET

XI. yüzyılın başlarından 1925'e kadar, kısa dönemler haricinde Türkler tarafından yönetilen İran'da 1796-1925 arası Kaçar Türkleri hüküm sürmüştür. 19. yüzyılda Avrupalı devletlerin Anadolu ve Orta Doğu'nun yanı sıra İran'a da siyasi ve iktisadi anlamda müdahaleleri artmıştır. Bu dönemde, Kaçarların hâkimiyetindeki İran'da yaklaşık yüz yıl boyunca İngiliz-Rus rekabeti yaşanmıştır. Bu rekabet ve Avrupalı devletlerin İran'a müdahaleleri, Ağa Muhammed Han'dan sonraki Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde başlamıştır. Feth Ali Şah dönemi dış politikasının temelini ise Rusya, İngiltere, Fransa ve Osmanlı devletleriyle kurulan ilişkiler oluşturmaktadır. Kaçar Türkleri, Safevîlerin yıkılmasının ardından İran'daki merkezi otorite boşluğunu doldurmalarına rağmen yaşanan toprak kayıpları ve iç karışıklıklar sonucu siyasi istikrarı, Avrupalı devletlerin iç işlerine müdahil olması neticesinde de ekonomik istikrarı Feth Ali Şah döneminde de sağlayamamışlardır. Bu çalışmada, emperyalist devletlerin Feth Ali Şah döneminde İran'a müdahalesi ve Kaçarların dış politikası ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kaçar Hanedanı, İran, Feth Ali Şah, Abbas Mirza, Dış Politika.*

ABSTRACT

From the beginning of the 11th century until 1925, except for short periods, the Qajar Turks ruled from 1796 to 1925 in Iran. The economic and politic interventions of the European States on Iran, Anatolia and Middle East, increased in the 19th century. During the period of the Qajar dynasty, Iran was a battlefield of the British-Russian competition for a period of one hundred year. This rivalry and the intervention of the European states in Iran started in the period of Feth Ali Shah (1797-1834), the Qajar ruler after Aga Muhammad Khan. The basis of Feth Ali Shah's foreign policy is relations with Russia, England, France and Ottoman states. Although the Qajar Turks put an end to the instability of the central authority after the fall of the Safavid, the politic and economic instability lasted, because of the territorial losses and the interventions in the internal affairs by the European States and the given privileges also in the period of Feth Ali Shah. This study deals with the intervention to Iran by

imperialist states in the period of Feth Ali Shah (1797-1834) and foreign policy of the Qajars.

Keywords: *Qajar Dynasty, Iran, Fath Ali Shah, Abbas Mirza, Foreign Policy.*

